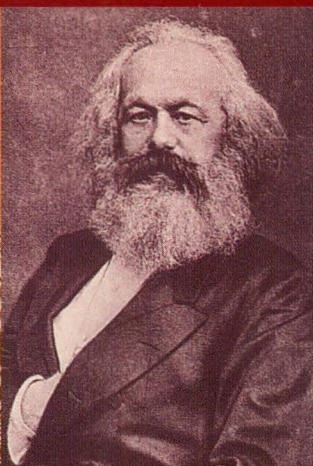
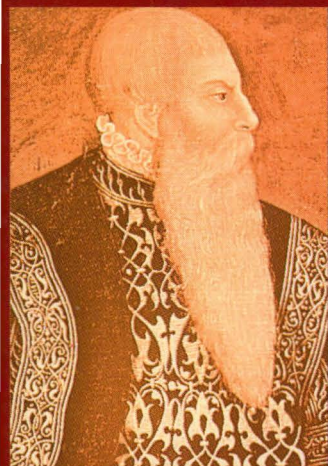

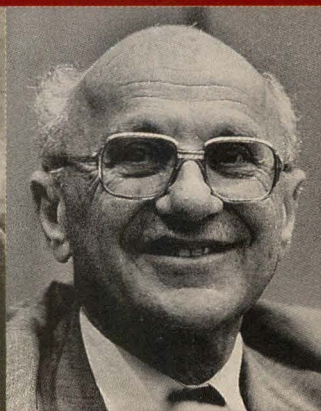
JOHAN LÖNNROTH

POLITISK

Svenska och internationella tanketraditioner

EKONOMI

SNS Förlag

POLITISK EKONOMI

POLITISK

Svenska och internationella tanketraditioner

EKONOMI

JOHAN LÖNNROTH

SNS Förlag

SNS Förlag
Box 5629
114 86 Stockholm
Telefon 08-453 99 50
Telefax 08-20 62 06

*Politisk ekonomi – svenska och internationella
tanketraditioner*

Johan Lönnroth
Andra upplagan
Första tryckningen

© 1996 Johan Lönnroth och SNS Förlag

Omslag: Nyebølle Grafisk Form AB

Omslagsfoto: Gustav Vasa/Åke Lindau, IBL; Karl Marx/
Kungliga Biblioteket; Knut Wicksell/Kungliga Biblio-
teket; Rosa Luxemburg/Popperfoto, IBL; John
Maynard Keynes/Kungliga Biblioteket och Milton
Friedman/Camera Press Ltd, IBL

Sättning: Melanders Fotosätter

Tryck: Norstedts Tryckeri 1996

ISBN 91-7150-640-3

Innehåll

Förord till andra upplagan	9
Förord till första upplagan	10

1 Guds ekonomer 13

Den naturliga arbetsdelningen	13
Feodalismen i svensk tappning	16
Kristendomen – proteströrelse eller opium för folket?	18
Det medeltida Sveriges politiska ekonomi	20
I stadsluften tänker man fritt	24
Den store husbonden	26
Luther – ett stöd för kapitalismen?	27
Humanister och hushållsböcker	29
Merkantilismens nya värdeskala	31
Merkantilismen når Sverige	34
En ekonomiskt svag stormakt och dess tänkare	37
Handelskapitalismens genombrott i Sverige	40
Grälet om inflationens orsaker	44
Fysiokraterna och kritiken mot merkantilismen	47

2 Det nya klassamhällets profeter 51

Nya produktionsförhållanden	51
Smith	52
Ricardo	57
Malthus	60

Agardh och Mill	61
Marxismens tre källor	64
Hegel	65
Den utopiska socialismen	67
Marxismen och den klassiska national- ekonomin	71
Den marxistiska arbetsvärdeläran	74
Abstinenteorin	76
Värdelagen och transformationsproblemet	79
Striden om värdeläran	81
Läran om krisen	84
Revolutionen och receptet för framtidens soppkök	90

3 Den nya vetenskapen 93

En stabil kapitalism	93
Marginalismens genombrott	96
Den nyklassiska fördelningsläran	101
Katedersocialism och revisionism	107
Rosa Luxemburg	110
Lenin	113
Marxismens nederlag i Sverige	116

4 Socialingenjörerna 123

Den nya staten	123
20-talskrisens effekter	125
Marxismen angrips och förnyas	128
30-talskrisen	131
Den nya keynesianska teorin	132
Marx och Keynes	138
En stabil kapitalism att reformera i	139
Socialismen och marknaden	140
20-talets planeringsdebatt i Sovjetunionen	143
Stalinismen	144
Fascismens politiska ekonomi	147
Bretton Woods och Marshallplanen	150
Östeuropa efter kriget	154
Den svenska modellen	157

5 Den nya frihetsläran 161

Keynesianismens kris 161

Monetarismen 164

Den nya högerens idéer slår igenom 168

Den tredje vägens politik 172

Sammanbrottet för de östeuropeiska systemen 175

Den tredje världen 180

Den enda vägen? 185

6 Alternativtänkarna 194

Den nya vänsterns politiska ekonomi 194

Löntagarfonder och arbetarstyre 199

Grön ekonomi 207

Räntefria pengar 213

Kvinnoekonomi 217

Noter 223

Litteratur 230

Personregister 236

Förord till andra upplagan

Det har nu gått mer än sex år sedan jag skrev förordet till den ursprungliga versionen av denna bok och det har som bekant hänt en hel del i världen sedan dess. Revolutionerna i Östeuropa, cementeringen av den kapitalistiska världens tre stora handelsblock, EGs omvandling till EU och Kinas framväxt som ny ekonomisk stormakt har självklart motiverat nya textavsnitt. Jag har också gjort en del tillägg om det som hänt i svensk politisk ekonomi – inträdet i EU bland annat – sedan mars 1989.

Ett kort avsnitt om John Stuart Mill har tillkommit efter det att jag fått kritik för att denne saknades. Ett annat avsnitt om de nygamla idéerna om en räntefri ekonomi har också kommit till. Vidare har jag tagit med noter i denna upplaga efter att ha fått kritik för att dessa saknades i den första.

Thomas Hahn, Hans Hansson, Urban Herlitz, Katarina Katz och Jonas Olofsson har påverkat de nyskrivna texterna till denna upplaga. Självklart har de inget ansvar för hur jag använt deras synpunkter.

Göteborg den 20 december 1995

Johan Lönnroth

Förord till första upplagan

Denna text bygger i första hand på erfarenheter från ett ganska avsevärt antal studiecirkelinledningar kring olika politisk-ekonomiska idétraditioner med viss slagsida åt marxismen. I andra hand bygger texten på ett ännu större antal högskoleföreläsningar i traditionell nationalekonomi. Förhoppningen är att boken skall vara användbar i folkbildningen, i gymnasiernas samhällskunskap och på högskolans grundkurser.

Boken kunde ha hetat till exempel *Nationalekonomisk Idéhistoria*, men den heter som synes *Politisk Ekonomi*. Motiveringen gavs redan för 100 år sedan av Axel Danielsson:

Den herrskande klassen har sammanfört och ordnat sina ekonomiska principer till ett system och kallat detta system nationalekonomi, ehuru det endast varit ett mer eller mindre fyndigt försvar för den ena klassens intressen gentemot den andras störande angrepp . . . Denna klass eger nu i sin politiska ekonomi, såsom nationalekonomin rätteligen bör kallas, ett vetenskapligt säkerhetslås för kassakistan, hvilket arbetaren, skolad i hennes tjänst, söker uppbyta.¹

Aha, tänker kanske läsaren: Politisk ekonomi betyder *socialistisk eller kanske rentav marxistisk ekonomi*. Och det skall inte fördöljas att något ligger det i den misstanken. Men texten har faktiskt ambitionen att vara lika kritisk mot förment vetenskapligt socialistiska eller marxistiska ekonomilärer, som mot den borgerliga nationalekonomins

olika varianter. Grundinställningen är att Danielssons uttalande är ungefär lika sant om klassintresset syftar på privilegierade statsbyråkrater som på kapitalister.

Om man anser att politik och ekonomi hör ihop, kan man för övrigt stödja sig på borgerliga profeter lika väl som på Axel Danielsson. Milton Friedman anser till exempel att det han kallar politisk och ekonomisk frihet omöjlig kan hållas isär. Och John Maynard Keynes skrev i ett brev till ärkebiskopen av Canterbury (i en översättning där engelskans "Economics" översatts med "Nationalekonomi"): "Nationalekonomi, som egentligen borde kallas politisk ekonomi, är en del av etiken."²

Men moral och politik skall förhoppningsvis varken betyda moralkakor eller bruksanvisningar för politisk ingenjörskonst. Läroboken är inte i utan om politisk ekonomi. Avsikten är med andra ord inte att konkurrera med vare sig den traditionella yrkesinriktade ekonomutbildningens "Economics" med dess politiskt borgerliga förtecken eller med den typ av handböcker i marxismens politiska ekonomi, som man brukade trycka i Moskva före Gorbatsjov. Ambitionen är i stället att ge en grundläggande kritisk allmänbildning om olika politisk-ekonomiska tanketraditioner.

Om det har funnits någon förebild för denna bok är det Leo Hubermans *Människans Rikedomar*, som dock handlar mer om ekonomisk historia och mindre om idéer jämfört med den här texten. En annan skillnad är också de medvetna försöken att knyta an så mycket som möjligt till nordiska (fortiden) och svenska (från medeltiden och framåt) händelser och idéer. Hubermans bok är från 1936, så en ytterligare skillnad är mer än ett halvt sekels tidsavstånd.

Det säger sig självt att framställningen ger mycket grova översikter. De som är intresserade av djupare kunskaper om vissa skolor eller idéer får gå till mer specialiserade arbeten. Det vimlar i den följande texten av historiska notiser om personer och om ekonomiska och politiska ting.

Källhänvisningarna omfattar dock inte allmänkunskap av den typ man kan få i uppslagsböcker eller översiktsverk.³

I texten är det inlagt en del "exempel". De är avsedda att underlätta och/eller fördjupa förståelsen av abstrakta resonemang eller att konkretisera svepande historiska översikter. Några av dem kan vara besvärliga för de läsare som ovana vid matematik. Exemplet kan hoppas över utan att sammanhanget går förlorat.

Hans Arvidsson, Wlodek Bursztyn, Katarina Katz, Jonas Persson och Joachim Schuller har hjälpt mig med kritik av tidigare versioner av denna text vilket jag är mycket tacksam för. Det är inte deras fel om jag någon enstaka gång inte försökt rätta mig efter deras synpunkter och ändringsförslag.

Göteborg den 31 mars 1989

Johan Lönnroth

1. Guds ekonomer

Den naturliga arbetsdelningen

De lärde strider om hur länge människan funnits på jorden. I Norra Europa lär vi ha funnits i minst 10 000 år.

Till en början levde människorna på att samla in den föda naturen gav. De lärde sig att använda elden, att fiska och att jaga. Senare kom kunskapen om att odla jorden, hålla boskap och bygga fasta boplatser, vilket i Norden skedde för ca 5 000 år sedan. Ännu senare kom kunskapen om att bygga båtar och bedriva byteshandel. Tillvaron var trots detta en ständig kamp för överlevnaden. Var naturen onådig fick man flytta till nya områden, ta med våld från andra, eller svälta ihjäl.

Att döma av resterna av mänskligt liv från denna tid – redskap, gravar och hällristningar – var tänkandet om ekonomiska ting nära förbundet med religiösa föreställningar om naturens fruktbarhet. Jordens första politiska ekonomer, de som tänkte och formulerade sig om hushållning och samhällsorganisation, var troligen de samma som ledde de religiösa kulthandlingarna.

I flera av de tidigaste världsreligionerna spelade kvinnliga fruktbarhetsgudinnor en stor roll, för babylonierna Astarte, för egyptierna Hathor och för araberna Allat. Men även de spridda notiser som finns om nordisk religionsutövning före Ansgars kristna missionsresa på 800-talet, tyder på att vi också här hade sådana gudinnor. Den

romerske författaren Tacitus (ca år 100) skrev att gudinnan Nerthus (Jord eller Moder Jord) skulle ha dyrkats av folken långt uppe i norr. Man har också hittat avbildningar i form av hållristningar och små statyer, som skulle kunna vara denna fruktbarhetsgudinna. Enligt myten skall hon ha kört omkring i sin oxvagn och när hon kom gömde männen undan sina vapen och ägnade sig istället åt att odla jorden.⁴

Med järnredskapen och ökad produktivitet inom jordbruket uppstod ett ekonomiskt överskott, dvs produktion utöver det som krävdes för den dagliga överlevnaden. Människor specialiserade sig på olika moment av produktionsprocessen. Ett utrymme för en överhet – människor som inte själva behövde arbeta med produktion för överlevnaden – hade skapats. De kunde istället på heltid ägna sig åt att utdela befallningar, slåss, predika, filosofera, tillverka prydnadsföremål eller bedriva handel. Därmed ökade skillnaden i levnadsvillkor för människor med olika roller i samhället. Klasssamhället hade uppstått.

När Nordeuropas folkslag på 300-talet började röra sig över större ytor, vet man genom bland annat myntfynd att människorna i Norden fick kontakt med mer avancerade kulturer i söder. Enligt den gotiske författaren Jordanes (500-tal) bytte nordborna pälsverk mot vapen och prydnadsföremål från söder. Nordborna lärde sig att bygga båtar, på vilka de kunde ge sig ut på kombinerade handels- och rövarresor till Västeuropa via Atlanten och till Östeuropa och det växande arabiska kalifatet via Rysslands floder. Från 800-talet blev dessa handlande sjörövare, vikingarna, en maktfaktor i Europa.

De mest framgångsrika av vikingarna fick råd att skaffa sig större skaror av underlydande manskap. Med deras och släktingars hjälp kunde de tvinga fria män i området kring den egna gården att förse dem med överskottet från produktionen och manskap på resorna. Krigsfångar gjordes till slavar, som fick ro vikingaskeppen eller ta hand om de tyngsta göromålen i jordbruket. Gradvis växte skill-

naderna i makt och levnadssätt för vikingasamhällets tre samhällsklasser: herrar, fria män och slavar.

Med den manliga vapenmaktens ökande betydelse blev den kvinnliga fruktbarheten nedvärderad. Med den nya fördelningen av makten för människorna på jorden följde också en omorganisation i himlen. Vi kan följa förändringen i *eddorna*, diktverken som spreds från mun till mun och som senare skulle skrivas ned av lärda män. Ledargudarna blev nu genomgående män, som helst borde ha skapat kvinnorna istället för tvärtom. Som det står i en dikt av Alf Henriksson:

Nerthus var nordbornas stora gudinna på Tacitus' tid men på eddornas tid var han bliven en gud och kallades Njord vars son hette Frej och var ytterligt manlig och dyrkad av kvinnor.⁵

I den nordiska mytologin blev således gudinnan Jord förvandlad till mansguden Njord, ledargud bland Vanerna, fruktbarhetsgudarna. Han fick dock bli hedersmedlem också bland de högsta gudarna, Asarna, där krigargudarna Oden och Tor var de ledande. Kvinnorna fick inte ens komma in i Valhall med undantag för Valkyriorna, vars uppgift det var att betjäna de av alla slagsmål uttröttade männen.⁶

Edda-dikten *Rigstula* (möjligen skriven på de norsktalande Orkneyöarna) handlar om guden Rig – troligen densamme som Odens son Heimdal. Där ges förklaringen till att människorna har olika arbetsuppgifter. Rig får nämligen tre söner med olika kvinnor. En knotig och ful kvinna föder honom sonen Träl, som blir trälarnas urfader. Deras uppgift är att bära bördor, lägga gården, gödsla åkrar, ansa svin, valla getter, gräva torv och liknande. En blomstrand kvinna av folket föder åt Rig sonen Karl, som blir de fria människors urfader. De skall ägna sig åt sådant som att tämja oxar, tillverka verktyg och bygga hus. Slutligen får Rig sonen Jarl med en underskön kvinna. Jarl får

lära sig att rista runor och föra krig och han blir urfader för de män som skall bestämma över andra.

Det är svårt att veta hur typisk dikten om Rig var för den tidens tänkesätt, men det är lätt att dra internationella paralleller. I det gamla Grekland hade Platon och Aristoteles beskrivit sin idealstat med filosofer, krigare, hantverkare, bönder, slavar och kvinnor – var och en med sina naturliga arbetsuppgifter. Enligt hinduismen härstammade kasternas urfäder från gudomens kroppsdelar. Brahma kom ur munnen och blev präst, Xatrya ur armen och blev krigare, Vaisya ur höften och blev köpmännens, jordbrukarnas och hantverkarnas anfader och Sudra kom ur foten och blev den första tjänaren.⁷

Liknande paralleller finns till hur Oden och Tor tog över efter Moder Jord. I Bibeln kan vi läsa om hur Gud skapade Eva ur Adams revben och om att kvinnan skall tiga i församlingen. I Koranen står det att gudinnan Allat är en satans avgud, vars dyrkande mansguden Allah förbjudit. I Islam lever hotet från de gamla fruktbarhetsgudinnorna så starkt, att en statschef så sent som 1989 kunde utfärda en dödsdom över en författare som drev med Koranens påbud.⁸

Asaläran var således inte ensam om att ge maktfördelningen på jorden ett gudomligt ursprung.

Feodalismen i svensk tappning

Mot slutet av 900-talet växte handeln mellan Öst och Väst via Medelhavet och nya handelsstäder som Venedig och Genua blev nya centra. Samtidigt började nya befästa handelsstäder, omöjliga att angripa för vikingaflottorna, växa fram i Nordeuropa, Vikingarna tvangs bli mer fredliga samtidigt som de tappade sin nyckelroll inom handeln, som förmedlare av kontakter mellan öst och väst.

Från ungefär 1000-talet kom bogträet och seldonen, två tekniska nyheter, att revolutionera jordbruket i Norden.

Nu blev det möjligt att använda oxar i stället för trälar för tyngre arbeten. Ridhästen gjorde det samtidigt möjligt för jordägarna att kontrollera större egendomar. Därmed blev det också mera lönsamt att ge slavarne en större frihet och ett visst eget ansvar som lantarbetare på de delar av egendomen som inte kunde förses med en mer direkt daglig arbetsledning.

”Låt banditerna bli soldater” lär påven Urban II ha sagt 1095, när han såg de förhoppningsfulla rövarhoparna samla sig för att delta i korstågen. Den nya tiden krävde lag och ordning längs handelsvägarna, ett hållbart myntsystem och en ny religion som gav legitimitet åt en mer centraliserad överhet.

De ledande vikingahövdingarna gjorde sig till kungar och bytte andligt beskydd från den katolska kyrkan mot skatt till påven. De andra stormännen omvandlades till ett underlydande världsligt frälse, dvs jordägare som själva slapp betala tribut till kungen i utbyte mot att de höll med krigsfolk. Lagar stiftades som skulle skydda bondebefolkningen från våldgästning och som i stället såg till att de fick betala sitt överskott i mer ordnade former.

Slaveri och livegenskap avvecklades gradvis, först på 1300-talet följde lagstiftningen efter och införde direkta förbud. Människorna ägde därmed sig själva och sin arbetskraft, men de tvangs arbeta ihop ett överskott i form av dagsverken, tionden och arrenden åt sina världsliga och andliga herrar. I grova drag liknade det nya produktionssystemet i Norden det som sedan länge funnits i stora delar av Europa och som man i den marxistiska traditionen skulle komma att kalla *feodalism*. I andra tanke-traditioner har man mer definierat feodalismen som ett sätt att bygga upp statsförvaltningen med en kung som fördelar makt och ansvar till underlydande jordherrar.

Samhällerna i Norra Europa hade sina särdrag. Det har ifrågasatts om feodalismen över huvud taget fanns längst uppe i norr. Det var svårare att kontrollera bönder som levde nära storskogen än deras likar på kontinentens slät-

ter. Här kunde ju småfolket dra till skogs om de tyckte att arbetsplikten och skatterna blev för outhärdliga. Det förekom också att bönder monterade ned sina enkla trähus och satte upp dem igen utom räckhåll för alltför stränga läns herrar. Det feudala kontrollsystemet var lättare att bygga upp längre söderut. Det finns historiker som anser att vi aldrig hade någon feodalism i Norden.

Kristendomen – proteströrelse eller opium för folket?

Friedrich Engels ansåg att för de första kristna, som gjorde uppror mot det romerska förtrycket, var: ”religionen en fana och mask för angrepp på en föråldrad ekonomisk ordning”.⁹

När kristendomen nådde Norden hade den redan en lång historia och hade hunnit utveckla många svårförenliga principer. Å ena sidan fanns där kvar den ursprungliga kritiken mot de makthavande och rika: ”Samla inte skatter här på jorden . . . utan samlen edra skatter i himlen . . . ni kan inte tjäna både Gud och Mammon”, sa Jesus i sin Bergspredikan. ”Har vi mat och kläder skall vi vara nöjda . . . Kärleken till pengar är roten till allt ont”, skrev aposteln Paulus. Och vem känner inte till den berömda liknelsen om kamelen som har lättare att komma igenom ett nålsöga än vad den rike mannen har att komma in i himmelriket?¹⁰

Å andra sidan finns där också gott om bibelställen som ger rätt till rikedom, om den bara används förnuftigt och mildras av ett ödmjukt sinnelag. Den rike mannen som belönar den tjänare som förvaltar hans pund och straffar den som slösar bort pengarna kunde användas av en katolsk kyrka med krav på att folket betalade en tiondel i skatt och med behov av att legitimera allt större egna rikedomar.¹¹

Kristendomen innebar också att familjen, nu grundad

på ett parförhållande och mannens bestämmanderätt, fick ett gudomligt stöd på bekostnad av mera avlägsna släktrelationer. Aposteln Paulus var tydlig på den punkten: ”Ni kvinnor, foga er efter era män som efter Herren. Ty en man är sin hustrus huvud liksom Kristus är kyrkans huvud.”

Paulus' inställning till slaveriet var däremot ganska tvetydig: ”Ni slavar, lyd era jordiska herrar ärligt och uppriktigt och med respekt och fruktan så som ni lyder Kristus”, skriver han i ett brev. Men i ett annat låter det så här: ”Har du blivit kallad såsom träl, så låt detta icke gå dig till sinnes. Dock om du kan bliva fri, begagna dig hellre därav”.¹²

Också i sin inställning till kommersiella verksamheter intog den katolska kyrkan en kluven hållning. Liksom redan de gamla grekerna lärde man att handeln var till för varubehovens skull, inte för penningssamladets. Priset skulle vara *rättvist*. Det latinska begreppet var ”justum pretium”, vilket betydde ungefär att det skulle motsvara arbetsprestationen vid tillverkning och transport och att köpmän inte skulle kunna utnyttja tillfälliga bristsituationer.¹³

Ocker och tagande av ränta fördömdes generellt så länge jordägarna dominerade samhället. Den grekiske filosofen Aristoteles skrev:

Med all rätt hyser man stark ovilja mot ocker, ty ocker skapar en rikedom som stammar ur penningarna själva och utnyttjas inte längre till det som gjorde att man skaffade sig dem. Man skapade penningen enbart för utbytet, men ockeret mångfaldigar den. Räntan är penningar av penningar och av alla förtjänster är denna den som mest strider mot naturen.¹⁴

Fördömandet av ocker och ränta finns också i Gamla Testamentets Moselagar: ”Lånar du pengar åt någon fattig hos dig bland mitt folk, så skall du icke handla mot honom såsom en ockrare; I skolen icke pålägga honom någon rän-

ta”. Också i Nya Testamentet förekommer kritik av räntan. Jesus säger: ”Och skall ni ha tack för att ni lånar åt dem som ni tror kan betala tillbaka? Också syndare lånar åt syndare för att få samma belopp tillbaka.”¹⁵

Men där finns också mer svårtolkade uttalanden om räntan i Nya Testamentet. I liknelsen om de tio punden låter Jesus den rike mannen straffa den tjänare som inte lyckats förmera de pengar han anförtrotts: ”Varför lämnade du inte mina pengar till en bank? Då hade jag kunnat få tillbaka dem mot ränta när jag kom hem.”¹⁶

Det rätta priset och ränteförbudet gällde också i Islam, som ju nordmännen kom i kontakt med i sina resor i österled. I ett särskilt avsnitt om ocker (som betyder antingen ett för högt pris eller ränta på lån) står det i Koranen: ”Allah har tillåtit handeln, medan han har förbjudit ockret.” Man kan få förlåtelse om man ockrar en gång, men om man gör om det skall man ”bo i helvetets eld”. Koranen uppmanar också köpmännen att vara överseende med avbetalningar på lån.¹⁷

Det medeltida Sveriges politiska ekonomi

All forntida diktning var inte, som Rigstula, ett försvar för den rådande samhällsordningen. Där fanns också kritik mot herrarna och varningar för missbruk av makt och rikedom. Ett exempel är den fornnordiska Grottesången, som handlar om den eländiga tillvaron hos kung Frode och om dennes förlust av sin rikedom:

Trälbundna äro vi, utan misskund
sedan vi kommit till kungens gård
grus fräter fötterna, frost kyler upptill
vi släpa på kvarnen, det är kusligt hos Frode.

Du skall förlora Hleidars kungsgård
gyllene ringar och rikedomskvarnen.
Ta tag i stängen – mal starkare.¹⁸

I den gamla svenska skolan fick man lära sig att slaveriet avskaffades i och med kristendomen. Och kanske var det här, precis som för de första kristnasekterna i romarriket, så att kristendomen till en början kanaliserade det folkliga missnöjet med vikingahövdingars och småkungars maktmissbruk. Men den nya religionen skulle snart bli en del av den nya överhetens statsbärande ideologi.

Ansgars berömda missionsresa (troligen 829–830) ledde inte till något direkt genombrott för den nya religionen. Först från ungefär 1000-talet trängde kristendomen gradvis ut den gamla folktron. (Fast Tor dyrkades i religiösa subkulturer ända in i modern tid!) Parallellt med detta blev Sverige ett kungadöme av den romersk-katolske gudens nåde. Särskilt efter kyrkomötet i Skänninge 1248, där påven krävde striktare tillämpning av sina regler, stärktes kyrkans ställning i lagsystemet. Peterspenningen, skatten till Rom, drevs in med större effektivitet och kungen befriade kyrkan från skatt. Genom utbildningsmonopolet vid kloster och kyrkor censurerades den gamla folktron bort från det offentliga livet.

Också den nya religionen användes för att legitimera den rådande samhällsordningen. I en kommentar till en bibelöversättning från 1300-talet skrev en av kyrkomännen:

Det är Guds ordning att styra de mellersta tingen genom de översta och de nedersta skapade varelserna genom de mellersta, såsom konungen styr ridderskapet genom hertigar eller marskalk och bönderna genom ridderskapet. Så styr vår Herre alla himlar genom änglarna och alla kroppsliga ting på jordens rike genom himlarna.¹⁹

Kyrkans och kungarnas ökande makt speglades i de successivt förnyade landskapslagarna, som började skrivas ned under 1200-talet. I dem fanns en blandning av gamla sedvänjor från vikingatiden, regler hämtade från kyrkans lagstiftning och lydnadskrav från kungen. Magnus Eriks-

sons landslag från mitten av 1300-talet var avsedd att täcka hela riket. Där förbjöds trälldomen och där moderniserades landskapslagarna.

Av avgörande betydelse för den ekonomiska organisationen var reglerna för jordäggande och arv. De gamla hövdingarna och deras ätter förlorade ägande- och arvsrättigheter till den nya kyrkliga och världsliga överheten. Mannens ansvar för familjen stärktes på bekostnad av hövdingens ansvar för släkten. Birger Jarls berömda påbud ”Gånge hatt till och huva ifrån”, dvs att broder skulle ärva dubbelt mot sin syster, skrevs in i lagarna. Mannen var i familjen förmyndare för kvinnan. Var och en gavs också rätt att testamentera sin egendom till kyrkan utan släktens godkännande. Plikten att betala skatt till jordisk och andlig överhet sattes före andra försörjningsplikter.

I landskapslagarna fanns inte mycket om rätta priser och räntetaggande. De flesta reglerna gäller olika sätt att förvärva jord och då är huvudregeln att jordens värde bestäms av dess avkastning. Då handeln ännu inte var så utbredd, så kanske prissättandet i övrigt inte var så viktigt. Ränteförbudet var troligen också så självklart att det inte behövde skrivas in i lagen.

Straffsatserna för stöld och skadegörelse kan ses som en antydning om hur man såg på olika sakers värde. De speglade oftast ansträngningen vid produktion av det stulna, respektive den förlorade arbetsprestationen. Om till exempel en fri man gjorde en annans trälkvinna med barn, skulle fadern betala ägaren ersättning för produktionsbortfallet under barnsörden till dess att modern åter kunde ”dra kvarn och mjölka ko”. Motsvarande gällde om man till exempel slog ihjäl en slav eller berövade någon en kroppsdel.²⁰

Kontrollen över penningväsendet och handeln blev i takt med uppkomsten av städer och Bergslagens järnexport allt viktigare för samhällsmakten också i Sverige. De tyska hansestäderna dominerade den svenska utrikeshandeln, men de fick konkurrens av Danmark. Från slu-

tet av 1300-talet blev Danmark dominerande part i en union med Sverige. Det berömda Engelbrekt-upproret på 1430-talet hade troligen till bakgrund den danske unionskungen Erik av Pommerns försök att sänka kopparhalten i pengarna och konkurrensen om kontrollen över den svenska järnexporten.²¹

Redan på 1300-talet hade den franske biskopen Oresme skrivit om den kungliga myntförsämringspolitiken. Han visade hur kungens makt att sätta värde på mynten kunde missbrukas genom att billigare metaller blandades in i mynten så att penningvärdet föll. Han hävdade också att kungens intresse av att få sina krig finansierade eller pengar till sitt hov borde stå tillbaka för folkets intresse av ett stabilt penningvärde.²²

Det kanske första skrivna aktstycket i Sverige med klar ekonomisk politisk tendens har samma tema och är också skrivet av en biskop. Det är författat 1495 av biskop Henrik (Tidemansson) i Linköping.

Den konung som utför silver och guld
han är riket föga huld
eller köper gods och slår silverkar
mot riket är det ett ont par

ett gott mynt över riket skall gå
är konungen god det sker väl så

slita dyr kläde och fara med bram
och vara matlös, det är stor skam
slita vadmal är landsens sed

Konungen styrke riksens drätsel
eller han varder omsider vesäll,
skänke hellre silver och gull
än han giver bort rikets tull,
som myntet plägar uppehålla
i silver utan att giri' det välle
och i varje gruva något par
som gammal sed av ålder var.²³

Att kungen inte borde föra ut silver och guld ur landet var en tanke som var genomgående i det ekonomiska tänkande som nu bröt igenom i Europa. Man har brukat kalla denna doktrin för *bullionism*.

Kyrkan var själv rik, också där slogs det silverkar och fors det med bram. Biskop Henrik hade anledning att oroa sig för att det var det lyxlivet, snarare än kungens, som nu började komma i otakt med tiden.

I stadsluften tänker man fritt

Under medeltiden växte städerna fram som centra för specialiserat hantverk och handel. Deras tillväxt hängde intimt samman med utbredningen av handeln och penningekonomin. På landet bytte man till stor del fortfarande varor och betalade skatt utan förmedling av pengar. Stadsbor kunde däremot inte avkrävas dagsverken och knappast heller skatter i natura. Regler mot penningjakt och ränta var också mycket svårare att upprätthålla i staden. Här vägdes och mättes det mesta i pengar.

Översatt till nutidssvenska står det i Magnus Eriksons svenska landslag från 1350: "Alla de som sätta sig ned i stad och ej taga tjänst och ha förmögenhet till minst tre marks värde, de skola förvärva borgerskap."

Det var inte många som uppfyllde detta villkor. Majoriteten i städerna var gesäller, lärlingar och tjänstehjon. Mot slutet av medeltiden fanns det till exempel inte fler än ca 300 borgare i Stockholm.

Städernas borgare organiserade sig efter tysk förebild under 1300- och 1400-talen i *skrån*, dvs sammanslutningar för utövarna av en viss verksamhet med uppgift att organisera befordringsgången från lärling och gesäll till mästare i yrket, bevaka kvalitén på produktionen och hålla uppe priserna. Skråna hjälpte också till att samla in skatt till stadens gemensamma ändamål. Från bevarade skattelängder vet man att till exempel skräddare, skoma-

kare, slaktare och timmermän var vanliga yrken.

”Stadsluften gör dig fri” sa ett gammalt tyskt ordspråk. Innebörden var att handelsstäderna inte lydde under de feodala lagarna i den omgivande landsbygden. Det var naturligt att nya sätt att tänka om feodalismens ekonomiska regler först skulle uppstå där det bedrevs handel och i orter med exportproduktion. Där mötte man nya impulser från avlägsna orter och länder och beroendet av de stora jordherrarnas auktoritet var inte längre lika självklart som i jordbruksbygder. Man fick lära sig att varken kungen eller påven styrde över hela världen och att det fanns fria städer, där borgarna bestämde över sig själva.

I de mer avancerade handelsstäderna under senmedeltiden blev både läran om det rätta priset och ränteförbudet i praktiken ohållbara. Ingen kunde hindra att priserna steg på åtråvärda varor, som kanske hade hämtats genom riskabla resor till avlägsna länder. Och de som ville satsa pengar i osäkra handelsprojekt krävde självklart ränta. Nöden är uppfinningarnas moder som det heter i ordspråket. I London hittade exempelvis penningutlånarerna på att dölja räntekravet bakom olika former av andelivinstsystem.

Kyrkofadern Tomas av Aquino försökte under 1200-talet mjuka upp kyrkans ränteförbud genom att pläderna för en sorts straffavgift vid sena återbetalningar av lån. Han ansåg också att man inte kunde tvinga någon att leva under sin normala standard – kravet på ”standardtrygghet” i den moderna välfärdsdebatten är således mer än 700 år gammalt! Tomas av Aquino fick – liksom andra lärofäder – anpassa sig till rådande förhållanden, att kyrkan nu under medeltiden vuxit till en ekonomisk stormakt.

Köpmännen hade ett självklart intresse av låga priser på det de köpte och höga priser på det de sålde. För städerna gällde det att se till att så många handelsvägar som möjligt ledde till dem och så få som möjligt förbi dem. Det fanns i detta en viss naturlig intressegemenskap mellan kungen i en centralstyrd nationalstat och städernas bor-

gare. Kungen behövde vapen och pengar till krigsmakt och hovliv genom medverkan av köpmännen. Och köpmännen behövde komma undan kyrkans regler mot spekulation och ränta. De behövde ett någorlunda pålitligt myntväsen och den kungliga krigsmaktens skydd mot rövare och lokala bossar längs handelsvägarna.

Den store husbonden

I Sverige blev Gustav Vasa den som skulle leda maktförskjutningen från kyrkomakt till kunga- och köpmannamakt. Kyrkans ledande män hade haft lättare att försvara sina intressen gentemot den danske kungen. Han fanns oftast på större avstånd än de svenska kronpretendenterna. Biskoparna var därför till stor del lierade med fienden Danmark. Övergången till Luthers läror blev för kung Gustav det perfekta alibit för att konfiskera kyrkans rikedomar och ta ifrån dem beskattningsrätten.

Gustav Vasa hade kommit till makten med stöd av lånade pengar och politiskt stöd från de tyska hansestäderna. De pengar han tog från kyrkan skulle användas till att betala dessa gamla skulder påstod han, men i stället användes pengarna för att bygga upp Sverige till en stark och oberoende handelsmakt. För detta krävdes dels import av tyska experter inom hantverk och handel, dels en hårdhänt skattepolitik och dirigering av all handel till de städer och de handelsvägar kungen kunde kontrollera.

Export av sådant kungen själv ville ha förbjöds. Import av mer lyxbetonade varor var tillåten enbart för kungens närmaste män. De många upproren från bondebefolkningen berodde huvudsakligen på tunga skatter och förbud mot handel utanför städerna. En viktig orsak till Dackeupproret i Småland var förbudet för bönderna att sälja boskap över gränsen till Skåne och påbudet om att all försäljning skulle ske till kungens egna privilegierade uppköpare.

Gustav Vasa såg sig själv ungefär som den allsmäktige husbonden i en storfamilj. Han dikterade en ström av brev till undersåtarna. Innan han ännu blivit helt säker i sadeln kunde han låta både ödmjuk och förstående:

Är oss ock undervist, att bland eder skulle vara kommet tvivelaktighet om myntet, att vi skulle det uppsatt eller neder-satt hava. Så giva vi eder tillkänna att vi låtit vart och ett mynt gå som det förr gick, vetandes att den menige man haver dock brist nog på pengar.²⁴

Men när kungen slagit ned de första bondeupproren, ändrades tonen i breven. Nu var det bara för folket att rätta och packa sig! När han 1535 inte var nöjd med innevånarna i Bogesund (nuvarande Ulricehamn) skrev han:

”Bogesund är varken för oss eller riket nyttiger . . . bege er skyndsamt till Nylödöse (nuvarande stadsdelen Nylöse i Göteborg), Skara eller Linköping.”

1558 ville kungen att några skyddslingar skulle starta mönsterjordbruk i Finland och han skrev till sina befallningsmän att det bara var för de gamla ägarna att lämna ”de sköne gårdar hvilke nu en hop bönder bestige, som riketh kunne haffve större hjälp och styrcke utaff.”²⁵

Gustav Vasas politiska ekonomi var inget sofistikerat teoretiskt system. Han ville att folket skulle arbeta hårt och leva enkelt och att varorna skulle exporteras dyrt och importeras billigt. Det var fortfarande Gud som bestämde i bakgrunden. Men kungen hade tagit ifrån kyrkofäderna tolkningsföreträdet vid organiseringen av det nya samhället.

Luther – ett stöd för kapitalismen?

Den tyske sociologen Max Weber ansåg på 1920-talet att protestantismen bättre än katolicismen förmådde uttrycka köpmännens och senare kapitalisternas puritans-

ka och vinstinriktade tänkesätt och att den därför bidrog till att stater som Holland och England under 1600- och 1700-talen allt mer trängde ut städerna i Sydeuropa som centra för världshandeln. Luther, och ännu mer uttalat Calvin, skulle således aktivt ha bidragit till det feodala systemets undergång och det handelskapitalistiska systemets framväxt.

Men frågan är vad som var orsak och vad som var verkan. I de växande handelsstäderna kunde man för konkurrenskraftens skull inte kosta på sig religiöst motiverade, orationella förbud. Enbart en religion som predikade ökad handlingsfrihet för de allt mäktigare handelshusen i de stora städerna hade chans att göra sig gällande. Även ärkekatoliken och Luthers antagonist Johann Eck släppte på ränteförbudet, när han fick subventioner av handelshuset Fugger.²⁶

Till protestantismens framgångar bidrog, i andra länder som i Sverige, de växande motsättningarna mellan kyrkan och kungamakten. Den nya religionen hade i början stimulerat folkliga uppror mot den katolska makten. Men när den nya läran segrat, så anpassade sig kyrkan oftast snabbt till den nya överheten. Bondeupproren hade inte en chans mot den nya alliansen mellan kungamakt, köpmän och reformerad kyrka.

Med tryckkonstens hjälp kunde man ju till och med sprida sina förmaningar om lydnad mot överheten på alla språk. I den svenska versionen av den så kallade "hustavlan" i Luthers *lilla katekes* predikades samhällets naturliga ordning. Luther skriver att Gud har inrättat tre stånd i det mänskliga livet: läroståndet, överhetsståndet och husståndet (på latin: ecclesiasticus, politicus och oeconomicus). Läroståndet är prästerna, som skall predika Guds ord, överhetsståndet är kungen och hans män, som skall försvara lag, ordning och religion. Och för folket var det bara till att hålla sig på mattan: "I tjenare, warer hörige edrom lekamligom herrom, med räddhoga och bäfvan, i eder hjärtas enfaldighet."²⁷

Också om överheten brutalt slog ner bondeupproren kunde den stödja sig på Luther: ”Att döda en upprorsman är att slå ihjäl en galen hund . . . upp alltså käre herrar, slå, genomborra och halshugg allt vad ni kunna finna . . . ni skola falla i lydnad för Gud . . . mot dessa satans skaror.”²⁸

Humanister och hushållsböcker

Uppsala universitet hade startats 1477, men det förde ännu så länge ett tynande liv och var styrt av kyrkan. Lärda verk och lärda män fick i allt väsentligt importeras. I början av 1500-talet började renässanslitteraturen söderifrån nå Sverige, fortfarande i första hand via kyrkan. Det första arbetet på svenska i denna anda hade skrivits av den berömde biskopen Hans Brask i Linköping (han med Brasklappen). Han skrev ett så kallat *Hushållskalendarium*. Detta var ett slags företagsekonomi för jordbruket där Brask gav praktiska råd om när man skall skörda, så, äta olika sorters mat etc. Förebild var italiensk ”*Oeconomia*” (hushållslitteratur på latin).

En annan viktig förmedlare av nya idéer från söder var munken Peder Månsson, som 1507 hade sänts ut från klostret i Vadstena för att reda ut de trassliga finanserna i den heliga Birgittas kvarlåtenskap. När han kom hem, gav han ut bland annat *Bondakonst och barnabok*, en skrift i två delar med redigerade översättningar av arbeten på latin i jordbruksekonomi, respektive barnuppfostran.

Andra viktiga impulser kom svenska adelssöner hem med, när de varit vid tyska universitet i Wittenberg, Rostock och Greifswald. En av dem var Per Brahe, en systerson till Gustav Vasa. Pappan avrättades vid Stockholms blodbad, vilket meriterade sonen till en god behandling hos den nye kungen. Brahe skickades som 16-åring till Tyskland för att studera bland annat praktisk ekonomi

och han blev därmed en av de få svenskar som visste något om statsfinanser. Redan som 18-åring blev han kammarråd med ansvar för hushållningen på Stockholms slott och han blev sedan en sorts finansminister under Gustav Vasa, Erik XIV och Johan III.

I slutet av 1580-talet författade Per Brahe en bok om adelsgodsets företagsekonomi.²⁹ Boken består av två delar, en del om hur man uppfostrar adelsfolk och en om hur gods och gårdar skall skötas så att de ger vinst åt sin ägare. Förmodligen var boken till stora delar en omarbetning av tyska förebilder sammankopplat med en beskrivning av hur Brahe själv blivit rik och mäktig.

I bokens första del uppmanade Brahe adeln att sända sina påläggskalvar på utlandsresor vid 18 års ålder för att få humanistisk bildning. I den andra delen beskrev han hur man gör upp en budget. (En statsbudget gjordes för första gången i Sverige under Johan III). Brahe gjorde uppställningar över hur stor lön och hur mycket föda kungsgårdens eller adelsgodsets anställda och arrendatorer kunde tänkas behöva för att klara sina arbetsprestationer. Herren på gården måste hålla folket i Herrans tukt och förmaning och Brahe hävdade självklart att det i grunden var Gud som givit honom instruktionerna. Han citerade gärna och mycket ur Bibeln, särskilt ur Syraks bok med dess maningar till hårt arbete och moraliskt leverne.

Brahe skrev också om handeln med varor som producerats på adelsgodset. Eventuella överskott från produktionen efter det att arrenden var betalda och självförsörjningen klarad bland godsets herrar och bönder, borde köpas upp av godsherrn och bytas mot annat. Men handeln borde inriktas enbart på att täcka adelsmannens egna behov och den bör ske i hemlighet, för där finns många avundsmän. Städernas privilegier och förbuden mot handel på landsbygden måste respekteras. ”Kiöpschapen mest skeep vtanrijkis”, skrev han, dvs adelsgodsets handel måste ske utomlands och inte konkurrera med de egna

handelsstäderna. Liksom Gustav Vasa ville Brahe troligen hålla sig väl med borgarna.

Merkantilismens nya värdeskala

På ett kopparstick från 1590 samlade en konstnär i Antwerpen de nyheter, som han ansåg att mänskligheten hade särskild anledning att vara stolt över. Där fanns den nya kontinenten Amerika, där fanns en kanon, en tryckpress, en kompass, en destillationsapparat, en klocka, en silkesmask med sina kokonger och en hästsadel med stigbyglar.³⁰

Bilden sammanfattar vad som gjorde att Europa nu växte fram som världens ekonomiska centrum. Man hade lyckats nå fram till och erövra en ny kontinent, rik på guld och silver. Ädelmetallerna gav basen till ett expanderande penningssystem. Man hade stulit idéer från Kina och kompletterat med egna uppfinningar. Allt var sådant som befrämjade långa resor och spridning av varor och kunskaper.

Om man får tro Adam Smith i *Folkens Välstånd*, så fick ett franskt sändebud på 1200-talet av en av Djingis Khans söner frågan hur mycket boskap det fanns i hans hemland. Mongolhövdingen ville ha reda på om Frankrike var ett land värt att erövra, boskapen var för honom det självklara måttet på rikedom.³¹

På samma sätt lär spanjorerna alltid ha frågat om där fanns guld eller silver när de kom till okända trakter under 1500-talets blodiga erövringståg i Amerika. För dem var ädelmetallen den självklara rikedomsmätaren på samma sätt som boskap var det för mongolhövdingen. Guld var bättre än kossor som smörjmedel för den handelskapitalism som nu började tränga ut feodalismen.

I Europas handelsstäder växte nu nya tänkesätt fram. Maktpolitik och pengar blev viktigare än de gamla moralreglerna. Så här skrev en av de främsta representanterna

för den nya tidsandan, Nicolò Machiavelli, i sin bok *Furs-
ten* (1513):

Ty om människorna kan man i allmänhet säga följande: att de är otacksamma, ombytliga, falska och förställda, fege vinningslystna; och så länge du är god mot dem är de alla på din sida, och de erbjuder dig sitt blod, sina ägodelar, sitt liv och sina barn . . . så länge behovet därav är avlägset; men när behovet anmäler sig gör de revolt.³²

När England och Holland blev ledande handelsnationer, blev också London och Amsterdam knutpunkter för världshandeln. Köpmän som kontrollerade marknader för nyckelvaror blev mycket rika och kunde genom penningutlåning och förlagsproduktion (som betyder att köpmännen beställer av producenten till givna priser) skaffa sig kontroll över hela tillverkningskedjan. Stora handelskompanier med statliga monopol på utrikeshandel började växa fram.³³

Rika köpmän och finansherrar fick tid över att tänka stort och fritt kring den fortsatta expansionens problem och möjligheter. Här föddes de första specialiserade skrifterna kring handelskapitalismens politiska ekonomi och de var nästan alla författade av köpmännen själva. Deras skrivelser var i första hand riktade till kungen/staten. Syftet var att utverka stöd för den egna verksamheten, men de uttryckte sig så att man skulle förstå att de företredde furstens och hela nationalstatens intresse. Det här sättet att tänka skulle senare av Adam Smith kallas för ”merkantilismen” – köpmannatänkandet.³⁴

En av dessa författare var Thomas Mun, direktör för Ostindiska Kompaniet i England. När den engelska exporten av kläde i början av 1620-talet drabbades av avsättningssvårigheter, skrev han *Englands Treasure by Forraign Trade*, en skrift som syftade till att öka förståelsen för utrikeshandelns betydelse för nationalhushållet. Mun kritiserade bullionismen – förbudet att exportera

ädelmetaller – med argumentet att om guld och silver används för att finansiera råvaruimport som sedan förädlas till export, så kan riket därigenom öka sitt totala överskott. Mun liknade handelsmännen vid fåraherdar, som vaktade ”The Kingdom’s Stock” (kungarikets fårahjord). Han menade att nationalrikedom, dvs ”fårahjorden”, bestod av allt det som kunde omvandlas till fordringar på utlandet, dvs den del av tillgångarna och produktionen som blev över och kunde exporteras när den egna försörjningen var avklarad.

Det merkantilistiska tänkandet byggde på att varan var värd vad den kostade i arbetskraft och råvaror att framställa. Om säljaren av varan gör en vinst genom att sälja utöver detta kostnadspris, så måste köparen göra en förlust. Ur nationens synpunkt var då den inhemska handeln ett nollsummespel, medan nationen kunde tjäna på utlänningarna genom att sälja mycket och dyrt och köpa litet och billigt. *Handelsbalansen*, dvs skillnaden mellan exporten och importen – lika med nettoförändringen av en nations ädelmetallinnehav om man antar att alla betalningar görs i guld och silver – blev därför enligt merkantilisterna ett avgörande mått på rikets välfärd.

En förutsättning för stor export och växande nationalförmögenhet var också enligt merkantilisterna det Eli Heckscher kallat ”de låga lönernas ekonomi”. En liten import och en stor export krävde konkurrenskraftiga priser, vilket innebar att lönerna och befolkningens förbrukning av exporterbara varor hölls på en absolut miniminivå. Det fattiga, arbetsamma folket kunde rentav vara en större rikedom än de ädla metallerna:

fattigt folk i ett land, allenast de bliva rätt anförde, äro en större skatt och välsignelse, än allt silver och guld, och har Herren Gud icke förgäves gjort en sådan åtskillnad mellan människorna.

Så uttrycktes tanken av Anders Nordencreutz, köpman och ledande svensk merkantilist.³⁵

Merkantilismen når Sverige

Sverige var på 1600-talet ett efterblivet land jämfört med England och Holland och det boklärdade merkantilistiska tänkandet skulle inte börja sprida sig här på allvar förrän på 1730-talet. Men redan Gustav Vasa och hans söner hade försökt föra en ekonomisk politik efter merkantilistiska principer. De stiftade lagar som förbjöd ”yppighet och överflöd”, dvs konsumtion av importerade lyxvaror. Man krävde också att de ”försvarslösa” – lösdrivare och tiggare – skulle kunna påtvingas en husbonde och ett arbete. Sådana lagar skulle leva vidare i form av olika ”överflödsförordningar” och ”tjänstehjonsstadgor” ända in i modern tid.

Kungarna hade också behov av att skaffa sig andra inkomstkällor än jordegendomar och andra bundsförvanter än jordherrar. En metod var att dela ut monopolrättigheter mot ersättning i pengar eller natura. Under Karl IX gjordes systematiska försök att centralisera handeln till städerna och få igång större handelsföretag. På riksdagen i Norrköping 1604 ville kungen förbjuda praktiskt taget allt hantverk och all handel utanför städer och bruksorter. Men han fick nöja sig med att man på landet skulle få ha kvar så många hantverkare ”som allmogen kunna nödortfeliggen behöva”. En stad grundades 1607 på norra stranden av Göta Älv, i nuvarande Göteborg. De som ville slå sig ned där fick religionsfrihet och ett sällskap för handel med Persien inrättades.

Anders Fryxell, en av de stora svenska 1800-talshistorikerna, berättar också om Karl IX att han brukade fråga köpmän på Skeppsbron i Stockholm, vad de införde i landet. Om de svarade ”spannmål och salt” blev han nöjd och sa att köpmännen skulle få järn och koppar i utbyte. Men fick kungen svaret ”äpplen, valnötter eller andra kräsligheter”, sa han att köpmannen skulle få svenska rovor tillbaka.³⁶

Gustav II Adolf och hans chefsrådgivare Axel Oxen-

stierna hade också de ambitionen att grunda köpstäder och göra Sverige till en stormakt inom handeln. I början av 1620-talet gav Gustav II Adolf rätt till holländska köpmän att med Göteborg som bas – denna gång på södra stranden av Göta Älv – försöka konkurrera med de stora handelsnationerna. En av dessa köpmän hette Willem Usselinx. Han hade varit med om att bygga upp det holländska Västindiska Kompaniet och fick nu kungens uppdrag att samla in bidrag till ett svenskt ”Söderkompani”, som skulle få ensamrätt till svensk handel och rätt att bilda svenska kolonier i avlägsna länder.

Den troligen första renodlat merkantilistiska skriften på svenska är en propagandaskrift av Usselinx från 1625. Texten var från början på holländska, men den översattes och tillrättalades för svensk publik på kunglig order. Holländaren argumenterade där för ett svenskt handelskompani inriktat på Afrika, Asien, Amerika och ”Magellanica”. (Magellanica avsåg troligen södra Stilla Havet mellan Australien och Magellans Sund).

Varför skulle då svenskarna just koncentrera sig på handel med så avlägsna länder? Enligt Usselinx kunde man göra större vinster ju längre bort man kom från Europa, eftersom många konkurrerande köpare ledde till en ”elak marknad”, dvs högre priser på de varor som skulle importeras. Men det fanns också andra goda argument. Köpmän från Lissabon hade sålt brasilianska varor i Sverige för priser som låg 230 procent över kostnaden. Den vinsten borde svenskarna själva ta hand om. Att konkurrera ut köpmännen från Sydeuropa skulle också bidra till att sprida den rena evangeliska läran. Därmed skulle svenskarna kunna konkurrera med jesuiterna, som enbart lärde indianerna att säga Jesus Maria och några få ord på latin och inget mer, ansåg Usselinx.³⁷

Usselinx gjorde också propaganda för Sverige med den tydliga avsikten att locka sina landsmän att satsa pengar i kompaniet eller att flytta hit och delta i arbetet. Sverige har, skrev han, fördelen av billigare råvaror än Holland

och kontroll över handeln på Östersjön. Här finns också billig arbetskraft och folket lever hälsosamt, vilket bevisas av att svenskarna har så få doktorer. Det är också enkelt att processa och utlänningar behandlas generöst i lagstiftningen. Usselinx säger sig aldrig tidigare ha behandlats så väl av alla samhällsklasser. En annan fördel:

Svenskarna besväras sig lite med onödig och dum städning av sina hem. Sådana dåliga vanor finns ju på platser där kvinnor ägnar liten omsorg åt sina verkliga plikter och försummar sina män för att i stället visa upp glansen av sina välstädade hem och där en man inte kan använda en stol eller gå in i ett rum med skorna på utan att starta ett krig.³⁸

Men Usselinx fick trots berömmet för Sverige problem med sina finansiärer. Mot slutet av 1620-talet engagerade sig Gustaf II Adolf alltmer i krig och allt mindre i affärer. 1629 föreslog han riksdagen att Söderkompaniet skulle slås ihop med ett nybildat Skeppskompani, som skulle ha huvuduppgiften att få fram skepp till krigsexpeditionerna. Usselinx skrev brev till kungen, där han försökte visa att handel var lönsammare än krig. När kungen föll vid Lützen 1632, överflyttade holländaren sina förhoppningar till rikskanslern Axel Oxenstierna och lyckades utverka ett uppdrag att få förhandla med sina landsmän om ett samarbete mellan Söder- och Skeppskompaniet och det holländska Västindiska Kompaniet.

Usselinx lyckades aldrig få igång ett fungerande svenskt eller svenskt-holländskt handelskompani. Men kanske bidrog hans propaganda till att engagera Axel Oxenstierna och ett antal svenska och holländska affärsmän i ett annat projekt: 1637 startade två små skepp, Kalmare Nyckel och Gripen, tillhörande Söder- och Skeppskompaniet, resan mot Amerika. Resultatet skulle bli en svensk koloni vid Delawarefloden i Nordamerika.³⁹

En ekonomiskt svag stormakt och dess tänkare

Järn från Bergslagen, koppar från Falu koppargruva, trä och tjära blev under 1600-talet basen i en växande svensk export. Den jordägande adeln kontrollerade de viktigaste råvarukällorna och skaffade sig i utbyte mot krigstjänst skattefrihet och kontroll över utrikeshandeln. Genom framgångsrika krig kunde teknologi och handelsprivilegier rövas till Sverige.

Men krigen var dyra. Under den av Axel Oxenstierna ledda förmyndarregeringen och under drottning Kristina spädades högadelns rikedomar på genom generösa förläningar och försäljningar till billigt pris av kronojord. Därmed urholkades också statens finanser. Pengarna räckte inte alltid till löner åt soldaterna eller till fattighjälp. Att klassklyftorna var stora förstår man av följande anonyma dikt från mitten av 1600-talet:

Somliga måste nog svälta
ändock den arbeta skall
och stor miseriam smälta
det är suck, storgräl och gnall

Somliga slösa i kättjo
de armas silver och guld
med brask de brusa i lättjo
den fattiga ligger omkull.⁴⁰

Nya idéer i politisk ekonomi följer ofta i spåren efter ekonomiska kriser. På ytan hade det svenska stormaktsväldet nått sin höjdpunkt under Karl X Gustaf efter freden i Roskilde 1658. Men ekonomiskt och militärt var väldet ohållbart. Statsskulden uppgick till flera gånger de årliga statsinkomsterna. Befolkningen klarade inte att försörja en armé av den storlek som skulle behövts för att kontrollera de nya besittningarna. Den fattiga majoriteten var hjärtligt trött på både krigen och de nyrika krigsgenerallerna.

”Den som Gud givit ett gods måste lägga ned stor flit och möda på att leda arbetet – inte åka till staden eller hovet och leva lyxliv.” Så skrev godsägaren Schering Rosenhane i sin bok *Oeconomia* i början av 1660-talet. Det var en befogad varning. Redan 1655 hade Karl X Gustaf ställt till med ”fjärdepartsräfst”, dvs högadeln fick lämna tillbaka en fjärdedel av sina nya gods till kronan. Men bönder och borgare krävde hårdare tag mot de rika. Och när det började gå illa i kriget, var det lättare att föra fram kritiken.

Ett nytt tecken på att stormaktsväldets svaghet kom 1665. Då gick kolonin Nya Sverige förlorad till holländarna. Johan Risingh hette den siste svenske guvernören och han hade varit sekreterare i Kommerskollegium, det statliga organet för handelspolitiken. Han blev efter kolonins fall tullinspektör för Svenska Pommern och Pommerellen. När han återvände till Sverige 1660, ägnade han sig åt att i skrift sammanfatta sina erfarenheter.

Utan en stark ekonomi ingen stark nation, så kan man enkelt sammanfatta Risinghs budskap. ”Thet är Regenters Macht och Härlighet at the snålt, riikt och mycket Folck hafwa at öfver råda”, skrev han i en pamflett från 1669. För rikets välstånd behövs också, i tur och ordning: gudsfruktan, landsförsvar, landsbruk, fiske, bergsbruk, hantverk och handel med skeppsfart.⁴¹

Som andra merkantilistiska författare är Risingh angelägen om att framhålla handelns särskilda betydelse för folkhushållet. Den är enligt honom ett ”lagligt vinstmedel” att byta bort det man har i överflöd mot sådant man har brist på. Handeln bör enligt Risingh vara fri. Monopol kan tillåtas bara i det särskilda fall, då en inhemsk exportvara i annat fall skulle falla för mycket i pris. Överheten bör stödja ”Compagnier”, eftersom det krävs flera som delar på ”eventyret” (risken) vid stora handelsföretag. Vidare borde man för att främja handeln släppa in italienare och judar i landet och låta dem utöva sin egen religion.

Ett annat grundläggande resonemang hos Risingh

handlar om betydelsen av ett riktigt satt penningvärde. ”Höga överheten” måste se till att pengarnas ”invärtes värde” – eller deras ”skrot och korn” – svarar mot deras ”politiska”, påstämplade värde. För om man stämplar pengarna med ett för högt värde, så skulle utlänningarna föra in sådana myntmetaller i riket och köpa upp våra exportvaror till underpris. Och om det påstämplade värdet är för lågt, så skulle sådant mynt i hemlighet föras ut ur landet för att bytas mot ”elaka” importvaror.

Exempel

Enligt Risingh var i mitten av 1600-talet ett pund (ett halvt kilo) guld värt 600 floriner i Holland och 240 riksdaler i Sverige. Motsvarande siffror för ett pund silver var 40 floriner respektive 16 riksdaler. I båda länderna var således guldet värt 15 gånger så mycket som silvret per viktenhet. Valutakursen måste, om man bortser från transportkostnader, ha varit 1 riksdaler mot 2,5 floriner.

Antag då att man i Sverige stämplar 24 riksdaler av ett pund silver. Då ändras prisrelationen i riksdaler mellan guld och silver i Sverige till 10 mot 1. Då skulle holländarna kunna köpa 1 pund guld i Sverige för 240 riksdaler värt 10 pund silver eller 400 floriner, jämfört med guldpriset hemma på 600 floriner.

Antag att man i stället i Sverige ökat silverinnehållet i riksdalern så att det bara gick 10 riksdaler på ett pund silver. Prisrelationen i riksdaler mellan guld och silver skulle då bli 24 mot 1 i Sverige. Holländarna skulle då kunna köpa 24 pund silver i Sverige för 600 floriner motsvarande 1 pund guld hemma i Holland, dvs de skulle bara betala $600/24 = 25$ floriner per pund silver jämfört med hemmapriset på 40 floriner.

Risinghs varning för spekulation i valutor var aktuella, när han fick sin skrift publicerad. För att undvika den hotande reduktionen hade rika adelsmän investerat utomlands eller i olika riskabla inhemska handelsprojekt. Sveriges

(och världens!) första sedelbank, som startats på 1650-talet av Johan Palmstruch, hade gått omkull 1668, dvs året innan Risingh fick sin skrift tryckt. Rikets Ständers Bank, den blivande Riksbanken, hade startats i dess ställe.

Karl XI lyckades genomdriva enväldig kungamakt. En ny och mer omfattande reduktion beslöts 1680. Men statskulden var fortfarande stor. Enligt Fryxell uppgick den 1682 till motsvarande 111 tunnor guld. Den nye kungen, Karl XII, gav order om sjöröveri, tog lån i Turkiet utan täckning och lät prägla miljontals värdelösa nödmynt. Men inget hjälpte. När det ödesdiga skottet föll 1718, var stormaktsväldet kraftigt reducerat och rikets finanser i kaos. Folket tröstade sig med att avrätta finansminister Görtz. Aldrig mer skulle man låta kungen bestämma ensam. Tiden var mogen för en helt ny sorts samhällsanda. Rikets angelägenheter skulle styras av män med mer jordnära mål än Äran och Hjälteåden.

Handelskapitalismens genombrott i Sverige

Reduktionen under Karl XI hade drabbat de allra rikaste släkterna inom adeln. De som gynnades var köpmännen i städerna, ofta tillhörande de mindre betydelsefulla adelsläkterna, vilka kunde göra snabba klipp när staten och storgodsägarna tvingas sälja egendomar till vrakpris. Genom att låna pengar till staten kunde de också skaffa sig fördelaktiga handelsprivilegier. Det var deras barn och barnbarn som skulle dominera ståndsriksdagen och dess ekonomiska politik under "frihetstiden", dvs perioden mellan Karl XII:s död 1718 och Gustav III:s återupprättande av det kungliga enväldet efter statskuppen 1772.

Den politik som fördes i Sverige under frihetstiden var i hög grad präglad av merkantilistiska idéer. I mitten av 20-talet beslöt ståndsriksdagen att införa "produktplaket". Detta innebar att utländska fartyg enbart skulle få föra det egna landets varor in i Sverige, medan all svensk

export var förbehållen de inhemska redarna. All slags uppmuntran gavs åt kommersiella projekt, som man trodde skulle befrämja den svenska handelsbalansen. Så kallade "manufakturer", ett storskaligt hantverk med inriktning på inhemsk produktion av importvaror, fick generösa statliga bidrag.

Den nya politikens vinnare var köpmännen i skeppsbroadeln i Stockholm. Ett annat exempel är Jonas Alströmer, potatisens svenske introduktör, som fick statliga bidrag till sina textil-, metall- och tobaksmanufakturer i Alingsås. Ett tredje exempel var det Ostindiska Kompaniet med bas i Göteborg, vilket med start i början av 1730-talet snabbt kom att utvecklas till landets ledande utrikeshandelsföretag med bland annat export av koppar och trä samt import av kinesiskt te och porslin på programmet.

I ståndsriksdagen formades för första gången grupperingar, som liknade våra dagars politiska partier. Den starkaste gruppen kallades hattarna. De rekryterades främst från nyrika adelsfamiljer med intressen i handel och stadsnärings- och från den numera överdimensionerade militärapparaten. De var militanta anhängare av statlig stödpolitik för handel och manufakturer och propagerade samtidigt för en aggressiv revanschpolitik gentemot arvfjenden Ryssland. De kallade sina mer försiktiga motståndare för "nattmössor" och dessa fick sedan som partibildning heta mössorna. Flera av hattarna formulerade sina tankar om handelspolitiken i skrift och därmed kan man tala om den första svenska politisk-ekonomiska skolbildningen.

En ström av debattinlägg var präglade av en nästan fanatisk tro på möjligheten att öka rikets ekonomiska styrka genom politiska beslut i ståndsriksdagen. En typisk representant för den nya tidsandan var den store teknikern Christopher Polhem, som redan under Karl XII startat ett sällskap för vetenskapernas praktiska användning i produktionen i Uppsala. Utöver alla sina uppfinningar inom

gruvtekniken och järnhanteringen arbetade han också för en kanal mellan Göteborg och Stockholm via Vänern och Vättern, för ett närmare samarbete mellan tekniker och akademiker och för ett nationellt handelskompani som skulle ha magasin runt om i landet och vars vinster skulle användas för att stödja bergsbruket och metallindustrin.⁴²

Polhem var som företrädare för järnproducenternas intressen en utpräglad merkantilist. Han ville ha ett producentstyrt och statsunderstött nationellt försäljningsmonopol på järn med motiveringen att man på så sätt kunde driva upp priset på denna för landet så strategiska vara. I en broschyr formulerade han en teoretisk motivering: "At ett ting hålles uti högt prijs, estime och värde, det har ingen annan grund . . . än at det samma antingen uti sig sielf är rart, eller igenom konst och behändighet giöres sällsynt".⁴³

Men Polhem uppvisade också just den typ av dubbelhet i synen på monopol och konkurrens, som näringslivets män uppvisat i alla tider. När han skrev om de rika köpmännen i städerna, som slog sig ihop i sina inköp för att hålla nere priserna på järnet, så trodde han på fri konkurrens och på att monopol var "så hälsosamt som kallbrand för en människa".

Manufakturägaren och ämbetsmannen Eric Salander uttryckte i en skrift från 1730 den svenska merkantilismens ideologi: Flit och nytta var två starkt värdeladdade begrepp medan lyx och lättja var exempel på det som borde bekämpas. Salander avslutade sin skrift med de bevingade ord som många svenska barn hört i olika varianter: "Den som icke wil arbeta, skal icke äta."⁴⁴

En annan typisk representant för den nya andan var köpmannasonen Anders Bachmansson, borgmästare i Sundsvall på 1720-talet och senare svensk konsul i Lissabon. 1743 adlades han till Nordencrantz och under det namnet har vi redan citerat honom (se sid 33). I ett stort upplagt arbete från 1730 introducerade han Muns och de

andra engelska merkantilisternas idéer och förhärligade köpmannakårens betydelse för välståndet.⁴⁵

1739 fick Sverige också sin första – och Europas fjärde – ekonomiprofessor, Anders Berch, heltidsanställd för att propagera för hattarnas ekonomiska politik. 1747 publicerade han den första akademiska ekonomiläroboken på svenska. Där utvecklade han behovet av manufakturstöd, handelsrestriktioner och statlig styrning av ekonomin i enlighet med de rådande åsikterna hos rikets makthavare.⁴⁶

Tillsammans med sekreteraren i vetenskapsakademien (grundad på 1730-talet) Pehr Wargentin och lantmätaren Jacob Faggot importerade Berch den så kallade ”politiska aritmetiken” från England till Sverige. Den gick ut på att in i minsta detalj räkna ut varje människas värde för nationens hushållning. Allt skulle också göras för att starta koloniala projekt och importersättande produktion i nationens och handelsbalansens intresse. Ett förslag var att med tvång para ihop tio förbrytare av vardera könet och sedan skicka dem till Grönland som kolonisationsföretag.⁴⁷

Den politiska aritmetiken kombinerat med Faggots skiftesprojekt i jordbruket krävde att man skulle göra statistik på allt mellan himmel och jord som underlag för statens ekonomiska planering. Särskilt behövde man en noggrann folkräkning och det förde med sig att Sverige i mitten av 1700-talet fick världens bästa befolkningsstatistik.

Ytterligare en viktig ideolog under frihetstiden var den store botanisten och reseskildraren Carl von Linné. Sina kunskaper försökte han omsätta till nytta för produktionen och handelsbalansen. Han propagerade för och lyckades genomdriva fler ekonomiprofessurer med särskild inriktning på sambandet mellan ekonomi och biologi, en ämneskombination som försvann så småningom och som levde upp igen först med 1980-talets ”gröna” ekonomer.

Grälet om inflationens orsaker

Krisen för statsfinanserna under Karl XII satte sina spår i frihetstidens debatt om pengar och inflation. Den berömda mystikern och religionsstiftaren Emanuel Swedenborg, för övrigt en medarbetare till Polhem, intresserade sig för allt mellan himmel och jord. Han hade upplevt krisen för Karl XII:s nödmynt och hade kanske själv gjort misslyckade affärer med dem. 1722 gav han ut en liten skrift, där han varnade den nya regeringen för att manipulera med penningvärdet.

Swedenborg beskrev riskerna med både en ”förhöjning” (= inflation) och en ”förnedring” (= deflation) av den svenska dalern. Hans analys av penningvärdets betydelse för utrikeshandeln var ganska lik den som ett halvt sekel tidigare gjorts av Johan Risingh. Men därutöver tog Swedenborg också upp en ny aspekt: Själva ryktesspridningen kring befarade ändringar av penningvärdet kan förstärka problemen.⁴⁸

Kopparmynten hade i takt med fallande kopparpriser blivit otympligt stora i mitten av 1720-talet. De största mynten måste man hämta med häst och vagn. År 1726 fattades beslut om att man kunde lösa ut kopparplåtarna mot kvitton, så kallade transportsedlar, i riksbanken. Hattarnas regering behövde pengar till sin subventions- och krigspolitik och den lättaste finansieringsmetoden var att trycka flera sedlar. År 1745 beslöt regeringen att riksbanken skulle slippa kravet att på anfordran lösa in sedlar mot kopparplåtar. Resultatet blev en stegrad inflationstakt, underskott i handelsbalansen och stigande kurser på utländska valutor.

Hattarna försökte i enlighet med sin merkantilistiska doktrin bekämpa utlandsunderskottet genom att skärpa importrestriktionerna och öka subventionerna till exportproduktionen. Men en sviktande internationell konjunktur tillsammans med nya dyra krig ledde i slutet av 1750-talet till rekordstora underskott i statsbudget och han-

delsbalans. Den svenska pappersvalutans värde föll dramatiskt utomlands.

Nordencrantz övergav vid denna tid sitt stöd till hattarnas politik. Han började angripa den spekulation som blev följden av den generösa statliga produktionen av värdepapper, men han lyckades inte formulera en mera sammanhängande förklaring till inflationen. Den unge ekonomiadjunkten Pehr Niclas Christiernin lyckades bättre i en broschyr från 1761. Hans inflationsförklaring skulle stå sig ganska väl genom kommande århundraden. Han hävdade nämligen, att penningvärdets försämring i 1750-talets Sverige i grunden berodde på överproduktionen av sedlar i förhållande till den inhemska produktionsvolymen och att ingenting kunde göras åt inflationen om man inte reducerade mängden pengar.⁴⁹

Exempel

Antag att det bara finns 10 miljoner enriksdalersedlar i omlopp och att inga andra pengar förekommer. Antag att varje sedel under ett år används i genomsnitt 100 gånger i totalt 500 miljoner olika köptransaktioner. Då måste det gälla att den totala omsättningen i ekonomin blir:

$$10 \times 100 = 1\,000 \text{ miljoner} = 1 \text{ miljard riksdaler}$$

Och prisnivån, dvs den genomsnittliga köpsumman per köp, blir

$$1 \text{ miljard} / 500 \text{ miljoner} = 2 \text{ riksdaler}$$

Om man nu fördubblar antalet riksdalersedlar till 20 miljoner utan att antalet köptransaktioner eller sedlarnas omloppshastighet ändras, så ökas prisnivån till:

$$20 \times 100 / 500 = 4 \text{ riksdaler}$$

Christiernin uttryckte sig inte i matematiska formler, men hans resonemang pekade mot det som långt senare skulle komma att gå under beteckningen ”kvantitetsekvationen”:

Varumängd x Prisnivå = Mängd pengar x Pengacirkulationshastighet.⁵⁰

Men Christiernin varnade inte bara regeringen för att ge ut för mycket sedlar. Han var också motståndare till sedelindragning och en snabb återgång till sedlarnas ursprungsvärde från 1745, en typ av politik som i början av 1760-talet började förordas av alltfler av de ledande mösspolitikerna. Han trodde nämligen inte att prisnivån skulle hänga med nedåt i samma takt som sedlarna drogs ur omloppet, eftersom köpmännen i det längsta skulle dra sig för att sänka priserna. Vid en given omloppshastighet för pengarna i enlighet med kvantitetsekvationen, måste en snabb sedelindragning därför leda till en mindre mängd sålda varor och därmed arbetslöshet och sänkt levnadsstandard ansåg Christiernin. Tvåhundra år senare skulle Milton Friedman göra nästan exakt samma analys av vad som hände i USA 1929–30.

1765 fick mössorna majoritet i ståndsriksdagen och de kunde då driva igenom sin hårda åtstramningspolitik med sedelindragning och kraftigt nedskurna subventioner till manufakturerna. Den svenska pappersvalutan planerades på sikt bli återställd till sitt gamla värde, ca hälften av 1765 års kurs uttryckt i utländsk valuta. Politiken fick genomslag fortare än beräknat och bidrog, precis som Christiernin hade förutsett, till ökad arbetslöshet och varubrist. Hattarna kom efter detta misslyckande för mössornas politik tillbaka i regeringsställning 1769. Men nu hade folket tröttnat på det eviga partikäbblet. Gustav III:s statskupp 1772 lyckades, troligen bland annat för att inget politiskt parti tycktes kunna genomföra en hållbar ekonomisk politik.

Fysiokraterna och kritiken mot merkantilismen

Men inte heller Gustav III var någon framstående ekonom, trots (eller kanske var det därför?) att han som ung hade fått privatlektioner av Berch. När kungen var i Finland 1789 för att leda kriget mot Ryssland, skrev han hem till sin finansminister i desperation. Han behövde mera pengar och kunde inte begripa varför detta skulle vara något problem, eftersom det väl bara var att trycka fler sedlar. Som kungen uttryckte saken: ”pappersfabrikerna har väl inte brunnit upp i Sverige”.⁵¹

Men om kungen var ekonomisk idiot, så hade han desto kunnigare rådgivare. Hans chefsideolog i ekonomiska ting, Carl Fredrik Scheffer, hade varit ambassadör i Frankrike och där kommit i kontakt med de franska *fysiokraterna*, vars idéer på avgörande punkter bröt med den merkantilistiska läran. Scheffer försökte omvandla fysiokratismens idéer för att de skulle kunna tillämpas på den mer primitiva svenska ekonomin.

Fysiokraternas lära hade i första hand utformats av den franske läkaren Francois Quesnay. Han hade formulerat sin berömda ”ekonomiska tabell” (*Tableau Economique*), det första avancerade försöket att formulera ett ekonomiskt kretslopp för ett samhälles hela ekonomi. Han ville med sitt kretslopp visa att jordbruket var den enda ”produktiva sektorn”, dvs enbart där åstadkom man ett överskott utöver det som går till producentarnas egna försörjning. ”Proprietärerna”, dvs jordägarna, var de enda som kunde åstadkomma en utveckling av jordbruket genom investeringar. Det var också ur jordägarnas *jordränta* – skillnaden mellan värdet av produktionen och kostnaderna för arbetskraft och redskap i jordbruket – som eventuella skatter måste tas för allmänna ändamål.

Hantverkarna, köpmännen och ekonomins övriga aktörer utanför jordbruket kallar Quesnay för den ”sterila klassen”. Med det menade han att hantverk och handel

inte kan åstadkomma något överskott. På den punkten behöll han således merkantilisternas synsätt, att handel innebar ett nollsummespel, och överförde det till hantverkarna. I städerna förbrukade man lika mycket värde i form av livsmedel och råvaror som man åstadkom i form av bearbetade varor.

Exempel

Antag att arrendatorböndernas bruttoproduktion i en nationell ekonomi är värd 5 miljoner riksdaler (alla enheter i fortsättningen är miljoner riksdaler). Av denna produktion förbrukas 2 miljoner i utsäde, foder, böndernas egen mat och annat som krävs för den löpande produktionen. Resterande 3 miljoner säljs på marknaden i städerna. Av inkomsterna från denna försäljning betalar bönderna 2 miljoner till jordägarna (kung, adel och präster) i jordränta (arrenden, tionde etc). Den resterande miljonen av försäljningsinkomsterna går åt för att köpa varor av den sterila klassen (hantverkare, köpmän) i städerna.

Jordägarna kan använda sina 2 miljoner till två ändamål. Dels kan de köpa mat på marknaden från bönderna och varor av borgarna för sin egen konsumtion. Dels kan de investera i jordbruket, ny boskap, nya byggnader och jordbruksteknologi. För detta får de betala till de bönder eller borgare som levererar investeringsvarorna, bygger husen etc. Vi antar att av den totala jordräntan på två miljoner går en miljon tillbaka till bönderna och den andra miljonen hamnar hos de sterila.

Alla transaktioner kan nu ställas upp i en variant av Quesnays tabell⁵²

Bönderna köper inte nödvändigtvis sitt utsäde eller sin egen föda från andra bönder, utan det kan handla om byteshandel eller gåvor. Och man kan naturligtvis också tänka sig att en del av jordräntan betalas i natura. Här har exemplet förenklats, så att alla transaktioner görs i pengar.

Tabell 1

	Bönder betalar till	Jordägare betalar till	Sterila betalar till	Summa
Böndersäljer till	2	1	2	5
Jordägare får från	2	0	0	2
Sterila säljer till	1	1	0	2
Summa	5	2	2	9

Quesnays analys stod naturligtvis i strid med merkantilisternas lära om handeln som den viktigaste verksamheten för nationen. Fysiokraterna ansåg att det var jordbruket staten borde främja, det var ju där kungen kunde få sina skatteinkomster. De var också frihandlare och ganska liberala inom ramen för en stark och upplyst kungamakt. Det var de som först formulerade det berömda slagordet "laissez faire" (låt göra). Man kan betrakta deras lära som ett sorts mellanstadium på vägen från merkantilism till ekonomisk liberalism.

Fysiokratismen var ändå i grunden en lära som ganska bra passade den traditionella överklassen, dvs den gamla jordägande klassen. Men i det sena 1700-talets Frankrike började mer revolutionära tänkare dyka upp. En av dem var Jean-Jacques Rousseau, mest berömd för slagordet "Tillbaka till naturen". Bland mycket annat ansåg han också att den av Gud i människan nedlagda förmågan och viljan att arbeta borde bestämma fördelningen av rikedomarna snarare än ärvda privilegier. Eller med hans egna ord:

. . . olikheten som i naturtillståndet nästan är omärkbar, hämtar styrka och tillväxt ur våra förmågors utveckling och människoandens framsteg, och att den slutligen blir bestående och laglig genom äganderättens och lagarnas fastställande. Den olikhet, som auktoriseras allenast härigenom, strider mot den naturliga rätten så ofta den icke i samma proportion samverkar med den fysiska olikheten.⁵³

Till och med i det efterblivna Sverige, eller snarare den del av dåvarande Sverige som idag är Finland, fanns en tänkare som utmanade alla gamla ekonomiska makthavare. Redan på det dramatiska riksdagsmötet 1765, dvs elva år innan Adam Smith publicerade sin stora bok om folkens välstånd, riktade den finlandssvenske prästen Anders Chydenius ett våldsamt angrepp mot den merkantilistiska regleringsekonomi, mot överhetsstatens behandling av de fattiga och mot arbetstvånget. Han pläderade för en grundläggande förändring av hela det ekonomiska systemet.⁵⁴

Chydenius jämförde Sverige med Kina i *Källan till Rikets Vanmakt*, en pamflett riktad till riksdagen. I Kina var handeln fri, skrev han, och priset styrdes av utbud och efterfrågan. Om vi gjorde likadant i Sverige, skulle vi kunna spara in alla löner, all mat och allt papper som dessa våra lagvrängare och byråkrater kostar. Han hävdade att produktplakatet bara lett till högre importpriser och lägre exportpriser. Manufakturstödet hade dessutom lett till att resurser tagits från mera "naturliga" näringar. Hans slutplädning i pamfletten är ganska magnifik och den står sig gott i en jämförelse med Adam Smiths "osynliga hand" (se sid 56):

Min läsare . . . lägg undan alla fördomar . . . så får du snart se huru en fri ut- och inrikes rörelse upplivar den minsta näringen, hindrar utläningen att skinna riket och den ena medborgaren att rikta sig på den andres bekostnad; hur säkerhet för lantmannen att få besitta sin jord, och frihet att slöjda och nära sig det bästa han gitter, leder honom oförmätet och utan lag till det näringsfång som lönar Riket bäst . . . och huru inga politiska lagar i världen varit i stånd att rätt reglera detta, som naturen så lätt och utan möda uträttar.⁵⁵

I Chydenius' Sverige-Finland var samhället ännu inte moget för så radikala tankar. Men i Frankrike och England höll både nya produktionsordningar och nya idéer på att bryta igenom.

2. *Det nya klassamhällets profeter*

Nya produktionsförhållanden

Den amerikanska och den franska revolutionen var i särklass de mest spektakulära exemplen på att det gamla statsreglerade överhetssamhället inte längre fungerade. I England däremot hade produktionsvillkoren gradvis förändrats redan från 1500- och 1600-talen och i mitten av 1700-talet var en betydligt lägre andel av befolkningen sysselsatt i jordbruket jämfört med Frankrike och övriga Europa. Där var också de lokala marknaderna och hantverksverkstäderna mer utvecklade.

Vad var det då som hade hänt i England? För det första hade där utvecklats en produktionsteknik som möjliggjorde en långt driven arbetsdelning. Adam Smith ger ett berömt exempel i sin bok *Folkens Välstånd* från 1776. Där beskriver han arbetet vid en nålverkstad: en arbetare klipper av tråden, en annan sätter på nålhuvudet etc. Genom att totalt 18 olika moment vart och ett utförs av en specialist kan man i en sådan fabrik producera mångdubbelt fler nålar än om 18 nåltillverkare skulle klara alla momenten själva i produktionskedjan. Ångmaskinen och den automatiska vävstolen hade också möjliggjort enstaka större fabriker med ännu längre driven mekanisering.

För det andra hade både boskapsskötseln (särskilt fåraveln i England) och jordbruket sedan 1500-talet utvecklats mot gradvis större enheter. ”Fåren åt upp människor-

na”, skrev den berömde Thomas More redan i början av 1500-talet. Vad han menade var att jordägarna kastade ut sina arrendatorer och satte upp stängsel kring sina egendomar när de gick över till den mer lönsamma fåraveln och ullproduktion. Därmed uppstod en överflödigt befolkning på landet, som ingenting ägde och som inte kunde försörja sig som lantarbetare. De blev proletärer (egendomslösa), som inte städernas skrå kunde svälja utan de var tvungna att sälja sin arbetskraft till den verkstad eller fabrik som för tillfället ville köpa den.

För det tredje hade en hel del av handelsmännen blivit kapitalister, dvs de var så rika att de kunde organisera produktion och anställa arbetskraft i större skala. Dessa kapitalister var helt naturligt motståndare till statliga handelsmonopol och till de gamla skråreglerna, som krävde mästarbrev av företagsledare och reglerad befodringsgång som lärling och gesäll av arbetare. De krävde frihet att starta produktion för den som hade råd oavsett skråregler och statskontroll.

För det fjärde slutligen innebar städernas tillväxt och den förbättrade transporttekniken till både lands och sjöss att underlaget för både lokala marknader och utrikeshandel växte. Inom bomullsindustrin fanns rentav underlag för industriell massproduktion. De som ägde sådana fabriker blev därmed helt naturligt frihandlare.

Parallellt med denna hantverks- och så småningom industrikapitalistiska seger över den gamla produktionsordningen blev den ekonomiska liberalismen statsbärande ideologi. Den gamla härsarklassens tänkande degraderades gradvis till ett konservativt motstånd. I den framväxande industriarbetarklassen blev svaret socialism, marxism och anarkism.

Smith

Det var ingen slump att de fyra mest berömda liberala politiska ekonomerna, Adam Smith, David Ricardo, Thomas

Malthus och John Stuart Mill just dök upp i den första fullfjädrade kapitaliststaten, på den brittiska ön.

Smith var son till en skotsk tulltjänsteman, studerade filosofi för den store naturrättsfilosofen Hutcheson i Glasgow och blev själv professor i logik och sedan i moralfilosofi. Redan på 1740-talet var Smith med om att starta en diskussionsklubb i politisk ekonomi i Glasgow. Hans stora verk från 1776 hette *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (publicerad i sin helhet på svenska först 1911, *Folkens Välstånd*). Smith dog som tulltjänsteman, ett jobb som på den tiden, dvs före frihandels genombrott, var något mer lönande än universitetsprofessurerna.⁵⁶

Smith reste till Frankrike och träffade Quesnay, som starkt påverkade hans grunduppfattningar om politik och ekonomi. Den stora skillnaden mellan deras respektive uppfattning om det ekonomiska kretsloppet präglades av att Smith levde i ett England där han på nära håll sett den begynnande industrikapitalismens framväxt. I motsats till Quesnay såg han *allt* arbete, inte bara jordbruksarbete, som rikedomsskapande. Så här står det redan på första sidan i *Folkens Välstånd*:

Arbetet år för år är den fond, som ett folk i grund och botten lever på, ty allt som det årligen förbrukar till livets nödtorft och bekvämlighet, utgör antingen den omedelbara frukten av nationellt arbete eller något, som för den omedelbara frukten av nationellt arbete köpes av främmande nationer.⁵⁷

Smith fortsatte med att hävda att arbetet också är den enda riktiga mätaren på bytesvärdet. I ett samhälle där bristen på arbetstid var den enda viktiga faktorn som begränsade produktionen och där självständiga producenter under konkurrens bytte produkter med varandra, så skulle arbetsvärdena fungera som bytesvärden (marknadspriiser). Han gav ett exempel, som senare skulle dyka upp i

många läroböcker: Om det tog dubbelt så lång tid för en jägare att fälla en bäver jämfört med en hjort, så kom också bävern att ha det dubbla bytesvärdet. Eftersom denna *arbetsvärde*lära skall bli viktig också senare i den här texten, skall vi ta ett lite mer utförligt exempel:

Exempel

Antag att det i ett jordbrukarsamhälle finns gott om både ouppodlad jord och om mjölkdjur. Antag också att det tar i genomsnitt en arbetstimme att få fram ett bröd av en viss standardstorlek om man räknar med alla led i tillverkningskedjan: spannmålsodling, tröskning, malning, bakning etc. På motsvarande sätt antar vi att det tar två timmar att få fram en kanna mjölk av en viss storlek, inräknat skötseln av djuren och mjölkningen. Vi antar också att alla hushåll i samhället kan tekniken för både brödbakning och mjölkproduktion och att alla försöker använda så lite tid som möjligt i produktionen.

Om man i detta samhälle byter bröd mot mjölk, så borde en kanna mjölk bytas mot två bröd. Om nämligen mjölken byttes för mindre, till exempel mot ett bröd, så skulle man kunna få fram en kanna mjölk på halva tiden (en arbetstimme) genom att producera ett bröd och byta mot mjölk. Detta skulle rimligen leda till att folk slutade att hålla sig med mjölkdjur och att man började odla spannmål på betesmarkerna. Det skulle i sin tur föra med sig att det blev svårare att få tag i mjölk och lättare att få tag i bröd, vilket åter borde höja värdet på mjölken i förhållande till brödet.

Om å andra sidan en kanna mjölk byttes mot exempelvis tre bröd, så skulle brödbakarna kunna få fram ett bröd på 40 minuter i stället för på 1 timme: De skulle nämligen kunna producera en kanna mjölk på två timmar och byta mot tre bröd. Då skulle folk sluta baka och göra åkrarna till betesmarker. Mjölken skulle flöda och brödet skulle bli svårtillgängligt, vilket åter skulle sänka mjölkens bytesvärde mot brödet.

Om vi nu definierar arbetsvärdet av en produkt som den

samhälleligt genomsnittliga arbetstid som krävs för dess framställning, så kommer bytesvärdena tydligen i det här exemplet att ha en tendens att stå i samma relation till varandra som arbetsvärdena.

Det här gäller bara när producenterna äger sina egna produktionsmedel och arbetskraften är den enda knappa produktionsfaktorn. Med konkurrens om och privatägande av kapital och naturresurser blir sambandet mellan arbetsvärde och bytesvärde mer komplicerat, ansåg Smith. Då kommer bytesvärdet att ha tre huvudbeståndsdelar: löner (*wages*), vinst (*profit*) och jordränta (*rent*).

Vid en given tidpunkt finns enligt Smith ett *naturligt pris*, som är summan av den lön, vinst och jordränta som motsvarar kostnaden för arbetarna, kapitalisterna respektive jordägarna att tillhandahålla sina respektive produktionsfaktorer. För arbetaren är kostnaden det som "räcker" för att försörja arbetaren och åstadkomma arbetsprestationen. För kapitalisten och jordägaren är kostnaden det arbete som behövdes för att spara ihop till kapitalet respektive jorden. Det naturliga priset är således fortfarande, som bytesvärdet i exemplet ovan, grundat på arbetsprestationer.

På kort sikt kan *marknadspriset*, dvs det faktiskt betalde priset, på grund av tillfälliga överflöd eller bristsituationer avvika från det naturliga priset. Men på lång sikt blir det naturliga priset i Smiths analys ett sorts *jämviktspris*, som marknadspriset har en tendens att sträva tillbaka mot det om det kommit att avvika från detta. För om det uppstår ett högre marknadspris än det naturliga priset, leder detta till att efterfrågan (köpviljan) minskar och till att kapital strömmar till sådan produktion, vilket leder till ökat utbud (säljvilja) och sänkt pris. Ett lägre marknadspris än det naturliga priset leder däremot till ökad efterfrågan, till att kapitalet lämnar sådan produktion, till minskat utbud och höjt marknadspris.

Den inriktning av produktionen och den inkomstfördel-

ning mellan arbetare, kapitalister och jordägare, som skapas av marknadens jämvikt, blir för Smith lika naturliga som priserna själva. Marknadskrafterna skapar spontant en naturlig ordning, som befrämjar det allmänna bästa utan att aktörerna själva är medvetna om det. Den slutsatsen drog han i sitt allra mest berömda uttalande, det om den "osynliga handen":

Visserligen har den enskilde gemenligen ej för avsikt att befordra det allmänna bästa, icke heller förstår han hur mycket han befordrar det. När han hellre insätter sitt kapital i landets egna näringar, än i utlandets, har han endast sitt kapitals tryggaste placering för ögonen, och när han ser till att dessa näringar inriktas så, att avkastningen blir av största möjliga värde, åsyftar han endast egen vinning. Men härvid föres han liksom i så många andra fall av en osynlig hand till att främja ett ändamål, som alldeles icke ingick i hans syften. Och att det icke ingick i dem, det är oftast alls ingen olycka för samhället.⁵⁸

Smith tillbakavisade de "monopoliseringslystna" merkantilisternas tro på att handel alltid måste gynna någon och missgynna någon annan och på att staten därför måste reglera produktionen för att befrämja den egna handelsbalansen. Men han var ingen extrem motståndare till all statlig inblandning på det sätt man kan tro om man lyssnar till några av hans nutida eftersägare. Han ansåg att inte bara försvar och rättsväsende, utan också mycket annat som inte kan drivas med vinst av enskilda, till exempel utbildning, borde skötas av staten. Han försvarade (något motsägelsefullt, men han var ju ändå tullare!) också navigationsakten (den engelska motsvarigheten till produktplakatet) för att den möjliggjorde den stora brittiska handelsflottan. Han försvarade också arbetarnas rätt att bilda fackföreningar, bland annat med motivationen att kapitalister och affärsmän alltid har en tendens att konspirera mot marknaden när de kommer samman.⁵⁹

Ricardo

David Ricardo var 50 år yngre än Smith, hade därmed upplevt genombrottet för industrikapitalismen och var också en mer utpräglad företrädare för den. Han tillämpade också, i motsats till Smith, sina ekonomiska kunskaper med stor framgång på den egna privatekonomi. Redan vid sekelskiftet 1800 hade han blivit tillräckligt rik för att kunna ägna sig åt politik och författarskap på heltid. När han dog uppskattades hans förmögenhet till mer än 700 000 pund, en ganska saftig summa på den tiden.

Ricardo började sitt ekonomiska författarskap i början av 1800-talet under brinnande krig mellan England och Frankrike, en tid som präglades av stark inflation och särskilt av snabbt stigande spannmålspriser. Han såg inflationens orsaker främst i en alltför stor sedelmängd (ungefär samma idéer som Christiernin i Sverige haft på 1760-talet). Ricardo var också en stark anhängare av att England skulle återvända till guldmyntfoten, dvs pundets fasta pris och inlöslighet i guld, ett system som hade avskaffats 1799. Sin första berömmelse som politisk ekonom vann han genom ett inlägg från 1809 i den frågan.⁶⁰

Ricardos stora teoretiska arbete, *Principles of Political Economy and Taxation*, kom 1817. Jämfört med Smith framstod han där som en mer utpräglad anhängare av en ohämmad privatkapitalism. Starkt förenklat kan man säga att Smith motiverade sin ekonomiska liberalism med hänvisningar till Guds naturliga rätt och marknadens osynliga hand. För Ricardo var det snarare rationella argument kring de positiva effekterna av individualismen och friheten för kapitalistiska entreprenörer som gällde.⁶¹

Ricardo vidareutvecklade Smiths lära om arbetsvärdet och om fördelningen mellan löner, vinster och jordränta och gjorde den mer matematiskt avancerad. Han ställde upp formler för sambandet mellan produktionsvolym och produktionsinsats och definierade utifrån detta en varas (arbets-)värde som den arbetstid som direkt och indirekt

(via insatsvaror, maskiner etc) är nedlagd i framställningen av den. Lönen bestämdes sedan av priset på de förnödenheter, i första hand föda och andra jordbruksprodukter, som krävdes för arbetarnas försörjning. Under kapitalistisk konkurrens så kommer skillnader i lönsamhet för olika kapital att utjämnas, genom att pengar ständigt strömmar från mindre lönsamma till mer lönsam produktion. Ricardos motsvarighet till Smiths naturliga pris utgjordes av summan av produktionskostnaderna inklusive en på detta sätt utjämnad vinst.

Ricardo var medveten om att varors marknadspriser inte alltid är proportionella mot deras arbetsvärden, även om lönsamheten är lika stor i alla branscher. Om det till exempel går åt lika mycket arbetstid totalt för att producera en viss mängd mat som för en annan mängd kläder, så kan kläderna ändå vara dyrare om deras framställning kräver mer maskiner eftersom klädkapitalisterna då kräver större vinster. Men han lyckades inte reda ut sambandet mellan arbetsvärden och priser. Vi skall återkomma till det problemet när vi behandlar Marx.⁶²

Jämfört med Smith var Ricardo mindre intresserad av arbetsdelningen och mer av investeringarna i maskiner och ny teknik när det gällde att förklara kapitalismens framsteg. Man kan säga att Ricardo gav kapitalisterna en ännu viktigare roll än Smith, som mer betonade arbetet. Det var också naturligt att Ricardo, som den kapitalist han var, skulle angripa jordägarna, som han ansåg tog ut sin jor ränta på de andra samhällsklassernas bekostnad. Jordräntan var, ansåg han, inte på samma sätt som lön och vinst ett resultat av nedlagda prestationer.

Han ansåg att i ett land med växande befolkning, som i England i början av 1800-talet, kan jordägarna utvidga den odlade arealen få ut jor ränta från allt mindre bördiga jordar.

Spannmålspriserna stiger då, eftersom de bestäms av produktionskostnaderna på dessa sämsta jordar. Detta leder till stigande "differentialränta", skillnaden i jord-

ränta mellan högproduktiva och lågproduktiva jordar, som jordägarna kan stoppa i egna fickor utan att göra någon motsvarande produktiv insats. Stigande jordbrukspriser leder till stigande kostnader för arbetarnas och kapitalisternas försörjning. Resultatet blir en inkomstomfördelning till fördel för jordägarna i genomsnitt och till nackdel för kapitalister och arbetare.⁶³

Ricardo var därför en stark motståndare till de engelska spannmålstillarna, som gynnade jordägarna och höjde priset på arbetskraft. I sin argumentation mot tullarna använde han också den berömda idén om ”komparativa fördelar”, som definitivt skulle ta knäcken på merkantilismens syn på handeln som ett nollsummespel: båda inblandade parter kan samtidigt tjäna på utrikeshandel. Det av Ricardo angivna exemplet med England som säljer kläde, och Portugal som säljer vin, har sedan dess levt vidare i olika varianter i nästan alla grundläggande läroböcker i utrikeshandelsteori. Här skall ges ytterligare en variant med svensk anknytning.

Exempel

I England antas en genomsnittligt skicklig arbetare kunna åstadkomma 8 kg järn av en viss typ eller 2 meter tyg av viss sort med standardbredd på en arbetsdag. I Sverige är motsvarande genomsnittssiffror 6 kg respektive 1 meter. Vi bortser från alla omskolnings- och transportkostnader, arbetare antas kunna flyttas kostnadsfritt mellan branscher inom länderna och järn och tyg antas kunna flyttas kostnadsfritt både inom och mellan länderna.

Antag nu att 5 kg järn byts mot 1 meter tyg på världsmarknaden. Om man då i England flyttar en arbetare från järnframställningen till textilindustrin, så minskar järnproduktionen med 8 kilo och ökar tygproduktionen med 2 meter. Om man i Sverige samtidigt flyttar två arbetare från tyg- till järnproduktionen, så minskar tygproduktionen med 2 meter och ökar järnproduktionen med 12 kilo. Om sedan England byter dessa två meter tyg mot 10 kg

svenskt järn, så har båda länderna vardera tjänat 2 kg järn netto på affären.

Ricardo visade att idén gällde generellt. Om två länder specialiserar sig på det som de är relativt sett bäst på och byter mot varandra på världsmarknaden, så tjänar båda på affären. Det argumentet för frihandel var naturligtvis oerhört slagkraftigt. Länderna tjänade, i motsats till vad merkantilisterna sagt, på både exporten och importen. Ricardo kunde dessutom lägga till stordriftsfördelarna. Om varje land specialiserar sig på det som passar bäst till naturresurser och kunskapstraditioner, kan produktionen drivas i större skala, kostnaderna per enhet pressas ned och vinsterna av handel bli ännu större.

Malthus

Thomas Malthus var Ricardos gode vän och trätobroder. Han växte upp i en jordäggande adelssläkt, men en äldre bror ärvde större delen av egendomarna. Som så många andra yngre bröder i hans samhällsklass blev han präst. Som jordägare försvarade han spannmålstullarna. Och som präst trodde han mer på Guds försyn än på Ricardos entreprenörer, när det gällde kapitalismens möjlighet att utvecklas utan kriser och massfattigdom. Människornas samhällsinstitutioner och planer, ansåg han, vara som "fjädrar på vattenytan".

Malthus betraktade människan, eller åtminstone den arbetande delen av mänskligheten, som en djurart, oförmögen att planera sin egen välfärd. I en skrift från 1798 utvecklade han sin berömda befolkningslära. Med utgångspunkt främst i den starkt växande befolkningen i USA, hävdade han att mänskligheten har en tendens att fördubbla sig vart 25:e år, vilket skulle leda till att den skulle ha 256-faldigats på 200 år. (Riktigt så illa tycks det ändå inte bli 1998.) Men beroende på jordens avtagande

avkastning när den exploateras allt hårdare, så kan födo-tillgången maximalt växa med samma kvantitet varje 25-årsperiod, vilket skulle leda till en 9-faldig produktion 1998.⁶⁴

Enligt Malthus skulle höjd levnadsstandard för arbetarklassen leda till att den avlade mera barn. Genom detta resonemang gjorde han fattigdomen till något av en naturlag, omöjlig att avskaffa genom lagstiftning eller ekonomisk politik. Samtidigt försvarade han den jordägande överklassens lyxkonsumtion och livsmönster med argumentet att kapitalisterna inte hade tid för sådant i sin jakt efter profiterna och således enbart jordägarna kunde stå för denna efterfrågan och därmed avvärja en kris i lyxkonsumtionsbranscherna.

Malthus modifierade senare sin lära om den nödvändiga fattigdomen genom att hävda möjligheten att också arbetare genom sexuell avhållsamhet och sparsamhet kunde ta sig upp ovanför existensminimum. I grunden var han ekonomiskt liberal. Men i motsats till sina mer liberala kollegor var han positiv till engelsk social- och fabrikslagstiftning, som var en följd av den första fackliga organisationen en bit in på 1800-talet. Däremot ansåg han bestämt, att i ett socialistiskt samhälle där den privata äganderätten var avskaffad, skulle det inte finnas några motiv att begränsa barnafödandet.⁶⁵

Agardh och Mill

I Sverige skulle det dröja länge innan den ekonomiska liberalismen fick sitt politiska genombrott. Här var en slags senmerkantilistisk, eller kanske skall man kalla den socialliberal, tankeströmning dominerande under 1800-talets första decennier. Gradvis förändrades nu synen på fattigdom. Förståelsen ökade för att man borde hjälpa fattiga och arbetslösa och inte bara tvinga dem till arbete. En märklig representant för denna tankeströmning var pro-

fessorn i botanik och ekonomi och sedermera biskopen Carl Adolph Agardh.

På våren 1840 behandlade prästeståndet en motion av Agardh om "pauperismen" (fattigdomen). Han hävdade där att om produktionen överlämnas åt sin egen utveckling så skulle enligt "matematikens lagar" befolkningen öka fortare än arbetstillfällena. Staten borde därför befordra och bekosta allmänna arbeten som vägar, hamnanläggningar och utdikning. För dessa ändamål borde staten använda en fjärdedel av riksbankens avkastning.⁶⁶

En mer internationellt berömd representant för liknande tankar var engelsmannen John Stuart Mill. Han tillhörde generationen efter Ricardo och Malthus. Han arbetade sig upp i faderns företag, East India Company, där han började som kontorspojke 1823 och slutade som chefs-tjänsteman 1858. Han satt i det engelska parlamentet mellan 1865 och 1868. Han skulle ge den brittiska liberalismen en ny och mer socialt inriktad tendens. Knut Wicksell skulle 1880 i förordet till en svensk översättning av delar av Mills främsta verk – *Principles of Political Economics* (1848) – utnämna honom till "senare tiders störste nationalekonom".⁶⁷

Teoretiskt såg Mill sig själv som en som bara drog konsekvenserna av Ricardos teorier. Socialpolitiskt stod Mill däremot närmare Malthus, vars befolkningslära han uttryckligen hänvisade till i sina skrifter. Mill var också uttalat positiv till de utopiska socialisternas experiment med samhällsägda företag. Jämfört med de tre stora klassiskt liberala landsmännen hade han en mer aktivistisk syn på statens möjligheter att ingripa för att förbättra ekonomi och sociala förhållanden.

Löner och vinster bestäms enligt Mill av tillgång och efterfrågan samt av relationerna mellan produktionsresultat och den mängd kapital och arbetskraft som satts in i produktionen. Men det finns ingen automatisk mekanism som garanterar att allt tillgängligt kapital eller all tillgänglig arbetskraft efterfrågas. Kapitalet kan tillfälligt

vara sysslolöst och då kan lönerna falla, priserna kan gå upp och då kan lönerna tillfälligt stiga. Men om inga ingrepp görs i marknadsmekanismen, är det i längden bara det totala antalet arbetsvilliga arbetare som avgör lönenivån.⁶⁸

Men enligt Mill behöver man inte nöja sig med den kapitalistiska marknadens obönhörliga logik:

Fattigdom liksom andra samhällsolyckor finnes till, emedan människorna följa sina djuriska drifter utan tillbörlig eftertanka. Men samhället är möjligt, just emedan människan ej med nödvändighet behöfver lyda sin djuriska natur.⁶⁹

Man har föreslagit lokala kommittéer med representanter för företagsägare och arbetare för att överenskomma om skälig lön och vinst. Men inga sådana "botemedel" får effekt som "ej verka genom folkets sinnen och vanor." Förbättringsplaner är meningslösa, om man inte ersätter de "naturliga banden på befolkningsökningen" med något annat:

Om den tanken en gång vunne insteg bland arbetarne, att deras egen välfärd fordrar en lämplig reglering av familjernas storlek, skulle de aktningvärda och tänkande rätta sig efter detta bud.⁷⁰

För att ändra den arbetande befolkningens vanor ansåg Mill att det först och främst krävdes en "ändamålsenlig, nationell uppfostran af arbetarnes barn". "Kolonisering är i världens nuvarande tillstånd det bästa sättet att använda ett gammalt och rikt lands kapital." Av staten understödd emigration till och utdelning av jord i kolonierna blir då en annan utväg för att minska arbetskraftsutbudet och öka lönerna hemma.⁷¹

I ett senare mer allmänfilosofiskt arbete kom Mill tillbaka till nödvändigheten av att skapa samförstånd i samhället genom att göra alla medborgare medansvariga.

Ehuru samhället icke är grundadt på ett kontrakt, och ehuri intet godt resultat garanteras genom uttänkande af ett kontrakt, för att derutur härleda samhällspligter, bör dock hvar och en, som emottager samhällets skydd, gifva en ersättning för denna fördel, och blotta factum att man lefver i ett samhälle, gör det oundgängligt, att hvar ock en skall kännas förbunden att iakttaga ett visst rättesnöre i sitt förhållande till andra.⁷²

Marxismens tre källor

Mills viktiga bok *Politisk Ekonomi* kom ut samma år som en skrift som skulle bli ännu mer berömd, *Kommunistiska Manifestet* författat av Karl Marx och Friedrich Engels.

Den ryska revolutionens ledare Lenin (vi skall möta honom igen i nästa kapitel) skrev att marxismen "är den rättmätiga arvtagaren till det bästa som mänskligheten skapat på 1800-talet: den tyska filosofin, den engelska politiska ekonomin och den franska socialismen."⁷³

Karl Marx föddes i en judisk familj i Tyskland 1818, studerade filosofi i Berlin, startade en tidning i Köln och flyttade till Paris sedan tidningen dragits in på grund av revolutionära tendenser. Han utvisades till Bryssel där han träffade Friedrich Engels. Tillsammans skrev de det *Kommunistiska Manifestet*, som kom ut strax före de revolutionära resningarna i Europa 1848.

Engels föddes 1820, arbetade i pappans firma i Manchester i början av 1840-talet. Han studerade på kontinenten, träffade som nämnts Marx i Bryssel och hjälpte honom så småningom att flytta till London. De båda blev i London förgrundsgestalterna i Kommunisternas Förbund, det första kortlivade försöket att organisera en internationell arbetarrörelse i slutet på 1840-talet. 1864 blev också London högkvarter för Internationella Arbetarförbundet, eller Första Internationalen som den senare skulle kallas, med Marx och Engels som ledande ideologer. Marx dog 1883 och Engels 1895. Då hade deras idéer

satt sin prägel på hela den internationella arbetarrörelsen.

Hegel

De akademiska lärosätena i Europa efter det revolutionära Frankrikes nederlag 1815 var präglade av ett solitt konservativt tänkande. Redan 1790 hade engelsmannen Edmund Burke i en skrift formulerat de bärande tankarna i 1800-talets konservativa ideologi: Nationer och stater kan bara förändras framgångsrikt steg för steg och med hänsynstagande till historiska traditioner. Revolutionära förändringar som i Frankrike leder bara till nya sorters ofriheter och bakslag.⁷⁴

När Lenin hänvisar till tysk filosofi som en av marxismens källor menade han i första hand Georg Wilhelm Friedrich Hegel. I Preussen, och så småningom i Europa, blev Hegel efter 1815 ledande konservativ ideolog. Han hade ambitionen att samla hela samtidens vetande i ett enda tankesystem, som han själv kallade ”logik”, men som eftervärlden skulle kalla historisk och dialektisk idealism.

Enligt Hegel är Gud eller ”Världsanden” (ty *Geist*) alltings yttersta skapare. I den döda naturen och i växter och djur har Världsanden skapat lagbundenheter, som ger upphov till kretslopp, som ständigt upprepar sig. Men i människan har också skapats ett medvetande, som gör att hon försöker påverka sin egen historia. Därmed kommer hon paradoxalt nog tidvis i motsättning till sin egen skapare, som också har ett mål med människan: hennes totala frigörelse, vilket är samma sak som hennes totala andlighet. I längden är dock Världsanden starkare än sin skapelse och ser till att mänskligheten tvingas in i ett visst historiskt förlopp. Hegel talar om ”historiens list”.

Hegel ansåg att när människan driver en viss ”tes” och leder historien i en viss riktning, till exempel när hon gjort

revolution som i Frankrike, så slår utvecklingen förr eller senare över i sin egen "antites" (motsats), som till exempel återupprättandet av de gamla härskarna 1815. I korta perioder kan det efter tesen och antitesen uppstå en "syntes" (sammansmältning) av motsatserna. Då kan människan en tid leva i harmoni med Guds vilja, som till exempel i det gamla Grekland eller i 1820-talets Preussen, Hegels två bästa exempel på goda samhällen.⁷⁵

Hegel dog innan Marx nådde mogen ålder. Men Hegel fick härskaror av elever och efterföljare, som tolkade honom i alla möjliga riktningar och som i sin tur påverkade både Marx och Engels. En av dem var den svenske historieforskaren Erik Gustaf Geijer. När Marx förberedde en bok om Hegels filosofi läste han också Geijers svenska historia. Marx ansåg troligen att Geijers berömda uttryck om unionen mellan Danmark och Sverige på 1300-talet "En händelse som ser ut som en tanke", var ett utslag av Hegelsk idealism. De spridda notiserna om Sverige i Marx arbeten är för övrigt hämtade från Geijers historia.⁷⁶

Viktiga för Marx var de så kallade vänsterhegelianerna i Tyskland. Bland dem fanns framför allt Ludwig Feuerbach, som angrep Hegels idealism för att vara ett sorts önsketänkande. Enligt Feuerbach borde man nöja sig med att uttala sig om sådant som kunde beläggas genom direkta mänskliga iakttagelser och acceptera existensen av en materiell verklighet oberoende av människorna och deras gudar. Han hävdade också den chockerande åsikten att religionen var ett utslag av undertryckta mänskliga drifter. Berömd blev han för sitt uttalande "Der Mensch ist was er isst." (Människan är vad hon äter).⁷⁷

Starkt förenklat skulle man kunna säga att Marx byggde vidare på Feuerbachs kritik, men också att han godtog det dialektiska inslaget i Hegels sätt att tänka. Marx ställde, som han själv uttryckte det, Hegels teori "på huvudet". Dvs han avskaffade Hegels Gud, satte Feuerbachs materiella verklighet i stället och gjorde sedan dialektiken till ett mänskligt i stället för ett gudomligt sätt att

tänka. Uttryckt med Marx egna ord: "Hegel råkar ut för illusionen att han fattar det reella som resultat av . . . tänkandet. I själva verket är metoden att stiga från det abstrakta till det konkreta bara tänkandets sätt att tillägna sig det konkreta."⁷⁸

Marx' egen filosofi, den historiska och dialektiska materialismen, byggde på att den materiella basen i grunden bestämmer den ideologiska överbyggnaden:

I sitt livs samhälleliga produktion träder människor i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas, på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet.⁷⁹

Marx ställde således Hegel på huvudet, men dialektiken fanns kvar: motsättningar uppstår mellan bas och överbyggnad. Ibland drar överbyggnaden iväg för fort, ibland basen, ungefär på samma sätt som Hegel tänkte om tes och antites i historien. När basen kommer i tillräckligt stor motsättning till en förlegad överbyggnad, så genomgår samhället en revolutionär omvandling. Människan skapar enligt Marx sin egen historia och kan genom vetenskapligt studium av den inse vad som måste hända.

Den utopiska socialismen

Den första folkliga kritiken mot industrikapitalismen hade en konservativ, moraliserande och religiös tendens. De så kallade ludditerna (efter ledaren Ned Lud) i England i början av 1800-talet ägnade sig åt att slå sönder maskiner i de nya kapitalistiska fabrikerna. De uttryckte enligt Marx den proletariserade före detta småborgarklassens längtan tillbaka till ett förkapitalistiskt samhälle. För ho-

nom var det här ett felriktat uppror, eftersom det riktade sig mot de materiella produktionsmedlen i stället för mot "den samhällliga exploateringsform", som fanns bakom maskinsystemet.⁸⁰

Marxismens andra källa var trots detta, enligt Lenin, den utopiska socialismen, som hade just den idealistiska inriktning som Marx kritiserade. Det grekiska ordet "utopi" betyder "en plats som inte finns". Thomas More (s 51) kallade sitt idealsamhälle "Utopia". En av de utopiska socialisterna på Marx' tid var köpmannen Charles Fourier. Han ville sprida sina "falangstärer", självförsörjande kollektiv på ca 400 familjer, över jorden. Han ansåg bland annat att man i dessa lokalsamhällen borde överlämna alla de skitigaste jobben till barnen, eftersom de ju helt frivilligt brukade smutsa ned sig när de lekte.

En annan utopist var Robert Owen, som ursprungligen var företagsledare inom textilindustrin. År 1813 startade han ett företag i en bruksort i södra Skottland. Owens företag skulle drivas med kortare arbetstid, rymma en rad sociala inrättningar och bygga på arbetarnas aktiva deltagande i samhällslivet på orten. Senare införde han också en sorts andel-i-vinst-system. Owen var en av de allra första som började använda ordet *socialism* för sitt idealsamhälle. Vi skall snart se, att hans idéer fick viss spridning i Sverige.

De utopiska socialisterna ägnade sig visserligen, enligt Marx, åt "fantastiska" skildringar av framtida socialistiska, anarkistiska eller kommunistiska idealsamhällen, där var och en skulle ta del i produktionen efter egen förmåga respektive dela produktionsresultatet efter egna behov. Men där ingick också, erkände han, "kritiska element" som Owens krav på arbetstidsförkortning som skulle kunna göra arbetarna medvetna om behovet av att ändra samhället.⁸¹

Men när Pierre Joseph Proudhon i sin *Eländets filosofi* från 1846 angripit industrikapitalismens ägandeformer och hyllat ett sorts gammaldags anarkistiskt bonde- och

hantverkarsamhälle, gick Marx till motangrepp. I svars-skriften från 1847, *Filosofins elände*, utvecklade han sin kritik mot den idealistiska övertron på att man genom enbart propaganda och sociala experiment skulle kunna spränga de historiska lagbundenheterna. Marx skrev:

Med förvärvandet av nya produktionskrafter förändrar människorna sitt produktionssätt, och med förändringen av produktionssättet, sättet att vinna sitt livsuppehälle, förändrar de alla sina sociala förhållanden . . . Handkvarnen ger ett samhälle med feodalherrar, ångkvarnen ger ett samhälle med industrikapitalister . . . samma människor, som utformar de sociala förhållandena i enlighet med sitt materiella produktionssätt, utformar även principerna, idéerna . . . i enlighet med sina sociala förhållanden.

Men det är ändå inte så att människorna enbart är viljelösa redskap för sin egen ödesbestämda historia. I alla samhällen, utom i det urkommunistiska stenålderssamhället och i det framtida kommunistiska, är människorna indelade i klasser, bestämda av ställningen i produktionen. Marx och Engels skrev i det *Kommunistiska Manifestet*:

Fri och slav, patricier och plebej, baron och livegen, mästare och gesäll, kort sagt: förtryckare och förtryckta stod i ständig motsättning till varandra, förde en oavbruten, än dold, än öppen kamp, en kamp som varje gång slutade med en revolutionär omgestaltning av hela samhället eller med de kämpande klassernas gemensamma undergång.⁸²

De utopiska socialisterna försökte enligt Marx och Engels höja sig över klasskampen och vädja till både kapitalister och arbetare att inse det förnuftiga i deras idéer. Men historien hade redan då, dvs 1848, hunnit rusa ifrån dem. Ett exempel (som används i *Manifestet*) är Etienne Cabets utopiska Ikarien, där Gud och staten planerar allt i minsta detalj till människornas jämlikhet och välfärd. Marx

och Engels kallar föraktfullt Ikarien för ”det nya Jerusalem i fickformat”. Just Cabets utopi med dess kristna anstrykning är särskilt intressant i Sverige, eftersom Cabet översattes och här blev läst av de små grupperna av ”hantverkskommunister” (radikala arbetare och småföretagare) på 1840-talet.⁸³

Den kristna utopiska socialismen fick för övrigt också sin betydelse i den tidiga svenska versionen av det *Kommunistiska Manifestet*, som baserades på en tidig version och som publicerades nästan samtidigt som originalet. De svenska utgivarna bytte bland annat ut ”Proletärer i alla länder förenen eder” mot ”Folkets röst är Guds röst” på försättsbladet. Vidare ersattes ordet ”revolution” med ”radikal samhällsomvandling”. Och ett avsnitt om feodalismen som ett förgånget stadium ströks, allt i syfte att anpassa texten till svenska förhållanden.⁸⁴

Till de utopiska socialisterna i Lenins tolkning av begreppet kan man slutligen också räkna en rad ”statssocialister” – ideologiskt låg de inte så långt från Mills sociala liberalism – med Ferdinand Lasalle i spetsen. Denne blev 1862 ordförande i det nybildade tyska arbetarförbundet och blev snart i kraft av en lysande talekonst känd över stora delar av Europa.

Lasalles mest kända idé var den så kallade ”järnhårda lönelagen”, en tanke som hade klara beröringspunkter med Malthus’ befolkningslära och som många senare felaktigt skulle tillskriva Marx:

Den järnhårda ekonomiska lag, som under de bestämda förhållandena, under tillgångens och efterfrågans herravälde, bestämmer arbetslönen, är denna: att genomsnittslönen alltid reduceras till de nödvändiga livsmedel, som efter vanliga levnadsbehov hos ett folk äro erforderliga till existens och fortplantning. Detta är den punkt, kring vilken daglönen gör små svängningar, utan att någonsin kunna hålla sig länge, vare sig över eller under densamma.⁸⁵

Lasalle ansåg som de andra utopisterna att arbetarna skulle bilda produktionsföreningar, som tog över efter kapitalisterna. Men eftersom han också ansåg att dessa föreningar skulle få svårt att konkurrera med de av den järnhårda lönelagen gynnade kapitalistiska företagen, så krävde han att staten redan under kapitalismen skulle ge bidrag och på annat sätt hjälpa dessa föreningar. Därmed gav han staten en mycket större och mer positiv roll under kapitalismen, än vad Marx och Engels ansåg vara realistisk.

En annan statssocialist var godsägaren Rodbertus, 1848 års preussiska jordbruksminister. Han ansåg att jord och kapital borde ägas av staten, som sedan kunde dela ut brukningsrätter till bönder och industriföretagare. Man skulle få betalt med "arbetspengar", dvs med kvitton på den arbetskvantitet man presterat efter avdrag för den del som måste gå till den statliga administrationen och andra gemensamma ändamål. Med detta kvitto skulle man sedan kunna hämta ut den mängd varor ur de gemensamma förråden, som kostade motsvarande mängd arbete.

Mer än hundra år senare kan man konstatera att begreppet socialism oftare används i Lassalles och Rodbertus statssocialistiska anda än i Marx' anda. Och då kan man ju fråga sig vem som egentligen var utopist.

Marxismen och den klassiska nationalekonomin

Marxismens tredje källa var, enligt Lenin, den klassiska liberala politiska ekonomin.

Skall man förstå marxismens kritik, och ibland beröm, av Smith, Ricardo och Malthus, så är det nödvändigt att utgå ifrån det relativistisk/historiska tankeschemat: Till varje produktionsätt hör ett ekonomisk tänkande, som är revolutionärt vid övergången till det nya produktions-

sättet, men som blir alltmer förstelnat och så småningom reaktionärt när den nya härskande klassen gör den förut revolutionära teorin till ursäkt för sin egen existens.

Så blir till exempel fysiokraterna för Marx revolutionära representanter för

det borgerliga samhället i den epok då det bryter sig fram ur feodalväsendet . . . (som) . . . har överfört undersökningen av mervärdets ursprung från cirkulationens till själva den omedelbara produktionens sfär och därmed lagt grundvalen för analysen av den kapitalistiska produktionen.

Marx kallar också Quesnays Tablå för ett "genialt infall", som Marx för övrigt själv bygger vidare på i sitt så kallade "utvidgade reproduktionsschema". Men fysiokraterna såg, felaktigt enligt både Smith och Marx, bara jordbruket och inte industrin som produktivt, dvs som skapare av ett överskott. Därför representerade de, skrev Marx, ännu bara ett halvgånget borgerligt tänkande inom ramen för det feudala produktionssättet.⁸⁶

Adam Smith representerade för Marx det revolutionära borgarskapets tänkande, även om det fortfarande bara handlade om "storindustrins förstadium". Hos Smith fanns en ansats till en riktig förståelse av mervärdet i den kapitalistiska produktionen. Men han såg felaktigt vinsten som "ett resultat av kapitalistens personliga återhållsamhet, sparsamhet och försakelse" och blir därmed trots allt i grunden en försvarare av kapitalisternas intressen.

I och med att Smith inte såg vinstens ursprung kunde han inte heller, ansåg Marx, förklara prisbildningen och inkomstfördelningen. Smith hamnar i stället i ett "cirkelslut" när han försöker bestämma det normala varupriset som summan av de normala kostnaderna för jordränta, lön och profit, samtidigt som dessa kostnader måste definieras med utgångspunkt från det normala varupriset.⁸⁷

För Marx är Ricardo den viktigaste av de klassiska libe-

ralerna. I honom får den mognande industrikapitalismen sin egen självständiga tänkare. Han förstod, skrev Marx, "grundvalen . . . för det borgerliga systemets fysiologi . . . värdets bestämmande genom arbetstiden".

Ricardo förmådde därigenom också, skrev Marx, formulera klassernas ekonomiska motsättning eftersom Ricardo insåg att kapitalistens vinst är ett resultat av arbetarnas förmåga att arbeta mer än vad som krävs för den egna försörjningen. Men inte heller Ricardo såg det djupare sociala sammanhanget, utsugningen, som döljer sig bakom kapitalistens erövring av vinsten. På den punkten är Malthus mera klarsynt, även om denne till slut hamnar i ännu mer omöjliga slutsatser.⁸⁸

För Marx var både Smith, Ricardo och Malthus stora män, men deras eftersägare var däremot i allmänhet inte vatten värda. Detta gällde exempelvis fransmannen Jean-Baptiste Say, som hade förenklat Smiths resonemang om marknadslagarna till det enkla påståendet att "utbudet skapar sin egen efterfrågan". Denna formulering skulle senare upphöjas till "Say's lag". Marx kallade honom för "fadd" och "humbug". Marx var över huvud taget en mästare på infernaliska elakheter och skällsord.

Ett annat offer för Marx' sarkasmer var den franske populärförfattaren Frédéric Bastiat, som drev den ekonomiska liberalismens teser till sina yttersta konsekvenser. "Stäng solen, den är för billig" lär han en gång ha sagt i ett anfall av självironi. Marx kallade Bastiat för "den ytligaste och därför den mest lyckade företrädaren för den vulgärekonomiska apologetiken".

Bastiat har ett särskilt intresse för oss i Sverige, eftersom han var den mest läste av de ekonomiskt liberala författarna vid den svenska industrikapitalismens genombrott i mitten av 1800-talet. Han lästes av finansminister Gripenstedt, frihandelspolitikens store härförare på 1850-talet. Och nationalekonomiprofessorn G K Hamilton från samma tid var så imponerad att han gav sonen namnet Bastiat i förnamn, en tradition som levt vidare så

länge att en av svenska regeringens ledande ekonomiske rådgivare 1993 hette Carl Bastiat Hamilton!

Den marxistiska arbetsvärdeläran

Marx ansåg själv att han byggde vidare på och fördjupade de klassiska liberala ekonomernas, främst Ricardos, arbetsvärdelära. I första bandet av det stora huvudarbetet, *Kapitalet*, preciserades de grundläggande definitionerna:

värdet av en vara bestämmes av den under produktionen förbrukade arbetsmängden . . . den arbetstid som behövs för att framställa ett bruksvärde under föreliggande, samhälleligt normala produktionsbetingelser och med samhällelig genomsnittsgrad av skicklighet och intensitet i arbetet.⁸⁹

Så långt handlar skillnaden gentemot Ricardo enbart om nyanser och preciseringsgrad. Den avgörande skillnaden kommer när Marx går in på begreppet *kapital*, som för honom dels är ett "socialt" snarare än ett monetärt eller fysiskt begrepp. Kapitalet kan dels beteckna ett kretslopp, där kapitalisten satsar pengar i arbetskraft, råvaror och produktionsmedel för att få mera pengar. Dels kan kapitalet hos Marx "framträda" under kretsloppet i olika "former", som pengar, som fysiska varor eller som arbetsvärdet.⁹⁰

En kapitalist blir man således först, enligt Marx, när man uppträder som den "medvetne representanten" för kretsloppet Pengar-Vara-Pengar, dvs den som medvetet satsar en summa pengar i varor och arbetskraft för att få ut en större summa pengar. Den som köper en maskin, ett stycke mark eller en byggnad för att använda i den egna försörjningen blir inte för den skull kapitalist, åtminstone inte så länge tillgångarna inte säljs vidare.

Arbetskraften har enligt Marx under kapitalistiska

produktionsförhållanden blivit en vara. Därmed har den som andra varor fått ett (arbets-)värde lika med den totala arbetstid som går åt för att producera den. Dvs *arbetskraftens värde* är den totala tid som går åt för att producera den mat, de kläder etc som arbetaren måste ha för att kunna åstadkomma sin arbetsprestation.

Industrikapitalisten satsar sina pengar i tre sorters varor: "råmaterial, biämnena och arbetsmedel", som i produktionen blir *konstant kapital*. Det konstanta kapitalet fick sitt namn för att Marx antog att dessa varuvärden inte kunde förändras i produktionsprocessen.

Arbetskraften, som i produktionen kallas *variabelt kapital*, har däremot som vara den unika egenskapen att kunna åstadkomma ett större varuvärde än vad den innehåller. Det variabla kapitalet utgör således, mätt i arbetstid, enbart den arbetstid som arbetarna så att säga arbetar för sin egen försörjning, Marx kallar denna del för *det nödvändiga arbetet*. Resten av arbetstiden kallas *mervärde*. Det är den del av arbetarnas tid som de arbetar för kapitalisten.⁹¹

I en formel kan sambandet uttryckas:

$$K + V + M = A$$

där K och V står för konstant och variabelt kapital, A för producerat totalt arbetsvärde och M för mervärdet.

*Exempel*⁹²

Den 1 februari 1843 skrev Johan Leonard Kjellberg på arbetskontrakt nr 123 vid Jonsereds segelduksfabriker en bit öster om Göteborg. Som det uttrycktes längst ned på kontraktet: "med hand vid pennan", för Kjellberg kunde inte skriva sitt eget namn och inte heller läsa kontraktet.

Kjellberg förband sig i kontraktet att ställa sin arbetskraft till fabriksägarnas, herrarna William Gibsons och Alexander Keillers, förfogande. (Gibson härstammade för övrigt från Skottland, där han påverkats av Owens idéer.) Kjellberg fick lova att "med trohet, lydnad och redlighet

fullgöra mina åligganden . . . i följe av föreskrifterna i Tjenstehjonsstadgan.”

Antag nu att Kjellberg arbetar med att väva segelduk och att han under en arbetsdag förbrukar konstant kapital till ett arbetsvärde av 6 timmar. Dvs garn och annat arbetsmaterial och den andel av vävmaskinen och annan utrustning som Kjellberg försliter under dagen, skulle under genomsnittliga förhållanden ha krävt totalt 6 timmars arbete om man följer alla led bakåt i produktionskedjan.

Några arbetstider för Kjellberg anges inte i kontraktet, men det normala i Jonsered var en arbetstid från 5 på morgonen till 8 på aftonen. I brist på mer exakta uppgifter antar vi att Kjellbergs effektiva dagsarbetstid är 14 timmar, dvs han arbetar 5 till 8 utom raster på totalt en timme. Antag också att det variabla kapitalet uppgår till 8 timmar, dvs maten från handelsboden, hyran för bostaden och annat som genomsnittligt krävs varje dag för att Kjellberg skall kunna arbeta, har ett sammanlagt arbetsvärde på 8 timmar. (Handelsboden och bostäderna ägdes av Gibson, så levnadskostnaderna drogs ofta direkt från lönen.) Resten av arbetstiden, 6 timmar, är således Kjellbergs merarbets-tid. Om Kjellberg är genomsnittligt skicklig som vävare, så har han åstadkommit sammanlagt

$6 + 8 + 6 = K + V + M = 20$ timmars arbetsvärde segelduk under en arbetsdag.

Abstinensteorin

Vi är nu framme vid själva kärnpunkten i den marxistiska kritiken av de liberala ekonomerna. De hade hävdat kapitalistens och arbetarens rätt att komma överens om en lön för ett givet arbete oberoende av alla skråregler, påtryckningar eller statliga förordningar. Den ekonomiska liberalismen ansåg sig således vara, just vad ordet liberal anger, en frihetslära.

Men för Marx var denna frihet för arbetarnas del i högsta grad skenbar. För proletären är ju nämligen försäljningen av arbetskraften, det enda han äger, en livsnödvändighet, medan kapitalisten kan välja att satsa sina pengar på egen konsumtion eller på produktion för att få en vinst. Kapitalisten har från början därför ett överlägset förhandlingsläge och kan tvinga arbetaren att arbeta mer än vad som svarar mot den tid det tar att producera hans egna försörjningsmedel. Med Marx' egna ord:

Den förutvarande penningägaren tågar i spetsen som kapitalist, och arbetskraftens ägare följer efter som hans arbetare, den ene beskäftigt smilande och vinningslysten, den andre skygg, motsträvig, en man som har sålt sitt eget skinn på marknaden och nu inte har annat att vänta än – att få det garvat.⁹³

Skillnaden mellan kapitalismen och de gamla produktionssätten var inte arbetets frihet, som liberalerna hävdade, utan att tvånget var mer dolt:

Den romerske slaven var fängslad av kedjor, medan lönearbetaren med osynliga trådar är bunden vid sin ägare. Han ser ut att vara fri, för att han ständigt byter arbetsköpare, och emedan rättsordningen upprätthåller den fiktionen, att han ingår i en frivillig överenskommelse.⁹⁴

Marx hävdade således utsugningens och klasskampens dolda verklighet bakom kapitalismens och marknadens ytliga fasader: "Ser man till det borgerliga samhället i stort, så framstår priser, cirkulation osv som ytliga processer under vilkas yta helt andra processer fortgår, i vilka individernas frihet och jämlikhet försvinner."⁹⁵

Eftersom detta är själva nyckeln till förståelsen av marxismen, skall påståendet formuleras på ytterligare ett sätt. Marx hävdade att kapitalismens penningssystem blev som en "slöja" över verklighetens brutala förhållanden. Varornas bruksvärden och deras olika egenskaper som användbara ting doldes under deras bytesvär-

den/marknadspriser. Och i och med att också arbetskraften var en vara doldes människornas egenskaper som människor bakom deras värde som bytesobjekt för kapitalisten. Varorna blev som "fetischer" (symboler) för sitt eget värde och arbetarna blev som själlösa kuggar i maskineriet.

Proletären har, skrev Marx, berövats möjligheten att försörja sig själv. Han ser inte, som bonden eller hantverkaren, varifrån råvarorna i produktionsprocessen kommer och han förhandlar inte med den som skall använda den färdiga varan. Hans liv styrs av makter som är främmande – *alienerade* – för honom.

Men inte heller kapitalisten är fri. Han drivs av sitt eget ha- och maktbegär. Den driften är nödvändig för den egna överlevnaden som kapitalist. Samtidigt upplever han tvånget att investera vinsten i fortsatt produktion som ett försakande av ett eget njutningsfullt liv. Marx jämför kapitalisten med Goethes Faust, som också han är kluven mellan livsglädjen och maktbegäret.⁹⁶

Ack tvenne själar bo i detta bröst
och vilja skilda banor vandra!
Den ena slår i sinnligt kärleksrus
Med krampens styrka armarna kring världen
Den andra sträcker våldsamt färden
dit guldet vinkar uti himmelskt ljus.

Vinsten är lika nödvändig som lönen och kapitalisterna lika nödvändiga för upprätthållandet av det kapitalistiska systemet och lika låsta i sitt beteendemönster som arbetarna. Marx kan inte som de utopiska socialisterna tänka sig en grundläggande förändring av vare sig arbetarnas eller kapitalisternas sätt att fungera och tänka utan att hela systemet raseras. Direkt hånfull blir han gentemot borgerliga ekonomer av typ Nassau Senior, som ville framställa kapitalistens investeringar som en ädel akt av "abstinens", dvs avhållsamhet från konsumtion av den

rättmätiga inkomsten (vinsten). Han kallar det: "Ett överträffat prov på vulgärekonomin upptäckter! En ekonomisk kategori ersättes med en sykofantisk fras."⁹⁷

Värdelagen och transformationsproblemet

Marx var överens med Smith om att arbetsvärdena fungerar som jämviktspriser i en ekonomi där arbetet är den enda knappa produktionsfaktorn och där producenterna äger sina egna produktionsmedel, dvs det produktionsystem som Marx kallade en "enkel varuproduktionsekonomi".

Marx var också överens med den klassiska liberalismens politiska ekonomer om att priserna på den kapitalistiska marknaden kortsiktigt styrdes av utbud och efterfrågan. Som Smith och Ricardo såg Marx arbetsvärdena som en slags långsiktiga jämviktspriser. Hans egen version av denna tanke formulerade han som den så kallade *värdelagen*. Dvs varornas arbetsvärden var enligt Marx

gravitationspunkten omkring vilken deras priser ständigt fluktuerar och mot vilken deras ständiga höjningar och sänkningar visar en tendens att utjämnas.

Men för att värdelagen skulle hålla krävdes enligt Marx också vissa förutsättningar. För det första "att varuutbytet inte är tillfälligt eller slumpartat". För det andra att de varor som byts "produceras i mängder som någorlunda motsvarar det ömsesidiga behovet". Och för det tredje att "inget naturligt eller konstlat monopol ger den ena parten möjlighet att sälja sina varor över deras värde eller tvingar den andra att sälja sina varor under deras värde".⁹⁸

Men här hade Marx fel. Värdelagen gäller inte ens om man gör de antaganden han gjorde.

Exempel

Låt oss anta ett kapitalistiskt fiskarsamhälle, där man fångar två slags fisk: agnfisk och matfisk. För att få upp 1 kg agnfisk behövs, antar vi, i genomsnitt 4 hg agnfisk och 36 minuters arbete. Vi bortser tills vidare från arbetsinnehållet i eventuella fiskespön, båtar etc, så det konstanta kapitalet består enbart av agnfisken. Då måste arbetsvärdet av ett kilo agnfisk vara lika med arbetsvärdet av 4 hg agnfisk + de 36 minuternas arbete för att få upp fisken. Om vi då kallar arbetsvärdet av ett kilo agnfisk för a , så måste

$$0,4a + 36 \text{ minuter} = a$$

Det ger $0,6a = 36$ minuter, som ger $a = 1$ timme

Arbetsvärdet av ett kilo agnfisk är således 1 (arbetstimme).

Antag nu också att för att få upp ett kilo matfisk, så krävs ett halvt kilo agnfisk och 1 timme och 30 minuters arbete. Vi bortser också här från annat konstant kapital utöver agnfisken. Arbetsvärdet av en matfisk är då summan av det konstanta kapitalet = hälften av arbetsvärdet av en agnfisk = 30 minuter + 1 timme och 30 minuters arbetstid, summa 2 timmar. 1 kg matfisk är således, mätt i arbetsvärde, värt 2 timmar, dvs dubbelt så mycket som ett kg agnfisk.

Antag nu att marknadspriserna på fisk är proportionella mot arbetsvärdena, till exempel så att ett kg agnfisk kostar 1 krona och 1 kg matfisk 2 kronor per kilo. Vi antar också att timlönen är 50 öre. En agnfiskkapitalist, vi kan kalla honom Agne, gör då en vinst per kilo agnfisk på:

$$1 \text{ kr i inkomst} - 40 \text{ öre i agnfiskkostnad} - 0,6 \times 50 \text{ öre i lönekostnad} = 30 \text{ öre}$$

Han har satsat 40 öre i konstant kapital (agnfiskinköp) och 30 öre i variabelt kapital (löner), totalt 70 öre. Han får således ut en vinst på $3/7$, eller ca 43 öre, per satsad krona.

Låt oss nu se på en matfiskkapitalist, vi kan kalla henne Matilda. Hennes vinst per kilo matfisk blir:

2 kr i inkomst – 50 öre agnfiskkostnad- $1,5 \times 50$ öre i löne-
kostnad = 75 öre

Hon har satsat 50 öre i agnfiskinköp och 75 öre i löner, dvs
totalt 1,25 för att tjäna dessa 75 öre. Hon får således ut:

$0,75 / 1,25 = 0,6 = 60$ öre

per satsad krona i vinst, jämfört med Agnes 43 öre.

Det är ganska klart att Agne i det här läget skulle bli in-
tresserad av att gå över till den mera lönsamma matfisk-
branschen. Alternativet är att han tvingar Matilda att be-
tala bättre för agnfisken eller att ta mindre betalt för mat-
fisken. Priser som sätts efter produkternas arbetsvärden
kan med andra ord inte skapa jämvikt i ekonomin på sam-
ma sätt som de gjorde i en icke-kapitalistisk bytesekonomi.
Och detta gäller även om man antar konkurrens mellan
många fiskare, genomsnittliga fiskeförhållanden och en
stabil efterfrågan på fisk.

Striden om värdeläran

Värdelagen och omvandlingen av värden till priser – det
problemkomplex som senare marxister skulle komma att
kalla ”transformationsproblemet” – blev marxismens
akilleshäl. (Sambanden mellan arbetsvärden, naturliga
priser och marknadspriser hos Smith och Ricardo är ännu
mera dunkla, men det är det sällan någon som talar om
det idag!) Redan under sin livstid tvangs Marx försvara
sig mot ständiga attacker på denna punkt. När första ban-
det av *Kapitalet* hade kommit ut skrev Marx i ett brev till
Engels att metoden i detta första band var ”gillrade fällor”
för de ”vulgärekonomiska kanaljerna”. Först i tredje ban-
det av *Kapitalet*, när han behandlat inte bara produktio-
nen utan också cirkulationen, skulle det avslöjas, skrev
Marx, ”varifrån brackornas och vulgärekonomernas före-
ställningar härstammar”.⁹⁹

Marx tvangs föra ett tvåfrontskrig, mot både borgerliga ekonomer och mot statssocialister. Lasalles anhängare trodde på "den järnhårda lönelagen" och ville tolka arbetsvärdeläran som en morallära om de arbetandes rätt till kapitalisternas rikedomar och därmed också som en utgångspunkt för vädjanden till den borgerliga statens rättsmedvetande. Marx erkände "ett moraliskt element" i arbetsvärdet, men betonade också kapitalisternas mervärde som en nödvändig del av kapitalismens rättsordning.

Striden gällde också naturens roll i produktionen. Marx skrev i *Kapitalet* att arbetet var rikedomens fader, men naturen dess moder. Men andra socialister ville ge arbetet en ännu större roll. I ett förslag till partiprogram då två tyska arbetarpartier skulle slås ihop i Gotha 1875, stod det allra först: "Arbetet är källan till all rikedom och all kultur." I sin *Kritik av Gotha-programmet* försökte Marx göra upp med den missuppfattningen:

Arbetet är *inte* källan till all rikedom. Naturen är i lika hög grad källan till bruksvärdena (och det är av sådana rikedommen består) som arbetet, och arbetet är ju i sin tur bara ett uttryck för en naturkraft: den mänskliga arbetskraften.¹⁰⁰

Men Marx lyckades inte ändra programmet på den här punkten. De andra arbetarledarna tyckte förmodligen att man måste locka arbetarklassen med paroller av det här slaget och med löften om de rikedomar man skulle kunna erövra om kapitalismen avskaffades. Vi skall snart se att Gothaprogrammets formuleringar skulle få sin betydelse också i Sverige.

Marx hann aldrig bli klar med band 2 och 3 av *Kapitalet*, som gavs ut efter hans död 1883 med Engels som huvudredaktör. I manuset till dem övergick Marx alltmer till att räkna i penningenheter i stället för i värdeenheter. Han införde tre prisbegrepp: *kostnadspriser*, *produktionspriser* och *marknadspriser*. Kostnadspriset omfattar det kon-

stanta och det variabla kapitalet räknat i pengar. Produktionspriset består av kostnadspriset + en genomsnittsvinst, uträknad som den vinst som ger samma *profitkvot*, definierad som vinst/kostnadspris, för alla kapitalister. (Engelskans *profit* översattes en gång av svenska marxister med profit och sedan dess har ordet "vinst" ersatts med "profit" i den svenska marxistiska vokabulären.)¹⁰¹

Hur förhåller sig då arbetsvärdena till produktionspriserna. Vi återvänder till exemplet med fiskarsamhället:

Exempel

(Fortsättning av exempel med matfisk och agnfisk):

Vilka är då produktionspriserna, som ju gör att produktionen blir lika lönsam för både Agne och Matilda? Vi fortsätter att anta att agnfisken kostar 1 kr kilot (eftersom det bara handlar om två priser kan vi ju ändå alltid räkna i den penningenheter som svarar mot 1 kg agnfisk) och att timlönen är 50 öre. Vi antar också att matfiskpriset är p.

Då är både produktionskostnaden och försäljningspriset oförändrade för Agne och hans profitkvot blir precis som förut

$0,3/0,7 = 3/7$, eller ca 43 öre per satsad krona.

Matilda har fortfarande en produktionskostnad på 1,25 per kilo matfisk, men hennes försäljningspris är p och hennes profitkvot blir då

$(p-1,25)/1,25$

För att hennes profitkvot skall bli lika med Agnes krävs att

$(p-1,25)/1,25 = 3/7$

vilket leder till att p måste bli (avrundat) 1 krona och 79 öre.

Det är uppenbart att arbetsvärdena inte är proportionella mot priserna även om profitkvoten utjämnas! Det är lika uppenbart att de värden vi fick på produktionspriserna be-

ror på antagandet om att timlönen är 50 öre. Men man kan bevisa (försök själv), att produktionspriserna i detta exempel aldrig blir proportionella mot arbetsvärdena oavsett lön, om vi inte antar att lönen är en krona per timme och vinsten därmed noll för både Agne och Matilda. Värdelagen gäller inte. Möjligen kan man tänka sig att marknadspriserna på fisk varierar kring produktionspriserna, men absolut inte kring arbetsvärdena!

Varken Marx eller Engels lyckades reda ut transformationsproblemet i band 2 och 3 av *Kapitalet*. Ett av Marx' sist skrivna manuskript, *Randanmärkningar till Adolph Wagners lärobok i politisk ekonomi*, upptas i huvudsak av ett försvar för värdelagen med argumentet att Marx ännu inte förklarat allt i denna fråga. Wagner ville föra in "nyttan", dvs bruksvärdet, som värde- och prisbestämmare och han anklagade både Smith, Ricardo och Marx för att deras värdeteorier enbart byggde på produktionskostnader, inte på efterfrågan.

Lite orättvist var Wagners angrepp. Marx var medveten om att efterfrågan påverkade priset och han hävdade att arbetsvärdena hade ett "historiskt och moraliskt element", vilket man kan tolka så att också konsumtionsvarorna påverkar värdena. Men när han mötte den nyklassiska konsumtionsteorin (se nästa kapitel) blir intrycket av hans reaktion att han inte riktigt visste hur han skulle bemöta den.¹⁰²

I sista kapitlet skall vi komma tillbaka till transformationsproblemet i samband med den moderna debatten om marxismens arbetsvärdelära.

Läran om krisen

I *Kapitalets* andra band analyserar Marx villkoren för jämvikt i hela ekonomin, som delas in i en produktionsvarubransch och en eller två konsumtionsvarubranscher

(ibland skiljer han på arbetarnas baskonsumtion och kapitalisternas lyxkonsumtion). Efterfrågan på produktionsvaror bestäms av hur mycket råvaror och bearbetade insatsvaror som går åt i den löpande produktionen samt av hur många maskiner, fabriksbyggnader etc. som kapitalisterna planerar att investera i inför framtida produktionsökningar. Efterfrågan på baskonsumtionsvaror bestäms främst av arbetarklassens löner och behov och efterfrågan på lyxvaror bestäms av hur mycket vinst kapitalisterna har över när de gjort sina investeringar.

Exempel

Vi studerar Sveriges ekonomi år 2000 sammanfattad i en tabell. (Allt räknas i miljarder = mrd kronor på de två första raderna i tabellen):

Tabell 2

	Insats bransch 1	Insats bransch 2	Investering	Konsumtion	Summa
Leveranser från bransch 1	1 000	600	400	0	2 000
Leveranser från bransch 2		1 400			1 400
Arbete i mrd timmar	3	3	6		

Produktionsvarubranschen (bransch nr 1) har en produktionsförmåga (brutto) som antas uppgå till 2 000 mrd kronor. För att utnyttja hela denna produktionsförmåga krävs leveranser från företag i den egna branschen till ett värde av 1 000 mrd kronor för att klara den löpande produktionen och en arbetsinsats på 3 mrd timmar. Produktionsförmågan antas vara 1 400 mrd kronor i konsumtionsvarubranschen (bransch nr 2, vi slår ihop lyxvaror och basvaror och räknar dit hela den offentliga sektorn). För att denna produktion skall klaras behövs leveranser

på 600 mrd kr från företag i bransch 1 och 3 mrd arbetstimmar.

Om produktionsförmågan används helt i båda branscherna återstår $2\ 000 - 1\ 000 - 600 = 400$ mrd kr producerat värde av produktionsvaror, som kan användas till investeringar. För att få avsättning för hela produktionsförmågan i konsumtionsvarubranschen krävs att arbetarnas och kapitalisternas köpkraft totalt är 1 400 mrd kr (Vi delar således in hela folket i arbetare och kapitalister och bortser från att skattesystemet kan fördela om köpkraft).

För att klara 6 mrd timmar (ungefär lika med det registrerade förvärsarbetet i Sverige 1993) krävs till exempel att 5 miljoner arbetsföra förvärsarbetar genomsnittligt 200 dagar om året och 6 timmar per dag. ($5\ \text{miljoner} \times 200 \times 6 = 6$ miljarder timmar.) Antag nu också att den genomsnittliga timlönekostnaden är 200 kronor i båda branscherna. Då blir vinsten räknat i mrd kr för kapitalisterna totalt:

$$\begin{array}{ll} 2\ 000 - 1\ 000 - 3 \times 200 = 400 & \text{Bransch 1} \\ 1\ 400 - 600 - 3 \times 200 = 200 & \text{Bransch 2} \end{array}$$

Totalvinsten blir 600 mrd kr och den totala lönesumman blir 1 200 miljarder kr. Antag att arbetarna använder alla löner till att köpa konsumtionsvaror. För att efterfrågan skall svara mot produktionskapaciteten i båda branscherna krävs då att kapitalisterna sammantaget fördelar sina vinster så att 400 miljarder går till investeringar och 200 mrd går till konsumtion. Om de vill investera mer blir det ett överskott i konsumtionsvarubranschen och om de vill konsumera mer blir det ett överskott i produktionsvarubranschen. Och eftersom kapitalisterna inte samordnar sina inköp, de är ju tvärtom konkurrenter!, så finns det mycket liten chans att utbudet skall svara exakt mot efterfrågan i båda branscherna.

Enbart om de olika efterfrågade kvantiteterna av olika varor står i bestämda proportioner till varandra kan man undvika överproduktion, underkonsumtion eller annan

bristande överensstämmelse mellan efterfrågan och produktionsförmåga.

Marx ville med den här typen av exempel (fast de handlade naturligtvis inte om Sverige år 2000 och hans terminologi var ganska annorlunda) visa att (den fadde) Say hade fel när han sa att utbudet skapar sin egen efterfrågan och att någon allmän överproduktion därför inte skulle kunna uppstå.¹⁰³

Påståendet av Say ansåg sig Marx kunna vederlägga teoretiskt, men också genom att studera verkligheten. I främst *Kapitalet* band 3 ägnade han stort intresse åt kriserna 1825, 1836/37, 1847 och 1866/67, bl a genom studier av olika parlamentsrapporter och ekonomisk statistik. Slutsatsen blev: ”Den yttersta grunden till alla verkliga kriser förblir alltid massornas fattigdom och begränsade konsumtion i dess motsättning till den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna.”¹⁰⁴

Marx ansåg således att ”anarkin” i kapitalismen, dvs att den bristande samordningen mellan kapitalisternas beslut, ledde till dels felaktiga proportioner mellan olika branschers produktionsförmåga och mellan utbud och efterfrågan på konsumtionsvaror och att detta var de grundläggande krisorsakerna. Men han lyckades aldrig sammanfatta vare sig ”disproportionalitetsteorin” eller ”underkonsumtionsteorin” (som senare marxister skulle kalla de båda krisförklaringarna) och mer exakt ange vad det är som utlöser den ekonomiska krisen. Enligt hans empiriska studier fanns dock ett antal symptom: alla kriser tycktes föregås av ett utflöde av valutor ur landet, som ledde till penningknapphet och brist på krediter. Och eftersom Marx ansåg att varupriserna bestämdes av penningmängden, så ledde penningbristen till prisfall, vilket i sin tur ledde till att kapitalisterna minskade sina investeringar och avskedade arbetskraft.

Den marxistiska krisanalysen är här inte alldeles olik Christiernins och Ricardos före och Milton Friedmans ef-

ter honom! Men samtidigt betecknade Marx det som ”ytligt” att härleda krisen enbart till störningar i penningcirkulationen. Ricardos teori försöker, skrev Marx, ge ”en tautologiska av ett kausalförhållande” och hans uppfattning om guldmynntfotens stabiliserande inverkan avvisades av Marx. Han anförde som bevis det faktum att försöket att stabilisera penningmängden genom att knyta penningutgivningen till guldutgången i 1844 års engelska banklagstiftning blev ett ”snöpligt fiasko”.¹⁰⁵

Krisens djupare orsaker låg enligt Marx i mer långsiktiga faktorer. Han utgick här än en gång ifrån Ricardo, som trodde att i en växande kapitalism så skulle massan av maskiner och annat av det Marx kallade konstant kapital växa fortare än arbetskraften. Resultatet skulle bli att *profitkvoten*, dvs kvoten mellan summan av vinsterna och summan av kostnadspriserna, skulle ha en tendens att falla. I Marx’ version såg denna ”lag om profitkvotens fall” ut så här:

Den samhälleliga totalprofitkvoten blir (vi bortser här ifrån problemet att skilja på arbetsvärde- och penningstörheter):

$$\text{Vinster}/(\text{konstant kapital} + \text{löner}) = V/(K + L) = (V/L)/(K/L + 1)$$

Om nu det konstanta kapitalet ökar fortare än lönerna, så faller profitkvoten, om inte kapitalisterna kan motverka detta genom att V/L , vinsterna i förhållande till lönerna, ökar i takt med K/L . Men detta kan kapitalisterna bara klara genom låga löner och en ständigt ökad produktivitet och intensitet i arbetet. Detta kräver i sin tur en oorganiserad arbetarklass och en stor *reservarmé* av arbetslösa, beredd att rycka in när de arbetare som har jobb skärper kampen om löner och arbetsvillkor.

Enligt Marx måste kapitalismen således ha en ständig armé av arbetslösa, som kan variera i storlek men aldrig helt försvinna. Kapitalismen behöver också sina kriser, som fungerar som en sorts reningsbad där de små ineffek-

tiva kapitalistiska företagen med gammal teknik och låg profitkvot läggs ned eller köps ut av de stora, så att profitkvoten åter – tillfälligt – kan höjas.

Men produktionsteknikens utveckling och arbetarklassens organisering blir i längden avgörande orsaker till att profitkvotsfallet blir omöjligt att stoppa. I varje kris skulle de allt färre och större kapitalisterna möta allt färre småkapital att äta upp och en allt större och bättre organiserad arbetarklass. Därmed skulle de enskilda kapitalisternas makt framstå som alltmer i strid med produktionens kollektivistiska karaktär. Och till slut blir samhället moget för den revolutionära förändring, som förr eller senare drabbar alla produktionssätt. Med Marx' egna ord:

Varje segrande kapitalist slår ihjäl flera andra. Hand i hand med denna centralisation av kapitalet . . . utvecklas arbetsprocessens samarbetsform i ständigt växande skala. Vetenskapen får en mer och mer omfattande teknisk användning, jorden utnyttjas bättre och mera planmässigt, arbetsmedlen utformas för kollektiv användning av nya metoder i en sammansatt arbetsprocess, olika folkslag kommer i ständigt intimare kontakter med varandra på världsmarknaden, och hela det kapitalistiska systemet internationaliseras . . . Samtidigt med det sjunkande antalet kapitalmagnater, som har möjlighet att monopolisera och tillägna sig alla fördelarna av denna samhälleliga utveckling, ökar å andra sidan exploateringen av massorna, deras elände, slaveri och förnedring. Men även förbittringen ökar hos den ständigt växande arbetarklassen, som samtidigt skolas, sammansvetsas och organiseras genom det kapitalistiska produktionssättets egen mekanik. Kapitalmonopolet blir en boja för det produktionssätt, som har växt upp under dess eget herravälde. Produktionsmedlen centraliseras, och arbetets samhälleliga karaktär utvecklas, tills produktionsprocessen inte längre rymmes innanför det kapitalistiska skalet. Detta spränges. Den kapitalistiska äganderättsens timma slår. Expropriatorerna blir själva exproprierade.¹⁰⁶

Revolutionen och receptet för framtidens soppök

Formerna för kapitalismens undergång skulle vid sidan om arbetsvärdeläran bli marxismens stora stridsfråga. I den *Första Internationalen*, en brokig sammanslutning av arbetarpartier som bildades i London 1864, fanns motsättningen inbyggd redan från början. I områden med efterbliven kapitalism, svag arbetarrörelse och auktoritära regimer, som i Ryssland och södra Europa, dominerade anarkister, som bara kunde tänka sig en våldsamt samhällsomvandling. Under den ryske anarkisten Michail Bakunins ideologiska ledarskap avvisade de också både parlament och fackföreningar som redskap för arbetarklassen.

I länder som England med en mer avancerad kapitalism och liberala majoriteter i parlamenten dominerade en mer positiv syn på möjligheten för arbetarrörelsen att skaffa sig ett fackligt och parlamentariskt inflytande via fredliga metoder. I Tyskland fanns denna statssocialistiska och reformistiska tendens främst representerad i det Tyska Arbetarförbundet, som startats av Lasalle 1863.

Marx och Engels förde ett sorts ideologiskt tvåfronts-krig mot både anarkister och statssocialister. Deras idéer dominerade det Socialdemokratiska Arbetarpartiet i Tyskland, startat av Wilhelm Liebknecht och August Bebel 1869, och som snart utvecklade sig till det ideologiskt ledande arbetarpartiet i Europa. Men Marx och hans ideologiska vänner kunde ändå inte kontrollera Internationalen, som pendlade mellan anarkistiska och statssocialistiska ytterligheter. Efter Pariskommunens fall 1871 blev motsättningarna mellan de olika falangerna omöjliga att överbrygga. Vid kongressen i Haag 1872 uteslöts Bakunin, som genast bildade en ny "antiauktoritär" internationell organisation. Därmed bröt Internationalen i praktiken samman, även om den formella upplösningen kom först 1876.

Striden inom Internationalen handlade om både statens roll, om revolutionens karaktär och om vad den framtida socialismen innebar. Staten var för Marx och Engels i grunden ett maktinstrument, som skulle leva och dö med det klassherravälde den representerade. Engels formulerade detta så här:

Då staten uppkommit ur behovet att hålla klassmotsättningarna i tygeln, men då den samtidigt uppstått mitt i konflikten mellan dessa klasser, så är den i regel den mäktigaste, ekonomiskt härskande klassens stat, vilken klass genom denna stat också blir politiskt härskande klass och sålunda finner nya medel att hålla nere och utsuga den förtryckta klassen. Sålunda var den antika staten framför allt slavägarnas stat för att hålla nere slavarerna, liksom feodalstaten var adelns organ för att hålla nere de livegna och dagsverkskyldiga bönderna och den moderna representativstaten ett verktyg för kapitalets utsugande av lönearbetet.¹⁰⁷

Enligt denna logik skulle staten försvinna med socialismen och kommunismen i takt med avskaffandet av klass-samhället. Men hur skulle detta i praktiken genomföras? Hos Marx hittar man inte mycket om detta. I ett förord till en utgåva från 1873 av *Kapitalet* band I bemötte han en kritiker i en fransk tidning, som just hade anklagat honom för att inte tala om vad han egentligen menade med sin socialism:

Jag inskränker mig till att endast kritiskt analysera givna förhållanden i stället för att skriva ut recept (comtistiska?) för framtidens soppkök.¹⁰⁸

Marx' beskrivning av kapitalismens sammanbrott här ovan skall rimligtvis tolkas så att revolutionen borde komma först i länder med en långt utvecklad industrikapitalism eller i hela världen samtidigt. Och eftersom kapitalisterna då skulle vara få, skulle omvandlingen från kapitalism till socialism bli en långt mindre långdragen och

våldsamt historia än kapitalismens egen centraliseringsprocess. Eller som Marx själv uttryckte saken:¹⁰⁹

I det ena fallet rörde det sig om en expropriation av folkets massa till fördel för ett fåtal expropriatorer, i det andra fallet handlar det om expropriation av några få exploatorer till fördel för folkets stora massa.

Enligt det Kommunistiska manifestet innebar det första steget i arbetarrevolutionen "att höja proletariatet till härskande klass, att erövra demokratin". Denna nya makt kommer arbetarna att använda för att "så småningom ta ifrån bourgeoisin allt kapital och samla alla produktionsinstrument i statens hand dvs i det som härskande klass organiserade proletariatets händer".

Men så småningom går, fortfarande enligt samma källa, borgarklassen under som klass. Då kan socialismen fulländas och all produktion stegvis överföras från den proletära staten till "de fritt associerade individerna". Då kan arbetet ges ersättning i proportion till arbetsförmågan och klasserna upplösas. I och med det blir staten alltmer obehövlig, eftersom den ju i grunden är ett instrument för klassherravälde. Socialismen blir till sist ersatt av kommunismen, där "envars fria utveckling" har blivit "förutsättningen för allas fria utveckling."¹¹⁰

Ett och ett kvarts sekel efter det att detta publicerades kan vi konstatera att begreppen socialism och kommunism nu används i Lasalles och Rodbertus' anda snarare än som Marx och Engels använde begreppen. Och att de stora revolutionärerna tänkte sig att staten skulle dö bort under socialismen är det få som känner till. Och då kan man ju återigen fråga sig vilka som egentligen var utopisterna.

3. *Den nya vetenskapen*

En stabil kapitalism

I en fotnot i *Kapitalet*, band 3, funderade Engels över orsakerna till att kapitalismen under de senaste två decennierna varit stabilare än förut. Han tyckte sig kunna påvisa ungefär femåriga kriscykler under "världshandelns barn-dom" 1815–47. Sedan följde två kraftiga tioårscykler under perioden mellan revolutionsåret 1848 och kriget mellan Frankrike och Tyskland 1871. Men sedan tycks

den periodiska processen . . . ha omvandlats i en mer kronisk och utdragen och i de olika industriländerna på olika tider fördelad växling mellan relativt kort, svag affärsförbättring och relativt lång, trevande depression.

Engels såg förklaringen till detta i den oerhörda utvidningen av kommunikationerna och därmed av världsmarknaden, i att Englands dominans var bruten, i att europeiskt överskottskapital hade investerats i nya länder och i att monopol, karteller och skyddstullar hade kunnat skydda mot akuta kriser. Men Engels såg också i denna internationalisering och i skyddstullarna tecken på en skärpt konkurrens mellan de ledande ländernas kapitalister och därmed förutspådde han en långt väldigare kommande kris.¹¹¹

Den relativt sett mer stabila kapitalistiska period, som

Engels beskrev, hade också sett en ny ekonomisk stormakt födas: USA. Där bekräftades Marx' tro på den kapitalistiska koncentrationsprocessen och småföretagens undergång av John D. Rockefeller. Efter att ha slagit under sig alla de konkurrerande oljebolagen lär han ha sagt: "Rosen blir bara skön om man plockar bort skotten runt omkring den".

Exempel

Rockefeller var inte ensam i sina ambitioner. Inom tändsticksbranschen i det lilla Sverige fanns ett annat exempel. Ångmaskinen, fotogenlamporna och gasbelysningen hade sedan 1830-talet, då tändstickor började säljas, skapat en stabilt växande internationell marknad. Produktionen lämpade sig för mekaniserad stordrift och allt större och mer teknologiskt avancerade produktionsanläggningar växte fram. Mot slutet av seklet var tändstickskungen Columbus Barber från Ohio, USA, obestridlig världsetta med sitt Diamond Match.¹¹²

År 1903 slogs tre av de största svenska bolagen samman till Jönköping&Vulcan AB (JVAB), som då täckte ca 75 procent av den svenska marknaden. Som motdrag samlades resten av konkurrenterna 1913 i AB Förenade Tändsticksfabriker (ABFT) med den då 33-årige ingenjören Ivar Kreuger som initiativtagare, delägare och verkställande direktör.

Båda de svenska företagen gjorde stora vinster i början av första världskriget, men 1917 skars både råvaruimporten och tändsticksexporten av så att branschen hamnade i kris. Kreuger hade bättre bankkontakter än JVABs ägare och han erbjöd konkurrenterna en sammanslagning till Svenska Tändsticks Aktiebolaget (STAB) under hans egen ledning.

Uppköpet konstruerades så här: ABFT-ägarna med Kreuger i spetsen fick byta sina aktier mot 360 000 av de totalt 450 000 aktierna i STAB plus en mindre kontantsumma. Ägarna till JVAB fick byta sina stamaktier mot

45 000 STAB-aktier och en kontantsumma samt sina preferensaktier i JVAB mot fordringar på STAB motsvarande aktiernas marknadsvärde vid bytestidpunkten samt löpande med 6 procent ränta. (Preferensaktier och stamaktier är aktier med respektive utan förtursrätt vid inlösen och utdelning.) Resten av STABaktierna såldes till nya ägare. Eftersom STAB-aktierna snart visade sig vara värda långt mer än då sammanslagningen genomfördes, hade Kreuger lurat skjortan av de gamla räddhågsna kapitalisterna i JVAB.

Efter kriget började Kreuger ett makalöst segertåg över världen. Hans metod var att han sålde aktier i nybildade förvaltningsbolag. Aktierna kunde säljas till höga priser eftersom Kreuger nu fått rykte om sig att vara den nye oslagbare tändstickskungen. Med pengarna från aktieförsäljningen och med banklån köpte han upp konkurrenterna och lånade ut pengar till regeringar, som gav honom monopol eller andra fördelaktiga försäljningsrätter. 1930 kontrollerade Kreuger tändsticksmarknaden i 23 länder och hans företag stod för ca 40 procent av världsmarknaden.

I USA hade "de utbytbara delarnas teknologi" börjat slå igenom. Där verkade på 1880-talet den unge ingenjören Frederick Winslow Taylor, som hade börjat studera ilastningen av järnvägsvagnar och industriella produktionsprocesser med hjälp av tidtagarur. Han skulle senare skriva böcker om en ny revolutionerande "vetenskaplig" metod att leda företag och sätta löner. MTM – Metod, Tid, Mätning – kallades metoden officiellt i Sverige. "Mindre Te Mat" översatte arbetarna vid Jonsereds fabriker.¹¹³

Perioden mellan "pariskommunen", det kortvariga upproret i Paris 1871 efter nederlaget mot Tyskland, och första världskrigets utbrott 1914 blev en relativt stabil framgångsperiod för industrikapitalismen, som också genomgick en kraftig strukturuomvandling. Den nya teknologin slog ut gamla industrier. England gick tillbaka, USA

gick framåt. Stormakterna erövrade nya kolonier och marknader i Asien och Afrika, storbolagen växte och blev internationella och ett stabilt internationellt valutasystem byggt på guldmyntfot (sedlarnas inlöslighet i ett fast guldpris) gynnade världshandelns tillväxt.

Växande storföretag och finansinstitut behövde alltmer en ny sorts tjänstemän. Kapitalister av Rockefellers och Kreugers typ hade inte längre tid att själva leda den dagliga produktionen och marknadsföringen. De behövde specialiserade tekniker och ekonomer, som skötte det praktiska, medan de själva satt på kontoret, börsen eller krogen och snappade upp nyheter. Så skapades ett underlag för nya tekniska, ekonomiska och administrativa massutbildningar, som bröt ramarna för universitetens traditionella revir och som skapade stora mellanskikt av tjänstemän mellan kapitalister och arbetare. Marginalismen – eller den nyklassiska mikroteorin – blev en ekonomisk vetenskap för dessa mellanskikt.

Marginalismens genombrott

1838 publicerade den franske matematikprofessorn i Grenoble, Antoine Augustine Cournot, en liten skrift om de matematiska principerna för hur man blir rik genom att äga ett monopolföretag. För att illustrera metoden använde han ett exempel, som här presenteras i bearbetad och förenklad form¹¹⁴:

Exempel

En ägare av en mineralvattenkälla har funnit ett samband mellan literpriset och antalet sålda liter mineralvatten: Delar han ut vattnet gratis går det åt hundra liter om dagen. För varje tioöring han höjer priset minskar den efterfrågade mängden vatten med en liter, så när literpriset är uppe i 10 kronor finns inga köpare kvar. Matematiskt blir sambandet

$$E = 100 - 10p$$

där E är antalet efterfrågade liter vatten och p är literpriset.

Nu vill ägaren räkna ut vilket pris som ger den största inkomsten, som ju blir lika med E gånger p , eller uttryckt i p :

$$\text{inkomsten} = (100 - 10p)p = 100p - 10p^2$$

Om ägaren sätter priset $p = 0$ eller 10 blir inkomsten noll. Om p är 1 eller 9 blir inkomsten 90 , om p är 2 eller 8 blir inkomsten 160 , om p är 3 eller 7 blir inkomsten 210 , om p är 4 eller 6 blir inkomsten 240 och inkomsten maximeras och blir 250 kronor när p är 5 kronor. Man kan också räkna ut "marginalinkomsten", (eller ibland säger man "gränsinkomsten"), dvs inkomstökningen per kronas pris-höjning för olika prisnivåer:

Man ser då att inkomstökningen blir positiv men fallande: $90, 70, 50, 30, 10$ och 0 när man går från $p = 0$ till $p = 5$. Men marginalinkomsten blir negativ när man höjer priset utöver 5 kr. Regeln för ägaren av källan kan uttryckas så att priset skall höjas så länge marginalinkomsten är positiv.¹¹⁵

Vi kan också införa antagandet att källägaren har kostnader för att ta upp och buteljera vattnet. En förutsättning för att det skall löna sig att sälja vatten till ett visst pris är rimligen att intäkten är större än kostnaden. Antag att han bestämt priset till 5 kronor, att källan håller på att sina och att det kommer en oväntat stor mängd kunder så att han måste hämta vatten genom att klättra längre och längre ned i källan för att få upp vattnet. Till sist når han den nivån att han inte längre tycker att det är värt 5 kronor att ta upp ytterligare en liter. Dvs han säljer bara så länge marginalkostnaden eller gränskostnaden är mindre än 5 kronor.

Cournot var lite för tidigt ute. Hans teorier upptäcktes inte förrän i slutet av 1800-talet. I stort sett samma öde

drabbade några andra tidiga teoretiker, som använde samma typ av matematiska metoder. Men när en rad författare i början på 1870-talet började publicera större arbeten om den matematiska differentialkalkylens tillämpning på ekonomiskt beslutsfattande, så hade verkligheten hunnit ifatt metodiken. De mest kända i denna genombrottsgeneration för en ny ekonomilära var engelsmannen Stanley Jevons, österrikarna Karl Menger och Eugen von Böhm-Bawerk, fransmannen Léon Walras och (något senare) engelsmannen Alfred Marshall och svensken Knut Wicksell.

Jevons var son till en unitaristisk järnhandlare.¹¹⁶ Han studerade naturvetenskap och logik och arbetade en period som kemist. Han hävdade med stor emfas att också den politiska ekonomin kunde framställas i matematisk form och det var just det han försökte göra i sitt marginalistiska huvudarbete från 1871, *The theory of political economy*.

Jevons var som den naturvetare han var ute efter att härleda mänskligt beteende genom att mäta "pleasure and pain", dvs glädje och smärta av till exempel konsumtion och arbete på ungefär samma sätt som man mäter kemiska reaktioner i ett provrör. Glädjen eller "nyttan" (*utility*) kunde mätas med positiva tal och smärtan eller "onyttan" (*disutility*) med negativa tal.

Men avgörande enligt Jevons var också att man kan skilja på "totalnyttan" och "marginalnyttan" (eller gränsnyttan), dvs nyttan av att konsumera ytterligare en enhet. Han tog upp den mycket gamla värdeparadoxen: att så nyttiga ting som vanligt vatten tycks ge så liten glädje att man inte är villig att betala så mycket för det. Orsaken är enligt Jevons att den totala nyttan av vatten är stor, men eftersom man (åtminstone i Nordeuropa) har så lätt att få tag i det vatten man vill ha, så ger ytterligare vatten på marginalen mycket lite tillkommande nytta.

Exempel

Vi kan nu vända på mineralvattensexemplet och se det från mineralvattenköparens synpunkt. Antag att denne upplever glädje eller "nytta" i förhållande till mängden konsumerat mineralvatten, men att nyttan av att dricka ytterligare en klunk avtar med antalet redan druckna klunkar. Det är då logiskt att tänka sig att varje köpare vill dricka exakt så mycket mineralvatten att den sista klunken ger valuta för pengarna, medan ytterligare en klunk inte ger lika mycket nytta som om köparen behållit pengarna klunken kostar.

Alfred Marshall var den store pedagogen i den marginalistiska genombrottsgenerationen. Han försökte kombinera Cournots vinst- och kostnadskalkyl med Jevons nytte-teori till en totalteori om vad som bestämmer utbud, efterfrågan och pris på olika marknader. Han tänkte sig då företagen som vinstmaximerande säljare av varor och tjänster. Konsumenterna köpte på marknaden efter principen att deras pengar skulle ge maximal nytta. Pengarna fick konsumenterna genom att de sålde sin arbetskraft, sitt kapital och sin jord till företagen mot ersättning.

Det var också Marshall som fann på den berömda liknelsen med en sax, vars skänklar är kurvor som anger hur säljarnas och köparnas utbud respektive efterfrågan bestäms av priset och hur dessa båda kurvors skärningspunkt bestämmer jämviktspriset.

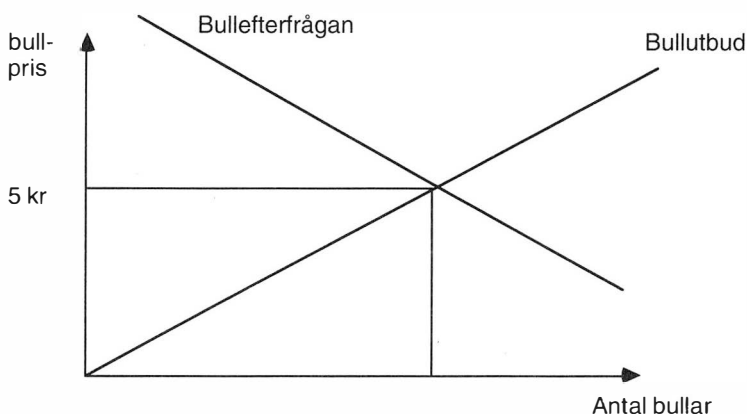
Exempel

Antag att en stad har 100 000 invånare och 100 bagare, som allihop gör exakt samma sorts bullar. Alla bagarna vill sälja så många bullar att vinsten av försäljningen maximeras, vilket betyder att den sist bakade bullen för varje bagare precis ger en intäkt som täcker kostnaden och omaket för att baka den. Eftersom några bagare är duktiga och flitiga och några har goda kontakter med mjölnarna och de andra råvaruförsäljarna, så finns det de som är

villiga att sälja bullar även om priset bara är en krona styck. Andra bagare, mindre duktiga eller med dyrare leverantörer, kan inte tänka sig att sälja ens när priset går upp mot 10 kronor. Ju högre priset är, desto större blir således utbudet – villigheten att sälja – av bullar. (Sambandet mellan pris och utbud beskrivs av linjen "Bullutbud" nedan.)

Och alla bullköpare vill köpa precis så många bullar att gränsnyttan av pengarna det kostar att köpa den sista bullen täcker gränsnyttan av att äta den. Det betyder att det finns enstaka bullfantaster, som köper även när priset närmar sig 10 kronor. Fler och fler konsumenter köper fler och fler bullar ju lägre bullpriset är. När det fallit ner i närheten av gratisutdelning kan också de som är måttligt förtjusta i bullar tänka sig att köpa. Sambandet mellan bullpris och efterfrågad mängd bullar anges av linjen "Bullefterfrågan" i denna figur:

Figur 1

Om då priset är högre än 5 kronor, så kommer bagarna att vilja sälja fler bullar än vad det finns köpare till, vilket leder till att osålda bullar kommer att ligga och torka på hyl-

lorna. Om priset i stället är lägre än 5 kronor, så kommer fler bullar att efterfrågas än vad som bjuds ut och köer kommer att bildas utanför bagerierna. Enbart när priset är 5 kronor kommer säljviljan att stämma exakt med efterfrågan (= köpviljan). Enbart då blir det varken några osålda bullar eller några tomma bulldiskar framför otillfredsställda konsumenter.

Den nyklassiska fördelningsläran

Marginalkalkylen och Marshalls sax kunde användas också på marknaden för "produktionsfaktortjänster", till exempel vid bestämningen av lönen – dvs priset på de "arbetskraftstjänster" arbetaren säljer till kapitalisten. Arbetskraft säljs av arbetaren till den gräns där glädjen av lönen för ytterligare en arbetad timme inte längre täcker onyttan av arbetsansträngningen. Och kapitalisten köper arbetskraften så länge gränsproduktivitetsvärdet, dvs nettobidraget till kapitalistens inkomster av den sist inköpta arbetstimmen, är större än kostnaden, dvs timlönen.

Och samma princip kunde enligt marginalisterna tillämpas på jorden och kapitalet. Jorden arrenderas ut av jordägaren tills gränsintäkten av ytterligare ett hektar nätt och jämnt täcker onyttan av att jorden inte längre är disponibel för till exempel jakt eller boskapsskötsel. Och arrendatorn arrenderar jord tills gränsproduktiviteten inte längre täcker arrendet. När det gäller att använda marginalismen på "priset på kapitalet", dvs räntan, kan vi lyssna direkt på Knut Wicksell (se s 117), som speciellt intresserade sig för den delen av den nya teorin:

Den räntefot, vid vilken efterfrågan efter lånekapital och tillgången (utbudet) på sparmedel jämmt täcka varandra, och vilken alltså mer eller mindre motsvarar den väntade avkastningen på det nybildade kapitalet, blir då den normala eller naturliga räntan.¹¹⁷

Här kan man se att Wicksell använder termen "kapital" i två betydelser. I den första betydelsen handlar det om de pengar som lånas ut av kapitalägaren. I den andra betydelsen handlar det om det "realkapital" som pengarna används till i produktionen och som ger upphov till ökad produktion, dvs de maskiner, byggnader och andra produktionsmedel, som köpts för pengarna.

Detta sätt att resonera betyder att kapitalägarens vinst motiveras på ett principiellt likadant sätt som arbetarens lön. Kapitalist och arbetare möts som likställda säljare av var sin "produktionsfaktor" på en marknad. Räntan blir lika "naturlig" som lönen och motsättningen mellan arbetaren och kapitalisten blir av samma karaktär som motsättningen mellan köpare och säljare av andra varor. Den av Marx kritiserade "naturliga" inkomstfördelningen hos de klassiska liberalerna hade därmed kommit tillbaka i en mer sofistikerad form.

Marginalisterna försökte fånga in alla strömmar av varor, tjänster och pengar i ett enda matematiskt system, där utbud och efterfrågan bestämdes av nyttokalkyler och där de priser som gav jämvikt mellan utbud och efterfrågan också bestämde en fördelning av inkomster, som i sin tur omvandlades till efterfrågan i ett evigt och harmoniskt kretslopp. De gav så att säga en ny och matematisk variant av Adam Smiths osynliga hand.

Fortfarande när Jevons gav ut sin bok 1871 var den vedertagna termen på det han skrev "politisk ekonomi". Men det här var genombrottstiden för den moderna "positivistiska" naturvetenskapen med dess anspråk på att formulera vetenskapliga sanningar höjda över både religionen och politiken och prövbara genom jämförelser med observationer av verkligheten. Marginalisterna strävade efter att bli accepterade som opolitiska vetenskapare liksom naturvetarna och i mitten på 1870-talet började begreppet "political economy" gradvis bytas ut mot "economics" på engelska och motsvarande skedde på andra språk. På svenska försvann begreppen "politisk ekonomi"

och "statsekonomi" och ersattes med "nationalekonomi".

Gemensamt för dessa "neoklassiska" ekonomer, termen infördes troligen av norsk-amerikanen Thorstein Veblen i en artikel år 1900, var att de liksom de klassiska liberalerna utgick ifrån att människan i grunden strävade efter att maximera sin egen nytta. Men till skillnad från Smith, Ricardo och Malthus begränsade de perspektivet till att handla om individens beteende som producent och konsument. De övergripande frågorna om makten, ägandets ursprung och den rättvisa inkomstfördelningen mellan samhällsklasserna lämnade de därhän som "politiska" frågor utanför den vetenskapliga analysens räckvidd. I stället intresserade de sig för de mer välvägränsade och "opolitiska" frågorna om det rationella beslutsfattandet och prisbildningen på marknaden.

Men vetenskapligheten hindrade inte neoklassikerna att ta ställning i tidens politiska stridsfrågor. Oftast tillhörde de till en början den progressiva delen av den överklass, som på den tiden var ganska ensam om att nå den offentliga politiken. De kunde vara liberaler på den yttersta vänsterkanten som Wicksell eller kalla sig socialister som Walras. För flera av dem fanns ingen avgörande motsättning mellan marxismens lära om utsugning och den nya gränsproduktivitetsteorin.

Rent logiskt var det ju ingenting som hindrade att man betraktade kapitalet som något kapitalisterna hade berövat arbetarna samtidigt som man förklarade (den orättvisa) inkomstfördelningen mellan kapitalister och arbetare genom läran om gränsproduktiviteten. Det var ju också möjligt att använda gränsnytteläran – Wicksell bland andra gjorde det – för att motivera inkomstutjämning genom progressiv beskattning. En krona till på marginalen är ju nämligen mycket mera nyttig för den fattige än för den rike!

Men i huvudsak får man nog säga att redan de tidiga neoklassikerna stod kapitalisterna närmare än arbetarna och att de var motståndare till arbetarrörelsens ideal och

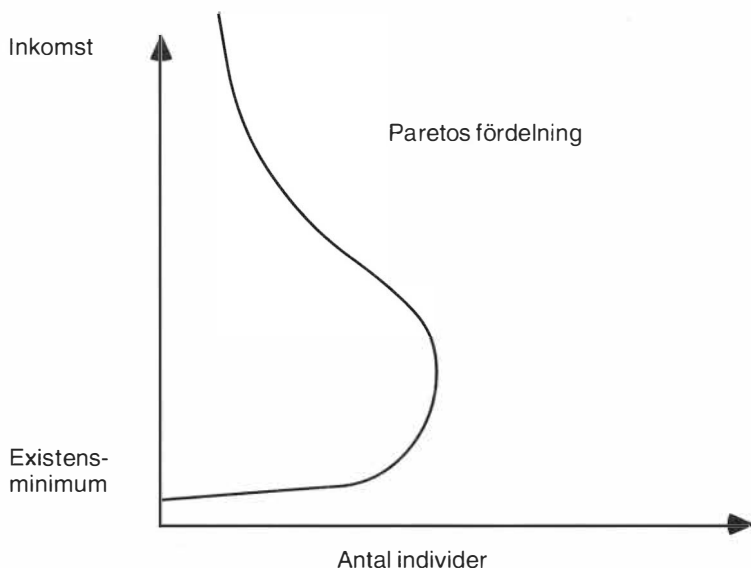
jämlikhetsparoller. Jevons fördömde exempelvis fackföreningarna som meningslösa och skrev att "varje arbetare erhåller i sista hand det rätta värdet av vad han åstadkommer, efter det att han betalat en vederbörlig andel till kapitalisten i ersättning för abstinens och risk".¹¹⁸

När den gamla statsbärande högern omvandlades till en moderniserad industrihöger och när liberala partier fick sina politiska genombrott i början av det nya seklet, fick den neoklassiska gränsproduktivitetsteorin mer och mer karaktären av en lära om den "rätta" inkomstfördelningen som varken stat eller fackföreningar borde försöka påverka i utjämnande riktning. Därmed blev den också alltmer bärare av det nya högerliberala etablissemangets ideologi. Den neoklassiska teorin blev, som marxisterna sa, alltmer av en borgerlig ekonomilära.

Den kanske viktigaste representanten för den nya trenden – åtminstone om man ser till betydelse i våra dagar – var italienaren Vilfredo Pareto. Han hade ägnat sig åt att kartlägga inkomstfördelningen i olika länder kring sekelskiftet. Han tyckte sig se en viss statistisk fördelning oavsett statsskick och kulturtraditioner. Där fanns en grupp fattiga som levde på eller under gränsen till existensminimum. Den gruppen blev aldrig riktigt stor av den enkla anledningen att den snabbt dog undan. Sedan kom den stora folkmajoriteten, som fördelade sig ganska symmetriskt kring en låg normalinkomst en bit ovanför existensminimum:¹¹⁹

En slutsats av Paretos analys var att inkomstfördelningen bestämdes av grundläggande egenskaper hos människosläktet, ungefär som överlevnaden i djursamhällena i Darwins utvecklingslära bestäms av kampen för tillvaron. Fattiga människor var dömda att vara fattiga och de måste alltid finnas. Motsvarande gällde de rika. Pareto ansåg att enbart de förändringar av fördelningen var tillåtna, som innebar att någon fick det bättre utan att det skedde på någon annans bekostnad. I det "optimala" samhället kunde inga sådana förändringar göras.

Figur 2

Exempel

10 barn sitter på ett kalas och delar en tårta. Alla utdelningar av tårtbodytor är tillåtna i Paretos mening så länge det finns kvar av tårtan på tårtbodytet, för om den inte blir uppäten kommer den att kastas. Men när tårtan är slut på tårtbodytet är inga omfördelningar tillåtna, inte ens om ett stort starkt barn tagit halva tårtan med rosen på medan de små och svaga barnen fått små pyttebodytor.

Paretos idéer skulle så småningom utvecklas till begreppet "paretooptimalitet" som numera tillämpas på hela samhällets produktions- och konsumtionsmönster: En viss fördelning av ett samhälles resurser till olika slag av produktion och en viss fördelning av produktionsresultatet till olika konsumenter (användare) är optimal om man inte kan flytta om resurser och produktionsresultat på ett sådant sätt att någon får större nytta utan att en annan får mindre.

Pareto blev en av den italienska fascismens ideologer. (Han utnämndes strax innan han dog till senator av Mussolinis regering i början av 20-talet.) En del av hans idéer var extrema, men hans villkor för ekonomisk rationalitet var användbara i kombination med alla möjliga ideologiska riktningar. Han får kanske ges den största äran – eller skulden – för att det blev en allmän neoklassisk uppfattning att privat ägande och ohämmad konkurrens, utan inblandning från stat och intresseorganisationer, gav en ”naturlig” eller rentav ”optimal” samhällsorganisation.

De neoklassiska ekonomerna hade därmed i de revolutionära marxisternas ögon förvandlats till utpräglade politiska borgare. Den ryske marxisten Bukharin (se s 114) försökte göra en djupare analys av den sociala bakgrunden till detta. Han ansåg marginalismen vara ett resultat av att kapitalisterna inte längre själva deltog i produktionens mer praktiska organisering, utan alltmer blivit rentier med behov av att dölja sitt eget parasitära liv. Marginalismen gjorde den kapitalistiska marknaden till något vetenskapligt rationellt och detta speglade kapitalisternas behov av snävt teknologiskt inriktade tjänstemän, villiga att lyda deras instruktioner.

Bukharin anklagade också neoklassikerna för att vända bort perspektivet från produktionens, maktens och ägandets ”objektiva” villkor och för att de i stället framhävde ”subjektiva” faktorer, främst de nyttoinriktade konsumtionsbehoven, som alltings yttersta drivkraft. I detta såg han ytterligare en avspeglning av den parasiterande kapitalistiska rentierens egenintresse:

Konsumtionen är själva livsbasen för rentieren, och den rena konsumtionens psykologi ger åt hans liv dess specifika stil. Den konsumerande rentieren angår bara riddjur, dyrbara mattor, välluktande cigarrer, Tokayviner. Om rentieren alls talar om arbete menar han arbete i meningen plocka blommor eller hämta en biljett i operans biljettlucka. Produktionen, det nödvändiga arbetet för att skapa materi-

ella varor, ligger bortom hans horisont och är därför en tillfällighet i hans liv.¹²⁰

Katedersocialism och revisionism

Men inte alla inom arbetarrörelsen vara lika kritiska till den neoklassiska teorin som Bukharin. 1884 publicerade Philip Henry Wicksteed, vänstersinnad kyrkoherde i London, en kritisk uppgörelse med arbetsvärdeläran, där han med utgångspunkt från främst Jevons gränsnytteteori hävdade att den marxistiska analysen inte kunde förklara bruksvärdets/nyttans betydelse för bytesvärdet/priser. Wicksteeds slutsats blev att både den Marxistiska arbetsvärdeläran och den nyklassiska nyttoteorin var logiskt riktiga i sig, men det krävdes att man kombinerade dem om man skulle förklara prisbildningen.¹²¹

När så det tredje bandet av *Kapitalet* äntligen kom ut 1894, där ju Marx skulle reda ut förhållandet mellan arbetsvärden och priser, hade en del av arbetarrörelsens teoretiker hunnit befastas i tron att arbetsvärdeläran måste modifieras med hjälp av neoklassisk nyttoteori. Wicksteed lyckades till exempel övertyga författaren George Bernard Shaw, makarna Sidney och Beatrice Webb och andra engelska "Fabianer" (en socialistisk, intellektuell diskussionsklubb i London) om den ståndpunkten.

I Tyskland hade "järnkanslern" Bismarck samtidigt bidragit till framkomsten av en mildare form av socialism genom sin skickliga kombination av "socialistlagar" – 1878 års lagförbud mot revolutionär, socialistisk organisering och propaganda – och sociala reformer som sjukförsäkring och olycksfallsförsäkring till arbetarklassens fromma. Motsvarande politiskt ekonomiska tänkande – en kritik av marxismen kombinerat med krav på "socialistiska" reformer – skulle man senare kalla för socialliberalism eller "katedersocialism". I Sverige var Adolf Hedin,

som motionerade i riksdagen 1884 om pensions- och arbetarskyddsförsäringar för arbetare, den främste representeranten för denna strömning.

Efter Marx' död 1883 blev en mer moderat falang också allt mer inflytelserik inom den tyska socialdemokratien. När också Engels dog 1895 hade Eduard Bernstein hunnit bli en av den tyska socialdemokratins ledande teoretiker. Han anslöt sig i huvudsak till Wicksteeds och de engelska Fabianernas kritik av arbetsvärdeläran. Den var en teoretisk konstruktion, som var logiskt korrekt, men man behövde den inte för att visa existensen av ett merarbete, dvs existensen av människor som lever på andras arbete. Detta merarbete är nämligen, enligt Bernstein, något man kan skaffa sig kunskap om direkt genom "erfarenheten".¹²²

I partiets teoretiska tidskrift startade Bernstein 1896 en artikelserie om socialismens problem, som han senare skulle sammanfatta i boken *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* ("Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter") i slutet på decenniet. Hans krav på en revidering gällde utöver arbetsvärdeläran en rad av den revolutionära marxismens huvudpunkter.

För det första orienterade sig Bernstein bort från den historiska materialismens antagande om historiens yttersta drivkrafter och om en objektivt existerande verklighet oberoende av det mänskliga medvetandet. Han hävdade också, i likhet med ett växande antal samtida borgerliga intellektuella, att man borde skilja på empiriskt observerade fakta och mänskliga värderingar. Tillämpad på marxismen innebar denna filosofiska ståndpunkt att den socialistiska övertygelsen mindre kunde grundas på vetenskaplig insikt om historiens logik och mer på moralisk övertygelse om människornas lika värde. Bernstein rensade därmed också bort dialektiken ur marxismen, eftersom han ansåg den bygga på en "metafysisk" kunskap om det materiellas innersta väsen.

För det andra ville Bernstein revidera marxismens klassanalys. Han godtog tesen om kapitalets koncentrationsprocess, men han hävdade också att det fortfarande var en majoritet av industriarbetarna i Europa som arbetade i små företag och att jordbruket fortfarande dominerades av självvägande bönder utan egna anställda. Av det drog han slutsatsen att den kapitalistiska koncentrationsprocessen måste pågå mycket länge innan produktionen hade blivit så "samhällelig" att den var mogen för en socialistisk omvandling.

Bernstein försökte för det tredje omvärdera de kapitalistiska storföretagens karaktär och ge dem en mer progressiv roll i historien. Kreditväsendet hade underlättat omställningen till nya produktivkrafter, aktiebolagen hade spritt ägandet och i viss mån utjämnat inkomstfördelningen mellan kapitalisterna, kartellbildningarna och trusterna hade gjort företagen mindre sårbara, kolonierna hade möjliggjort stabil försörjning med råvaror och kommunikationssystemen hade vidgat marknadernas storlek och stabilitet. Alla dessa faktorer betydde, enligt Bernstein, i själva verket att stora skikt av arbetare hade fått det bättre och att socialismen så att säga höll på att långsamt växa fram inom de kapitalistiska ramarna.

Bernstein drog av detta den politiska slutsatsen att det nu var dags att definitivt avvisa alla drömmar om socialism genom revoltförsök av den typ som gjorts på många ställen 1848 och i Paris 1871. "Rörelsen är allt, målet inget", sa han. Arbetarrörelsen borde sluta drömma om revolutionen, ställa upp positiva reformprogram i parlamenten och påskynda socialiseringen genom konsumentkooperationen och fackföreningarna. I övrigt borde den kompromissa med borgarklassen och liberalismen och byta ut tesen om proletarietets maktövertagande mot tesen om klasser som balanserar varandra. Bernstein närmade sig också liberalernas positiva syn på kolonialismen, som han ansåg att arbetarrörelsen borde acceptera som "den högre kulturens rättighet".¹²³

Rosa Luxemburg

Bernstein tror att han kan förvandla havet av kapitalistisk bitterhet till socialistisk sockerdricka genom några flaskor socialreformatorisk lemonad . . . I stället för klasskampen vill han sätta rättvisepincipen, detta gamla ök . . . på vilket historiens alla Don Quijotar ridit ut att reformera världen . . . för att komma hem med ett blått öga som enda resultat.

Så skrev Rosa Luxemburg , de revolutionära marxisternas skarpaste penna och politiska ekonom inom arbetarrörelsen i ett rasande angrepp på revisionisterna.¹²⁴

Rosa Luxemburg växte upp i Polen, där hon som 22-åring deltog i bildandet av det socialdemokratiska partiet 1893. Som socialist och judinna hade hon det inte lätt i det tsaristiska, katolska och antisemitiska Polen. Hon tvingas fly till Schweiz och senare till Tyskland. Hon studerade politisk ekonomi och disputerade 1898 med en avhandling där hon jämförde polsk och rysk industrikapitalism.

Hon visade i avhandlingen hur den polska textilindustrin växt fram som ett resultat av främst rysk efterfrågan och av de konkurrensfördelar man hade av en högre bildningsnivå inom arbetarklassen och mer avancerade kapitalister i Polen jämfört med det efterblivna Ryssland. Hon hävdade att tsarregimen i Ryssland nu var rädd att polsk industri skulle konkurrera ut den ryska också i Asien. Slutsatsen av det blev att ett Polen fritt från tsarväldet skulle vara bra för både kapitalister och arbetare i Polen. På sikt skulle också de ryska arbetarna tjäna på saken, eftersom ett sammanbrott för rysk industri skulle tvinga fram en modernisering också där.¹²⁵

1907 blev Luxemburg lärare på de tyska socialdemokraternas partiskola, där hon skrev sitt ekonomiska huvudarbete *Die Akkumulation des Kapitals*. Hon fortsatte där på avhandlingsämnet och utvidgade det till att bli ing-

enting mindre än både en idéhistoria och en egen teori om världskapitalismens tillväxt.

I bokens inledande idéhistoria skilde Luxemburg på två huvudströmningar inom den borgerliga politiska ekonomins syn på världskapitalismens framtid. Dels fanns optimisterna, de klassiska ekonomerna som Ricardo, Say och deras moderna eftersägare bland de akademiska nationalekonomerna. De trodde på möjligheten av en ständigt mer internationaliserad och dynamisk världskapitalism med frihandel och obegränsade kapitalrörelser. Dels fanns pessimisterna, som i Malthus efterföljd ser befolkningstillväxt, otillräcklig köpkraft eller andra hinder för en spontan kapitalistisk tillväxt. Politiskt leder båda synsätten till liberalism respektive statssocialism eller konservatism. Alla blir de på olika sätt apologeter för kapitalismen.

Så långt är Rosa Luxemburg en ganska trogen uttolkare av Marx och Engels. Men därifrån tar hon ett steg vidare. Schemat för utvidgad reproduktion och den marxistiska kristeorin har, skrev hon, en väsentlig lucka. Den utgår i grunden ifrån en sluten kapitalistisk ekonomi, som växer, centraliseras och går under i kraft av sina egna utvecklingslagar. Men de kapitalistiska ekonomierna i Europa är för sin tillväxt beroende av sin icke-kapitalistiska omvärld och detta gör att betingelserna för tillväxt beror på när ett land startar sin kapitalistiska utveckling.

Luxemburg gav en rad exempel. När det brittiska jordbrukets arbetskraftsreserver började ta slut och när nya industribranscher växte fram, fick textilindustrin ont om billig arbetskraft. Då kunde den istället importera bomull från södern i USA, där slavarbetskraften fortfarande var billig. När den engelska och tyska maskinindustrin började få avsättningsproblem efter att ha mättat sina inhemska marknader, så kunde man etablera nya företag i Argentina, Egypten och Turkiet. Den icke-kapitalistiska omvärlden fungerade således som en sorts säkerhetsventil för kapitalisterna i de ledande europeiska industrilän-

derna. Slutsatsen blev att kapitalismens sammanbrott knappast kunde komma, förrän den erövrade så stor del av världen att resten inte längre räckte till som krisutjämna-re.

Men det var ingalunda någon idyllisk expanderande kapitalism Luxemburg beskrev. När boken skrevs 1912 hade kampen skärpts mellan de europeiska stormakterna. I den nya socialdemokratiska *Andra Internationalen* var hon en av de mera militanta företrädarna för att arbetarklassen skulle vägra att delta i upprustningspolitiken. En efter en av revisionisterna hade fallit undan för den nationalistiska propagandan och kompromissat med kungamakt och borgare. När kriget kom 1914 tillhörde Rosa Luxemburg tillsammans med Karl Liebknecht de få i den tyska socialdemokratins ledning som vägrade att finna sig i några kompromisser. Hon var med om bildandet av det tyska kommunistpartiet i december 1918, hamnade snart därpå på nytt i fängelse och mördades tillsammans med Liebknecht i januari 1919.

Världsrevolution och konsekvent internationalism präglade Luxemburgs marxism. Hennes erfarenheter från den populistiskt katolskt-nationella polska arbetarrörelsen hade bidragit till hennes misstro mot alla former av nationalism. I fängelset 1918 skrev hon en bok om den ryska revolutionen där hon varnade Lenin och Trotskij för att revolutionen skulle urarta, om den inte fördjupade demokratin. Hon ifrågasatte också möjligheterna att bygga socialismen i ett enda land omgivet av en fientlig kapitalistisk omvärld. När så Sovjetunionen överlevde som statsbildning blev det en dogm i den östeuropeiska marxismen, att Rosa Luxemburg – oavsett eventuella förtjänster i andra avseenden – haft en ”felaktig syn på den nationella frågan”.¹²⁶ Idag inser vi att hon var profetisk.

Lenin

Efter delningen 1903 av det ryska socialdemokratiska partiet i en revisionistisk-mensjevikisk och en revolutionär-bolsjevikisk del, blev bolsjevikernas ledare Lenin vid sidan av Rosa Luxemburg den främste kritikern av revisionismen. Hans egentliga namn var Vladimir Iljitj Uljanov, född 1870, jurist och revolutionär på 1890-talet, förvisad till Sibirien 1897 varifrån han efter några år lyckades fly till Schweiz. Fram till revolutionen 1917 arbetade han utanför Ryssland som tidningsutgivare och yrkesrevolutionär.

Oppositionen mot den tsaristiska diktaturen i slutet av 1800-talet bestod grovt räknat av liberaler, marxister och populisterna. De båda förstnämnda grupperna var eniga om att kapitalismen måste komma till det efterblivna Ryssland (men inte om vad som skulle komma senare). Populisterna däremot förnekade kapitalismens möjligheter och använde svårigheten för rysk industri att konkurrera på utlandsmarknaden och den låga köpkraften som argument. De hoppades på en utveckling av bygemenskapen och småindustrin på landet till en sorts nationellt slutet bondesocialism byggd på ryska folkliga traditioner.

I *Marknadsfrågan*, som publicerades 1893, och i *Kapitalismens utveckling i Ryssland*, skriven när han var förvisad till Sibirien och publicerad 1899, ingrep Lenin i debatten. Han försökte visa att den kapitalistiska arbetsdelningen redan trängt in i Ryssland och att den med nödvändighet skulle leda till större marknader och utslagning av småborgare och småbönder. Han angrep populisterna – som han ironiskt kallade ”folkvännerna” – för att vara politiskt naiva och för att i grunden vara företrädare för den gamla jordägarklassens intressen.¹²⁷

I *Marxismen och revisionismen* från 1908 och i en ström av skrifter fram till krigsutbrottet gick Lenin också till angrepp mot revisionisterna. Enligt honom ville dessa ersätta den ”raffinerade dialektiken – läran om relativiteten i

det mänskliga vetandet” – med ”enkel evolution”, vilket berodde på att de inte förstått själva kärnan i den marxistiska filosofin. Mensjevikerna var naiva när de trodde på en fredlig och gradvis industrialisering och på socialdemokratiens samarbete med liberalismen. Liberalernas svek i 1905 års ryska revolution hade enligt Lenin visat hur fel revisionisterna hade.

Det första världskrigets utbrott blev för Lenin bekräftelsen på att han haft rätt mot mensjevikerna och mot de tyska socialdemokrater med Karl Kautsky i spetsen, som trott på möjligheten av kapitalisternas fredliga internationella samarbete. 1916 byggde Lenin vidare på tidigare arbeten av Luxemburg och Bukharin i den berömda pamfletten *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*. Den skulle bli något av leninismens motsvarighet till *Kapitalet* för marxismen.¹²⁸

Lenin utgick där ifrån marxismens lära om koncentrationsprocess och internationalisering. Enligt honom kunde man med hjälp av industri- och bankstatistik i de mest avancerade kapitalistiska länderna visa hur rätt Marx hade haft på den punkten. Men jämfört med för 50 år sedan hade det också inträffat en avgörande skillnad. När Marx skrev *Kapitalet* betraktade de borgerliga ekonomerna ännu den fria konkurrensen som något av en naturlag. Men nu efter det att de imperialistiska stormakterna, i första hand England, Tyskland, och Frankrike, hade delat världen mellan sig, så kunde också en borgerlig ekonom skriva:

Den största framgången vinner inte den köpman . . . som bäst känner kundernas behov . . . utan spekulationsgeniet, som förmår att i förväg beräkna den organisatoriska utvecklingen.

Även de mer avancerade borgerliga ekonomerna hade således insett att monopolen och imperialismen hade kommit för att stanna, ansåg Lenin. Drömmen om att återvän-

da till den fria konkurrensen var därmed definitivt död, den odlades numera enbart inom den utdöende småborgarklassen.¹²⁹

Lenin hävdade att imperialism, strävan efter världsherravälde, hade funnits också före kapitalismen, som till exempel i det romerska slavsamhället. Men den nuvarande formen av imperialism, erövringen av kolonierna och råvarukällorna och expansionen av marknaderna, var intimt förbunden med själva det kapitalistiska systemet. Imperialismen var kapitalismen "i dess sista stadium".

Kautsky, som åren före kriget utvecklats till den tyska socialdemokratins ledande revisionist, hade hävdat att imperialismen var en särskild sorts politik som finanskapitalisterna hade "valt" framför en mer liberal frihandelspolitik. Han gjorde därmed enligt Lenin ett "subjektivistiskt" misstag. Imperialismen var en "nödvändig" fas i kapitalismens utveckling. Och Kautsky hade också fel, när han trodde att imperialisterna skulle kunna leva i fred med varandra i ett sorts "ultraimperialistiskt förbund". Imperialismen var en ny och högre form av den kapitalistiska konkurrensen, som i sin förlängning måste leda till krig av den typ som pågick.

Så långt fanns det inte mycket som skilde sig från det marxister hävdade tidigare. Men Lenin ställde också frågan varför sammanbrottet i de mest avancerade kapitalistländerna inte redan hade kommit, när koncentrationsprocessen hunnit så långt som den gjort. En förklaring var, ansåg han, "opportunism" av den typ som representerades av Bernstein och Kautsky, som i sin tur speglade en strömning också inom arbetarklassen. Och denna opinion berodde, enligt Lenin, på att låga råvarupriser och stora monopolvinster i de avancerade länderna gav kapitalisterna råd att korrumpiera vissa skikt av arbetare via högre löner, sociala reformer och ökat välstånd. Därmed kunde dessa skikt förmås att svika den proletära internationalismen och dras över på den gamla regimens och på borgarklassens sida.¹³⁰

I den första upplagan av Lenins skrift om imperialismen, hade han för att få den förbi den tsaristiska censuren tonat ned de mer politiska aspekterna och framhävt de mer ekonomiska. Men när revolutionen kom i Ryssland på våren 1917 drog han också en rad mer kortsiktigt politiska slutsatser: Det var enbart i de mest avancerade imperialistiska staterna som större delar av arbetarklassen kunde korrumpas. I den ryska mera efterblivna imperialismen, "imperialismens svagaste länk", hade borgarklassen inte samma resurser att köpa över arbetare till sin sida.

Därför gled Lenin alltmer över på en ny syn på den socialistiska revolutionens möjligheter. Kanske var det inte, som Marx och ännu mer revisionisterna hade förutsatt, nödvändigt för kapitalismen att genomgå alla stadier i utvecklingskedjan i varje enskilt land. Kanske skulle en socialistisk revolution kunna genomföras av ett revolutionärt elitparti i det av kriget försvagade tsarväldet? Tsarregimens fall på våren 1917 gav anledning till viss optimism, men så sent som på sommaren 1917 kunde inte ens Lenin förutse vad som snart skulle hända.

Marxismens nederlag i Sverige

Den svenska industrikapitalismens genombrott vid 1800-talets mitt byggde bland annat på förlagssystemets utbredning, näringsfrihetslagar, priskänslig råvaruexport och på utländska – särskilt engelska – kapitalplaceringar. I slutet av 1870-talet kom en period av växande sociala problem och skärpt klasskamp. En hård konkurrens från främst USA och Ryssland drev ned jordbrukspriserna och fick stora skaror av fattiga småbönder att emigrera till det nya landet i väster. Också konjunkturen i trävaru-branschen blev dålig, träpatronerna kring Sundsvall sänkte lönerna, vilket 1879 utlöste den första större strejken i Sveriges historia.

De samhälleliga konvulsionerna utlöste nya ideologiska tendenser.

På våren och sommaren 1879 skrev den unge konkursdrabbade bibliotekstjänstemannen August Strindberg en roman som sprutar av hat mot det etablerade samhället. Han hade påverkats av Nils Herman Quiding, jurist och utopisk socialist, som i sin *Slutlikvid vid Sveriges Lag* från början av 1860-talet introducerat begreppen över- och underklass i Sverige. Så här svarar i Strindbergs roman den cyniske redaktören Struve på huvudpersonen Falks påstående om att Gud ytterst skrivit landets lagar:

Vem skrev lagen om bolagens rätt? Häradshövding Svindलगren . . . Vem införde lagen om den rikets skydd mot de fattigas rättmätiga anspråk? Grosshandlar Kryddgren . . . Vilka ha skrivit skogslagen? Tjuvar! Vem skrev lagen om privatbankernas sedelutgivningsrätt? Svindlare! Och detta påstår du att Gud har gjort? Stackars Gud!¹³¹

Strindberg hade också i slutet av 1870-talet kommit i kontakt med den unge journalisten och socialisten Gustaf Steffen, som förgäves hade försökt övertala den närmast anarkistiske författaren att ansluta sig till socialismen. Steffen skulle för övrigt senare lära känna Wicksteed och fabianerna och introducera både "jevonismen" och den tyska revisionismen i den svenska arbetarrörelsen.

En annan ung radikal var matematikstuderanden Knut Wicksell i Uppsala, som vi redan stött på som neoklassisk ekonom (s 101). Han blev rikskändis 1880, när han höll ett offentligt föredrag om behovet av sexuell frigörelse, barnbegränsning och rätten att använda preventivmedel. Han hade påverkats av den engelske läkaren och "nymalthusianen" Drysdale, som försökt kombinera Malthus' befolkningslära med konkret socialpolitik. Wicksell var också rabiat fiende till kungamakten, statskyrkan, militären och all annan överhet. Det var naturligt att han skulle få goda relationer till den unga framväxande arbetarrörelsen.

Den socialism som August Palm introducerade i Sverige i början av 1880-talet, kom från Tyskland via Danmark och byggde mer på Lasalles än på Marx' idéer. I tidningen *Socialdemokraten* formulerade Palm det första partiprogrammet, som helt byggde på det tyska Gotha-programmet och som således inleddes: "Arbetet är källan till all rikedom och kultur och hela vinsten deraf bör därför tillfalla dem som arbetar."

När Knut Wicksell höll föredrag om socialismen på hösten 1886 på olika liberala arbetareföreningar i Stockholm anklagade han Marx och partiprogrammet för att ha glömt bort naturens roll i produktionen. Atterdag Wermelin, en av de få intellektuella marxisterna vid denna tid i den svenska arbetarrörelsen, utmanade Wicksell i en annons i *Socialdemokraten* till debatt om arbetsvärdeläran.

Debatten ägde rum den 17 december 1886 och samlade hela den socialdemokratiska partiledningen med Hjalmar Branting, Axel Danielsson och August Palm i spetsen i murarfackföreningens sprängfyllda lokal i Stockholm. Debatten refererades utförligt i *Socialdemokraten* av mötessekreteraren Branting.

Wermelin ansåg på debatten att i stället för att fästa sig vid "det populära uttrycket för Marx' fundamentalsats", borde Wicksell ha angripit "denna sats i dess vetenskapliga form", som var att "arbetet är ensamt källan till rikedom i dess samhällliga form".

Wicksell svarade:

. . . efter min uppfattning kvarstår precis samma fel i denna sats, äfven om man ger den dess exaktare, mindre populära form: arbetet är källan till värdet. Detta är så långt ifrån fallet, att om man jämför naturen med modern, så kan arbetet omöjligen likställas med fadern, på sin höjd med minsta lilla pysen, som springer och håller sin mor i förklädsbandet. Naturen kan utan något vårt arbete frambringa hvad vi behöfver till livvets uppehälle, men arbetet utan naturen frambringar gifvetvis ingenting.

August Palm var upprörd:

Vi böra akta oss för att bli som de ortodoxa och obeseadt antaga allt hvad socialistiska författare skrivit. Men just den punkten att arbete är källan till all rikedom, den hade jag inte väntat skulle angripas. Ty det är ju solklart att ingenting annat än arbetet kan vara upphofvet till rikedomen, när naturkrafterna tillhöra mänskligheten i gemen. Om vi tänka oss ett nytt land som Amerika, när det upptäcktes, hvem var det då, som först bebyggde och odlade det och gjorde det beboeligt? Jo just folk ur de tyngst arbetande klasserna; först sedan kommo de andra äfven och inrättade det bra åt sig på de andras bekostnad.

Wicksell förnekade att kapitalisten nödvändigtvis bara lever på arbetarens bekostnad. Han tog exemplet med en kapitalist som startar skogsindustri i Norrland, där den fattiga befolkningen förut bara kunnat tillgodogöra sig skogen till husbehovsbränsle och barkbröd. Inte tar väl kapitalisten då förtjänsten från arbetarna? vädjade Wicksell till sin kritiska publik. Han sa också att nyttan och inte bara arbetsmängden bestämmer bytesvärdena och tog exemplet med stigande priser vid en felslagen bomullsskörd.

En arg arbetare gick till motangrepp genom att anspela på Wicksells "nymalthusianska" åsikter om barnbegränsning:

Driver man malthusianismen till sina yttersta konsekvenser skulle man få ett samhälle efter binas och myrornas exempel, der blott ett fåtal egde fortplantningsförmågan, och massan vore en ofruktsam, arbetande slafhop. Något sådant kunna vi naturligtvis aldrig vara med om.

Sedan ordföranden konstaterat att herr Wicksell inte besvarat frågan huruvida naturkrafterna bör vara allmän egendom eller icke upplöstes mötet kl 1/2 1 på natten.

Hjalmar Branting skrev efter debatten att han inte trodde:

... att själva socialismens sanning är oupplösligt förbunden med den här berörda teorin om värdet. Vår världsåskådning hvilar efter min uppfattning som vetenskap mera på den historiskt nödvändiga utvecklingens än på den abstrakta ekonomiens grund, och jag tror den hvilar säkrare så.¹³²

Varken Wicksell eller de svenska socialdemokraterna kände till att Marx i *Kapitalet* själv skrivit om naturen som produktionens moder och att han kritiserat just den första meningen i Gothaprogrammet, som ju var förlagan till det svenska. (Se s 81, "Striden om värdeläran"). Det relativt sett fredliga Sverige, fortfarande i huvudsak ett bondesamhälle, passade bättre för praktisk statssocialism än för teoretisk och revolutionär marxism. Alla de som senare skulle bli de ledande namnen i den svenska arbetarrörelsen var också praktiska politiker snarare än teoretiker.

Wermelin emigrerade utfattig till USA. Bernsteins idéer slog snabbt igenom i Sverige. Hjalmar Branting höll redan strax efter sekelskiftet uppskattande föredrag om revisionismen i den av Wicksell ledda studentföreningen i Lund. Wicksell spädde på med artiklar där han försökte "utjämna motsättningarna mellan marxisterna och den nya ekonomiska teorin" och där han angrep marxisternas definition av vinsten som obetalt arbete.

Svensk nationalekonomi blev ett självständigt ämne från och med sekelskiftet. Knut Wicksell blev professor i Lund 1904 och hans stora lärobok i två delar *Föreläsningar i Nationalekonomi* blev snart standardlitteratur i ämnet. En yngre generation med Gustaf Cassel, Eli Heckscher och Gösta Bagge (sedermera högerledare) i spetsen vred teorin i en borgerlig riktning. Bagge var en så troende neoklassiker att hans studenter kallade mikroteorin för "baggologi" på 1920-talet. Han lyckades få stora anslag från Rockefeller-stiftelsen i USA och ledde därmed omorienteringen av svensk nationalekonomi från de tyska teo-

retiska till de anglosaxiska mer empiriska tankemönstren.

Svensk filosofi kom parallellt att domineras av den positivistiska "Uppsalafilosofin" och dess grundare Axel Hägerström, som angrep marxismen från ungefär samma utgångspunkter som tidigare Bernstein. Hägerström kallade den materialistiska historieuppfattningen för en "teleologi" – ett sorts önsketänkande bestämt av det socialistiska målet. Det blev på modet bland svenska filosofer och ekonomer att kalla marxismen för en "metafysik".

Nils Karleby fullföljde revisionismens och den neoklassiska teorins seger i svensk arbetarrörelse. Han ansåg (liksom tidigare pastor Wicksteed i England) att man måste försöka ta det bästa från neoklassikernas "subjektiva" marknadsteori och från marxismens "sociologiska" lära:

Går man saken in på livet, skall man finna att de två ekonomilärorna långtifrån att utesluta, tvärtom komplettera varandra . . . den marxiska ekonomilärans sociologiska utgångspunkter bilda underlaget och ramen, den subjektivistiska socialekonomiens analys innehållet i vetenskapen.¹³³

Enligt Karleby kunde man hålla med Marx om att arbetarna blir exploaterade, eftersom de i motsats till kapitalisterna inte har råd att vänta med att använda sina pengar. Men denna exploatering är som neoklassikerna säger "rättvis", eftersom kapitalisten betalar i "nutidsvärden" men får betalt genom vinstens mindre värdefulla "framtidsvärden". Arbetarna bör därför skaffa sig medinflytande över kapitalet. I stället för att försöka avskaffa vinsten och räntan, som måste finna kvar också under socialismen:

I den mån som arbetarklassen delaktiggöres i samhället, både upphör det kapitalistiska samhället i Marx' mening att existera och upphör kapitalräntan att tjänstgöra som ut-

sugningsinstrument. Den framträder då helt enkelt som . . . en metod för den samhälleliga prisbildningen, produktionsinriktningen och kapitalökningen.¹³⁴

För Karleby var socialismen mer en fråga om att utjämna konjunkturer och inkomster inom ramen för en kapitalistisk marknadsekonomi:

I princip kunna kriserna och därigenom det drag av planlöshet de innebära förebyggas genom en rationell diskontopolitik . . . Bygger man på fritt yrkes- och konsumtionsval, är den enda tillgängliga metoden för att bringa arbetarklassens intressen att normera samhällets behov följande: fri prisbildning på såväl produktionsfaktorer som produkter. Men korrigerering i köpkraftens fördelning genom offentliga och organisatoriska ingripanden.¹³⁵

Den revolutionära marxismen och dess politiska ekonomi fick aldrig något riktigt fotfäste i Sverige.

4. Socialingenjörerna

Den nya staten

Under perioden 1914 till 1945 skakades världen av två världskrig och två stora arbetslöshetskriser. Det första kriget skapade en politisk situation, där det blev möjligt för Lenin och bolsjevikerna att utropa den första socialiststaten i Ryssland. Den ungerska rådsrepubliken blev där-
emot kortvarig och revolutionsförsöket i Tyskland slogs tillbaka. Socialismen tycktes ha kommit till ett av de mer efterblivna och inte till de mest avancerade kapitalistländerna på det sätt Marx och Engels hade trott.

Sovjetstaten angreps från alla håll, den blev politiskt isolerad och ekonomin fick enorma problem. Men den nya ordningen överlevde trots alla spådomar och förhoppningar om motsatsen. Överallt i Europa sprack arbetarrörelsen i två delar på frågan om synen på den nya staten. En tredje international – Komintern – bildades under sovjetisk ledning. Det Socialdemokratiska Vänsterparti som bildats i Sverige våren 1917, anslöts 1919 till Komintern och bytte 1921 namn till Sveriges Kommunistiska Parti-sektion av den kommunistiska internationalen.

Inte bara socialismen, utan också kapitalismen utvecklades på ett sätt som marxismens klassiska författare inte kunde förutse. I takt med rösträttsreformer och parlamentariska framgångar för den revisionistiska arbetarrörelsens och den moderna liberalismens partier växte stat-

liga och kommunala utbildnings-, sjukvårds- och socialapparater fram i de kapitalistiska länderna. Staten blev därmed inte enbart, kanske inte ens huvudsakligen, en apparat för upprätthållande av lag och ordning på kapitalismens villkor. Den blev också ett möjligt verktyg för politisk förändring i arbetarklassens och småfolkets intresse.

Stora krig innebär alltid en kraftigt ökad statlig inblandning i folkförsörjningen. Arméerna måste ha mat, kanonerna järn och kyrkvaktmästarna spadar och det klarar inte utan vidare de spontana kapitalistiska marknadskrafterna. En stor arbetslöshetskris i början av 20-talet reste frågan om inte staten borde samordna och planera investeringar och produktion också i fredstid. Under en ny stor arbetslöshetskris i början av 30-talet trängde en ny gammal ekonomilära fram, där staten gavs en ny och viktigare roll jämfört med i den neoklassiska teorin. I Franklin Roosevelts USA, det nya kapitalistiska ledarlandet, fick den nya läran en politisk maktbas.

Krigens nationella anda gav kapitalismen korporativa drag, dvs där växte fram ett samarbete mellan storföretag, alltmer centraliserade intresseorganisationer och den statliga byråkratin. I Sverige drev den borgerliga riksdagsmajoriteten igenom lagen om kollektivavtal 1928 med dess fredsplikt under avtalsperioder. En enig arbetarrörelse protesterade, men i takt med att socialdemokratin blev alltmer av statsbärande regeringsparti blev de lagarnas starkaste försvarare.

1932 gjorde socialdemokratin upp med bondeförbundet i den så kallade kohandeln. Fackföreningsrörelsen ställde sig gradvis mer positiv till samarbete, rationalisering och ny teknologi i näringslivet. 1938 ingicks en uppgörelse mellan kapitalismens och arbetarklassens företrädare i Saltsjöbaden, som skulle ge unika förutsättningar för ett framtida samarbete. Sverige blev ett "folkhem" och i "den svenska modellen" fullföljdes den nya socialdemokratiska strategin. Kommunisterna blev mer och mer ensamma om att försöka hålla den gamla sortens klasskamp levande.

Under mellankrigstiden växte fascistiska diktaturer fram i Tyskland, Italien och Japan, där det korporativa samarbetet mellan storfinans och fackföreningar genomdrevs av militärdiktaturer som tvingade ekonomin att ställa om sig för ett kommande krig. Parallellt utvecklades regimen i Sovjetunionen till en diktatur under Stålns och ett enväldigt kommunistpartis ledning.

Efter segern i andra världskriget delades världen upp i intresseområden för USA och Sovjetunionen, ledarna för två imperier med frihandel och marknadsekonomi i kombination med statlig efterfrågestyrning respektive centraliserad planhushållning som statsbärande ekonomiska ideologier. Den gamla tidens manchesterliberalism respektive revolutionära arbetarsocialism förvisades till ideologiernas skräpkammare.

20-talskrisens effekter

När Tyskland förlorat första världskriget, krävde segrarmakterna mycket stora krigsskadestånd. En av rådgivarna till de brittiska fredsförhandlarna, John Maynard Keynes, var emot den politiken. Han hävdade att det krigshärjade Tyskland inte skulle kunna åstadkomma den export som krävdes för att få in internationell valuta att betala med. Dessutom skulle det inte finnas produktionskapacitet nog för att omsätta stora skadeståndspengar i mottagarländerna. Keynes föreslog i stället att det rika och av kriget oförstörda USA skulle låna pengar till industriell återuppbyggnad i Europa. Men än var Keynes ingen världsauktoritet. Tyskland skulle tvingas betala skadestånden.

Sverige hade fått sin första rent socialdemokratiska regering på våren 1920. Den ramlade mitt in i en lågkonjunktur med ökande arbetslöshet. I enlighet med den neoklassiska teorin ansåg alla etablerade nationalekonomer att grundorsaken till detta måste vara ett "utbudsöver-

skott av arbetskraft” föranlett av ett alltför högt pris på den aktuella varan, eller med andra ord: alltför höga löner. Medicinen mot arbetslösheten var således: sänk lönerna! Inte ens regeringen kände till någon annan medicin, även om den smakade illa.

Besvikelsen blev stor inom arbetarklassen. Man hade trott att i och med den allmänna rösträtten (för män) var arbetarmajoriteten evigt säkrad. Men varför skulle man rösta på arbetarpartier, som inte kunde hindra lönesänkningar? Regeringen föll i riksdagsvalen redan på hösten 1920. Socialdemokraterna kom tillbaka till regeringen efter valet 1921, det första där den allmänna rösträtten tillämpades fullt ut så att också kvinnor kunde delta. Nu skulle väl ändå arbetarklassen definitivt ta makten?

Men arbetslösheten fortsatte att stiga i Sverige och nådde i slutet av 1921 nivån 30 procent av de fackanslutna industriarbetarna. Regeringen föreslog ett försiktigt extraanslag till nödhjälpsarbeten. Enstaka kommunister och vänstersocialister krävde mångdubbelt större statslån till offentliga arbeten med normala löner. De bemöttes av både borgerlig opposition och av regerande socialdemokrater. Argumenteringen gick ut på att konsekvensen bara skulle bli ett stort budgetunderskott, som skulle dra bort pengar från industrin och därmed minska antalet jobb där lika mycket som antalet statliga arbeten ökade.

Den socialdemokratiska partiledningen vacklade i sin inställning. Att socialister skulle behöva reda ut krisen åt kapitalisterna hade man inte riktigt räknat med i parti-programmet. Det hade hela tiden funnits enstaka röster som krävt aktiv statlig konjunkturpolitik, men den neoklassiska tron på marknadens självläkande krafter hade trängt långt in i arbetarrörelsen. På våren 1923 föll också s-ministär nummer två på arbetslöshetspolitiken. Ernst Wigforss (senare finansminister) skrev om 20-talskrisen i sina memoarer: ”Tanken på underbalansering av budgeten var trots rådande arbetslöshet alla främmande.”¹³⁶

Krisen i Sverige var trots allt ganska mild jämfört med

den i Tyskland, där växande arbetslöshet kombinerades med en våldsam inflation. Regeringen där försökte betala tillbaka sina krigsskulder med en gammal beprövad metod: De satte fart på sedelpressarna. Och som väntat blev konsekvensen att inflationen nådde nya rekordnivåer.

1923 hamnade den tyska marken i en vanvettig inflationskarusell. Man fick till slut ta med sig en resväska med marksedlar för att kunna köpa en limpa bröd. En måltid på en restaurang i Berlin kunde kosta en och en halv miljarder mark + 400 miljoner i dricks. Bankerna tog 35 procent ränta per dag för sin utlåning – men insättarna fick bara 18! Det säger sig självt att pengarna brände i fickorna på folk. Behöll man sina sedlar var de mycket snart alldeles värdelösa. Alla försökte snabbt omvandla sina pengar till varor eller ännu hellre fast egendom.

Keynes tyckte sig efter de stora arbetslöshets- och inflationskriserna ha fått vatten på sin kvarn. Hans varningar för alltför höga skadeståndskrav på Tyskland hade varit befogade. Han hade också fått ett antal goda skäl att ifrågasätta några av hörnstenarna i den etablerade neoklassiska teorin: Var verkligen lönesänkningar rätta medicinen mot arbetslöshet? Blev inte konsekvensen bara en minskad köpkraft och en ännu större arbetslöshet? Och varken kvantitetsekvationen för pengar eller Wicksells teori om den naturliga räntan räckte till för att förklara vad som hände i Tyskland 1923. Inflationen berodde inte bara på mängden tryckta sedlar och varucirkulationen, utan också på folks minskade vilja att behålla sina pengar. Människor spekulerade i inflationen och det bidrog också till pengakarusellen.

Segrarmakterna tvangs skriva ner de tyska skadeståndskraven och i mitten av 20-talet lyckades man åter stabilisera det internationella valutasystemet genom ett återinförande av guldmyntfoten. Resten av 20-talet präglades av en relativt stor stabilitet. Tilltron växte åter bland politiker och ekonomer på den neoklassiska läran om den oreglerade konkurrensens välsignelser. 20-tals-

krisen hade när allt kom omkring kanske bara varit en efterdyning till kriget.

Marxismen angrips och förnyas

Statens och arbetarrörelsens nya roll tvang under 20-talet marxister av alla sorter att ompröva gamla föreställningar. Ur krigets anarki kom både revolutionen och den kapitalistiska krisen. Men hade man verkligen, som Lenin trott, redan nått det sista stadiet? Verkade det inte som om kapitalismen åter reste sig ur ruinerna, starkare och mer dynamisk än förut? Marxisterna kunde ju inte heller undgå att påverkas av den ökande kapitalistiska organiseringen, av statens nya progressiva roll och av arbetarrörelsens växande parlamentariska inflytande. Marx hade ju knappast tänkt sig en socialdemokratisk regering i toppen på den borgerliga klasstaten.

I mitten av 1920-talet framträdde en grupp teoretiker i Sovjetunionen, som varnade för en övertro på kapitalismens snara sammanbrott. En av dem var Nikolai Dimitrievich Kondratieff, som påstod att om man studerade prisernas och produktionstillväxttakternas förändringar över mycket långa perioder, så kunde man urskilja 50 till 60 år långa vågrörelser – senare kallade ”Kondratieff-cykler” – bakom kapitalismens mer kortsiktiga konjunkturcykler. Sedan kapitalismens genombrott i slutet av 1700-talet tyckte han sig kunna urskilja tre stycken sådana långa vågor:¹³⁷

1. En uppgång från 1780-talet till 1810–17 följt av en nedgång till slutet av 1840-talet.
2. Därefter en uppgång till 1870-talet, följt av en nedgång till början av 1890-talet.
3. Sedan följde en uppgång till första världskriget, som således borde följas av en nedgång till ungefär 1940-talet.

De långa nedgångsperioderna präglas, enligt Kondratieff, jämfört med uppgångsperioderna, av fler teknologiska uppfinningar. Men det är först under uppgångsperioderna som uppfinningarna tillämpas och då blir den nya teknologins produkter motorn i kapitalismens expansion. (Man har senare, när man försökt tillämpa teorin, talat om exempelvis järnvägscykeln, bilcykeln och datacykeln.) Kondratieff ansåg också att uppgångsperioderna präglades av hård konkurrens om en växande världsmarknad och därmed också av fler krig och konflikter jämfört med nedgångsperioderna. Slutsatsen blev att socialismen måste ställa in sig på en långvarig samlevnad med en visserligen stagnerande, men ännu levande kapitalism.

En italiensk marxist och kommunist, Antonio Gramsci, ville också ge kapitalismen en längre livslängd. Han hävdade, trots att han skrev från fängelset där han placerats av Mussolini, att den moderna kapitalismen hade blivit ett "civilt samhälle", som med alla sina nya sociala institutioner blivit så komplext att det fått större förmåga att klara kriser. Han drog den strategiska slutsatsen, att arbetarrörelsen för överskådlig tid borde överge tron på den stora revolutionen. I stället borde man angripa den härskande borgarklassens ideologiska "hegemoni" och skaffa arbetarklassen styrkepositioner inom ramen för detta civila samhälle.¹³⁸

Redan på 20-talet hade en annan italienare, socialisten och ekonomen Piero Sraffa, också pekat på kapitalismens nya karaktär och både marxismens och den neoklassiska teorins oförmåga att förklara förändringen. Det var numera "monopol" och "oligopol" (termerna är grekiska och betyder "ensam säljare" respektive "få säljare"), som var kapitalismens normala marknadsformer. Storföretagen planerade sina priser och delade upp sina marknader inbördes, skrev Sraffa.¹³⁹

Flera andra politiska ekonomer följde i Sraffas spår och försökte analysera den nya sortens kapitalism. Joan Robinson, elev till Keynes och politiskt vänstersinnad, fort-

satte uppbrottet från konkurrensteorierna genom att beskriva ytterligare en vanlig typ av kapitalistisk marknad, den "monopolistiska konkurrensen". En marknad där många företag konkurrerade med både reklam och pris samtidigt som de hade monopol på var sin märkesvara.¹⁴⁰

Joan Robinson tog också upp frågan om marxismens arbetsvärdelära och dess oanvändbarhet vid konkret analys av den moderna kapitalismens marknadsprisbildning. De nya teorierna innebar att både marxismens arbetsvärde-lära och den neoklassiska pristeorin, som båda byggde på antaganden om konkurrens på marknaden, blev mer eller mindre överspelade.

Exempel

I augusti 1928 träffades ett antal äldre herrar på ett slott i Skottland under förevändning att de skulle skjuta fågel. De kom från "De Sju Systrarna", dvs de stora oljebolagen Exxon (Esso), Shell, BP, Gulf, Texaco, Socal (Chevron) och Mobil, samt från ytterligare några mindre bolag. Deras verkliga syfte var att åstadkomma en hemlig priskartell.

Herrarna var eniga om att man måste göra något åt det "destruktiva" (som de skrev i uppgörelsen) priskriget på oljemarknaden. Bakgrunden var att den USA-producerade oljan fått övermäktig konkurrens från mer lättillgängliga källor i Persien och Venezuela. De församlade herrarna kontrollerade både de gamla och de nya källorna och nu gällde det att göra produktionen lönsam för dem alla.

Uppgårelsen kallades "As Is" (som det är). Den gick ut på att man skulle dela marknaden mellan sig och behålla ungefär de andelar man hade när uppgörelsen skrevs på. Oljepriset skulle sättas enligt principen "Gulf-plus", dvs utgångspriset skulle vara det aktuella priset i Mexikanska golfen och priset på andra håll i världen skulle räknas upp med transportkostnaderna dit.

Kartellen visade sig bli extremt framgångsrik under 30-talet. Olja utvanns för en spottstyver i fattiga länder och

sålades dyrt till en framväxande massbilism och till snabbt växande rustningsindustrier i USA och Europa. Kartellen smörjde krigsmaskinerna på båda sidorna i andra världskriget och gjorde gigantiska vinster. Oljepriset hade inte längre mycket att göra med vare sig dess arbetsvärde eller dess individuella gränsnytta.¹⁴¹

30-talskrisen

Tisdagen den 29 oktober 1929 utbröt panik på aktiebörsen i New York. Kurserna rasade, aktiespekulanter ruinerades, banker gick omkull och USAs industri, som under 20-talet vuxit fram som centralmotor i världsekonomin, gick kraftigt ned i varv. 1930 och 1931 spred sig krisen till Västeuropa. Arbetslösheten överträffade i en del länder nivåerna från 20-talskrisen. I september 1931 övergav England guldmyntfoten och en vecka senare tvangs Sverige göra detsamma. Det svenska tändsticksimperiet rasade samman och på våren 1932 begick Ivar Kreuger självmord.

Strax före det svenska riksdagsvalet hösten 1932 nådde arbetslösheten 25 procent av de fackanslutna. Nu hade socialdemokratin en annan inställning än vid förra krisen 1921. Man krävde ett program för offentliga arbeten med marknadslöner. Valet resulterade i en jordskredsseger för arbetarpartierna. Den nya regeringen kohandlade med bondeförbundet och fick stöd för expansionspolitiken i utbyte mot löfte om subventionerade priser på jordbruksprodukter och skydd mot utländsk konkurrens. En mer aktiv statlig ekonomisk politik hade byggts in i systemet.

Efter devalveringen 1931 hade den svenska kronans värde fallit kraftigt gentemot i första hand guld och dollar. Det stärkte svenska företags konkurrenskraft och gav ny fart åt både hemmamarknads- och exportindustri. I kombination med den nya regeringens expansionspolitik ledde detta till en snabb produktionsuppgång och en minsk-

ning av den öppna arbetslösheten åren 1933–36 till nivån 10% av de fackanslutna. Den ökade produktionen gav staten större skatteinkomster och de statslån som tagits för att genomföra den nya politiken kunde snart betalas tillbaka. Kritiken mot den nya politiken för att den skulle öka budgetunderskotten och dra resurser från den privata sektorn tycktes således ha varit felaktig.

Trettiotalskrisen fick djupgående verkningar på det politiska klimatet och den ekonomiska debatten i både Väst och Öst. I Väst förlorade neoklassikernas lära om det harmoniska konkurrenssystemet mycket av sin trovärdighet. I Öst väcktes hoppet om kapitalismens sönderfall på nytt. Överallt stärktes tron på staten som en nödvändig ordningsvakt mot kapitalismens anarki. Den nyutnämnde professorn i nationalekonomi Gunnar Myrdal tolkade tidsandan i sin installationsföreläsning 1934: "Överallt i luften finns det kringflygande kravet på en planhushållning."¹⁴²

Den nya keynesianska teorin

I en stor bok med den anspråksfulla titeln *The General Theory of Employment, Interest and Money* ("Den allmänna teorin om sysselsättning, ränta och pengar") från 1936 försökte Keynes sammanfatta och göra teori av erfarenheterna. Boken skulle bli en bibel för nationalekonomer under ett par generationer. Den var i likhet med Marx' *Kapitalet* inte alldeles lättläst, men biblar skall ju gärna vara lite mångtydiga, så kanske var svårlestheten ingen nackdel.

Keynes började sin bok med att i en lätt ironisk ton göra upp med "klassikernas" (han menade med detta både de klassiska liberalerna och neoklassikerna) ekonomiska teori. Kritiken var inte alldeles olik Bukharins (s 106):

Att teorin var sträng och föga tilltalande i sin praktiska tillämpning gav den moraliskt anseende. Att den var lämpad som grundval för en omfattande och logiskt sluten överbyggnad förlänade den skönhet . . . Att den slutligen gav ett visst berättigande åt de enskilda kapitalisternas handlingsfrihet skänkte den stöd från denna den samhälleliga auktoritetens väsentligaste kraftkälla.¹⁴³

Keynes var särskilt kritisk till de gamla ekonomernas oförmåga att förklara varför kapitalismens spontana marknadskrafter ibland leder till arbetslöshet och dåligt utnyttjade fabriker. Grundorsaken till instabiliteten ansåg han, liksom en gång Marx, vara variationerna i kapitalisternas förväntningar om framtida avkastning på sina pengar. När de förutser dåliga tider, beräknas bara ett litet antal investeringar ge högre avkastning än räntan på finansiella tillgångar. Då minskar de sina investeringar och sparar en större andel av sina vinster. Därmed faller efterfrågan i ekonomin under produktionsförmågan och arbetslösheten ökar. I motsats till neoklassikerna trodde Keynes således inte på att marknadsräntan automatiskt skapar jämvikt mellan utbud och efterfrågan på kapital, dvs mellan sparande och investeringar.

Keynes' nya teori innebar också att om där fanns arbetslöshet och lediga produktionsmedel i en ekonomi, så kunde det vara befogat för en regering att styra sparandet och investeringarna i ekonomin vid sidan av kapitalisternas kontroll. Till exempel om staten lånar upp oanvända sparpengar och satsar dem på en investering, så kan detta öka den totala efterfrågan och köpkraften i ekonomin och därmed också öka totalproduktionen och minska arbetslösheten.

Exempel

Finansminister Wigforss räknade inför 1936 med att kunna låna upp 100 miljoner kronor till offentliga arbeten, bl a ett antal stora vägbyggen, i arbetslöshetskommissio-

nens (AK) regi. Han har i riksdagen anklagats av den före detta partikamraten Albin Ström, numera riksdagsman för Socialistiska Partiet, för att projekten bara är till för att kapitalisterna skall kunna köra fortare med sina lyxbilar i kurvorna. Wigforss är därför angelägen om att visa de positiva konsekvenserna av projekten.

Han försökte nu förklara för partikamraterna vad som hände om man spenderade sammanlagt 100 miljoner kronor på material och löner i den här typen av projekt. Wigforss ställde upp en kalkyl över hur pengarna skall användas:

Tabell 3

Staten spenderar på	mkr
Byggnadsmaterial	20
Arbetsredskap	20
Löner till AK-jobbarna	50
Löner till arbetsledning, administration etc	10
Summa	100

Vart tar nu dessa pengar vägen? Låt oss lyssna på "AK-sången":

Ifrån söder upp till nord
går vår vandring tung
för oss dukas inga bord
som för landets kung
en kopp kaffe är vår spis
en lada då naturligtvis
blir ett riktigt paradiset
för en arbetslös.

På madrassen i vår säng
stoppade med halm
snarkar vi på en refräng
uti luftens kvalm
loppor träder nattens dans
rättor viftar med sin svans

väggmadammer sprider glans
i vårt sovgemak.

Vi med spade, korp och spett
banar vägen fram
bygger broar under svett
och slår makadam
jobbar uti ur och skur
törnar in båd' våt och sur
det är västerländsk kultur
anno trettiofem.

Wigforss resonerar: De företag som säljer makadam och annan byggmaterial och spadar och andra redskap till byggprojekten får in 40 miljoner kronor brutto, som går till vinster åt kapitalisterna, löner åt arbetarna och inköp av råvaror och andra kostnader i byggmaterial- och redskapsbranscherna. När man följt alla steg bakåt i produktionskedjan: grustagen, järnverken, gruworna etc har alla dessa 40 miljoner kronor omvandlats till antingen vinster eller löner. Wigforss har då förutsatt att det finns tillräckligt många arbetslösa och tillräckligt med oanvänd produktionsförmåga i alla steg i resonemanget. Inräknat de 60 miljonerna i löner till AK-arbetare, arbetsledare etc. får man därmed en nationalinkomstökning på 100 miljoner kronor. (Nationalinkomsten är summan av alla vinster och alla löner i hela ekonomin.)

Wigforss antar att genomsnittligt 80 procent av de totala ökade inkomsterna omvandlas till efterfrågan på konsumtionsvaror och att resten går till skatt och ökat sparande. Det kommer att leda till att de affärer där AK-arbetarna, makadamkapitalisterna, spadfabriksarbetarna etc köper sin mat, sina kläder och sitt rättgift etc kommer att mötas av en totalt ökad efterfrågan på 80 mkr. Wigforss har då antagit att allt som konsumeras köps och produceras i Sverige. Han vet att detta inte är sant, men grunddragen i resonemanget håller ändå.

En del av de 80 miljonerna i efterfrågeökning går till ökade löner och vinster i de säljande företagen, resten går

till bagarna, slaktarna, kläd- och råttgiftsfabrikernas anställda och ägare och därefter bakåt genom alla led i produktionskedjan "från limpa till ax". Alla de 80 miljoner kronorna har så småningom omvandlats till ökade inkomster. Totalt har nationalinkomsten nu ökat med:

$$100+80 = 180 \text{ mkr}$$

Sparandet och skatteinkomsterna har samtidigt ökat med:

$$0,2 \times 100 = 20 \text{ mkr}$$

Om nu alla de bagare, slaktare etc. som får dessa nya 80 miljoner kr i inkomster konsumerar en lika stor andel av inkomsterna som i förra steget av resonemanget, dvs 80 procent, så kommer de att öka sina inköp av mat, kläder etc med totalt

$$0,8 \times 80 = 64 \text{ mkr}$$

medan deras sparande och skattebetalningar ökar med:

$$0,2 \times 80 = 16 \text{ miljoner kr}$$

Wigforss för resonemanget ett steg till: Denna ökade efterfrågan kommer så småningom att leda till ökade löner och vinster, som om dessa används i samma proportioner som förut ökar inkomsterna med ytterligare

$$0,8 \times 64 = 51,2 \text{ mkr}$$

medan sparandet och skatterna ökar med

$$0,2 \times 64 = 12,8 \text{ mkr.}$$

Om han fullföljer detta resonemang i ytterligare n steg (n är ett positivt heltal), så kommer den satsade miljonen att leda till en nationalinkomstökning på

$$100+80+64+51,2+\dots+100 \times (0,8)^n \text{ miljoner kronor.}$$

När n växer kommer denna summa att alltmer närma sig 500 miljoner kronor. (De som kan formeln för summan av en oändlig geometrisk serie vet att summan blir $100/(1-0,8) = 500$.)

Vidare kommer ökningen av sparandet och skatteinkomsterna i ekonomin att vara efter n steg:

$20+16+12,8+\dots\dots\dots+20 \times (0,8)^n$ miljoner kronor.

Denna summa närmar sig alltmer 100 miljoner kronor när n växer. (Summan blir $20/(1-0,8) = 100$.)

Så kommer nationalinkomsten att öka med 500 miljoner kronor, varav 400 miljoner har gått till ökad konsumtion och 100 miljoner till ökat sparande och ökade skatteinkomster.

Resultatet är ju ganska fantastiskt. Inte nog med att de ursprungligen satsade miljonerna femdubblats som ökning av nationalinkomsten. Dessutom har sparandet och skatteinkomsterna ökat med 100 miljoner, dvs med lika mycket som Wigforss lånade upp. Han kan med andra ord genast betala tillbaks lånet, om han nu bara kan hitta på något sätt att dra in de sparade pengarna till statskassan.

Exemplet belyser kärnan i den nya teori som senare skulle ges namn efter Keynes: Om man har ledig arbetskraft och outnyttjad produktionskapacitet i en ekonomi kan en statlig utgiftsökning (eller skattesänkning) få en starkt positiv effekt på nationalinkomsten. Det var fel som politiker och ekonomer hade sagt under 20-talskrisen, att om staten lånade pengar och organiserade offentliga arbeten, så skulle pengarna och arbetskraften nödvändigtvis tas från den privata sektorn. Staten kunde tvärtom mobilisera oanvända resurser i ekonomin genom att sätta sprätt på oanvända sparpengar.

I princip borde man kunna räkna ut exakt hur mycket statliga utgifter och inkomster som behövs för att åstadkomma en total köpkraft som kan ge arbete åt alla. Arbetslöshet borde därmed kunna undvikas genom en expansiv, dvs mer slösaktig, finanspolitik. Och resonemang-
et borde också kunna vändas upp och ner om kapitalisterna vill investera mer än produktionsförmågan eller om efterfrågan av andra orsaker är för stor. Om staten då

drar åt svångremmen, dvs minskar sina utgifter eller höjer skatterna, så får detta en dämpande effekt på efterfrågan i ekonomin och balansen kan återupprättas.

Marx och Keynes

Gramsci och andra marxister hade, som vi sett, redan under 20-talet formulerat tankar om arbetarklassens möjligheter att erövra ideologiska positioner redan inom kapitalismens ramar på ett sätt som gick väl att förena med keynesianismens idéer om en aktiv statlig ekonomisk politik. En ung polsk-judisk politisk ekonom, Michał Kalecki, försökte 1933, dvs före det att Keynes' stora bok kom ut, modernisera den marxistiska läran om krisen. Han såg 30-talskrisen som en bekräftelse på att de borgerliga ekonomernas försäkringar om kapitalismens stabilitet varit felaktiga. Men i motsats till en del mer traditionella marxister trodde han på möjligheten att genom en progressiv regeringspolitik inom kapitalismens ramar lindra krisens verkningar.¹⁴⁴

Kalecki utgick ifrån Marx' reproduktionsschema, men han räknade i pengar och fysiska kvantiteter i stället för i arbetsvärdeenheter. Det fanns två viktiga skillnader i Kaleckis tänkande gentemot Keynes: Dels ville Kalecki på ett tydligt sätt föra in inkomstfördelningen mellan samhällsklasserna i konjunkturanalysen. Dels antog Kalecki att olika branscher präglades av olika grad av monopolisering, som kunde mätas med hur mycket kapitalisterna kunde räkna upp priset ovanför produktionskostnaderna. Hög koncentrationsgrad ledde då till stora vinster, dyra varor för arbetarna och lägre efterfrågan på arbetarklassens konsumtionsvaror. Slutsatsen var att inte bara en aktiv budgetpolitik, utan också utjämnande fördelningspolitik och antimonopolistisk konkurrenslagstiftning var bra för bekämpandet av både inflation och arbetslöshet.

Kalecki trodde på möjligheten av en statlig ekonomisk politik, som skulle ge perioder av full sysselsättning under kapitalismen. Men han trodde också på att kapitalisterna skulle motsätta sig en sådan politik på grund av dess konsekvenser för disciplinen på arbetsplatserna och för lönekraven. Han lanserade också 1943 idén om ”politiska konjunkturcykler”: regeringar frestas att föra expansionspolitik före val och åtstramningarna kommer efteråt. Därför räckte det inte att regeringar *vet* hur staten skulle göra för att få bukt med arbetslösheten, de måste också ha *makt* att genomdriva politiken.

En stabil kapitalism att reformera i

Regeringen i den kapitalistiska ekonomin fick i och med genombrottet för det nya sättet att tänka en ny och mera betydelsefull roll. Särskilt för socialdemokratin fick detta en avgörande ideologisk betydelse. Det var, trodde man, möjligt att stabilisera kapitalismen och genomföra full sysselsättning och sociala reformer till arbetarklassens fromma. Och detta kunde ske utan att man avskaffade det kapitalistiska ägandet.

De nya teorierna gav nytt liv i Bernsteins gamla tanke att kapitalismen gradvis skulle kunna växa in i en socialistisk planhushållning. Brister i kapitalismens sätt att fungera på marknaden var problemet, inte själva makten och ägandet, så resonerade alltfler ”funktionssocialister”. Det fanns, ansåg de, inte längre någon orsak att överföra produktionsmedlen till arbetarna eller till staten. Socialismen blev för dem att staten ingrep och rättade till kapitalismens brister till arbetarklassens fromma, inte att arbetarklassen tog över makten i produktionen.

Till och med den gamle liberalen Keynes blev en sorts funktionssocialist:

Staten måste utöva ett styrande inflytande på konsumtionsbenägenheten dels genom sina beskattningsmetoder, dels genom att fixera räntefoten och dels kanhända med andra metoder . . . Det viktiga är inte att staten övertar äganderätten till produktionsmedlen . . . de nödvändiga socialiseringsåtgärderna kunna införas successivt och utan någon brytning med samhällsutvecklingens allmänna traditioner.¹⁴⁵

Också i Sverige övergav många liberaler den gamla sortens ”manchesterliberalism” och blev ”socialliberaler”. En typisk representant var folkpartiets nye ledare, nationalekonomiprofessorn Bertil Ohlin. När den nya politiken slagit igenom började han och andra svenska nationalekonomer rentav hävda att de själva utgjorde en egen svensk ”Stockholmsskola”, som redan på 20-talet omfattat flera av de idéer Keynes sedan formulerade.

Professorn i statskunskap och (dåvarande) socialdemokraten Herbert Tingsten ville i sitt arbete *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* från 1944 dra långtgående ideologiska slutsatser av den nya läran. Den gamla sortens marxism rymde, ansåg han, en oförenlig motsättning mellan ”det lilla perspektivet”, dvs ett reformarbete till arbetarklassens fromma, och det ”stora perspektivet”, dvs kapitalismens ödesbestämda undergång genom en socialistisk revolution. Trettiotalspolitiken och accepterandet av keynesianismen innebar att det stora perspektivet suddades ut. Först då kunde socialdemokratin nå framgångar. Det var denna Tingstenska analys som blev vedertagen inom svensk socialdemokrati för lång tid framåt.

Socialismen och marknaden

Oktoberrevolutionens strateger hamnade i ett ideologiskt dilemma som var långt svårare att lösa än den svenska socialdemokratins. De stod över en natt inför den omöjliga uppgiften att göra om marxismens revolutionära teori om

kapitalismen till en statsbärande teori om den reellt existerande socialismen i ett halvindustrialiserat, halvfeodalt agrarsamhälle.

Marxismens klassiska skrifter gav en mycket allmän beskrivning av socialismen och kommunismen. Varken Marx, Engels eller Lenin hade grubblat särskilt mycket över sådana detaljer som hur priser skulle sättas eller hur produktiva resurser skulle fördelas mellan företagen under socialistiska produktionsförhållanden.

På 1868 års kongress i Bryssel tog den Första Internationalen – då fortfarande kontrollerad av Marx och Engels – en resolution, som åtminstone antydde hur man då såg på socialismens första fas:

Gruvor och fabriker kräva maskinkraft och mångas samverkan. Dessa böra då tillhöra alla, dvs den nyuppståndna staten, som är underkastad rättfärdighetens lag. Men de bör icke drivas av kapitalistbolag som nu, utan av arbetargrupper, som genom kontrakt åläggas en rationell drift samt att hålla sina priser så nära som möjligt till självkostnaden, varvid staten kontrollerar böckerna, så att intet monopol kan uppstå. Ett annat kontrakt skyddar varje enskilds rätt gentemot hans kollegor. Jorden bör, liksom gruvor och järnvägar, upplåtas åt arbetargrupper.¹⁴⁶

Det finns också hos Marx och Engels enstaka försök att formulera principer för priser och fördelning under socialismen. Uppenbarligen föreställde de sig att ”värdelagen” (dvs arbetsvärdena som långsiktiga riktpunkter för priserna, se kapitel 2) skulle finnas kvar under socialismen, men med den avgörande skillnaden att merarbetet nu kunde gå till gemensamma ändamål för de arbetande. Marx beskrev i sin kritik av Gotha-programmet ett penningssystem som liknade det som en gång föreslagits av Rodbertus:

Den enskilde producenten får av samhället ett kvitto på den arbetskvanitet han presterat efter avdrag för den del som

måste gå till gemensamma ändamål. Med detta kvitto kan han hämta ut en mängd konsumtionsvaror ur de gemensamma förråden, som kostar motsvarande mängd arbete.¹⁴⁷

Redan när Marx och Engels levde fanns där kritiker, som ville ifrågasätta den praktiska möjligheten att räkna ut varupriser genom arbetskvantiteter. Engels svarade en av dem:

Hur mycket samhälleligt arbete som finns nedlagt i en produkt behöver inte fastställas indirekt; daglig erfarenhet talar genast om för oss hur mycket arbete som är genomsnittligt nödvändigt. Samhället kan helt enkelt räkna ut hur många timmar som är nedlagda i en ångmaskin, ett ton av den senaste skördens vete eller 100 meter tyg av given kvalitet.¹⁴⁸

Med stöd av den här typen av uttalanden av de stora auktoriteterna, tänkte sig många marxister att pengarna och räntan rentav skulle kunna avskaffas under socialismen. Neoklassiska ekonomer, bland andra Gustaf Cassel och Nils Karleby hade angripit den här typen av föreställningar som naiva och hävdade räntan som ett nödvändigt styrinstrument oberoende av samhällssystem. Värdelagen var ju också (se kapitel 2) en högst diskutabel utgångspunkt för ett prissystem.

Det fanns också socialister som försökte kombinera samhälleligt ägande med marknadsmekanismen. Oskar Lange – en polskfödd ekonom – hävdade att man i princip kunde tänka sig ett ”marknadssocialistiskt” system där kollektivt ägda företag vinstmaximerade i enlighet med marginalismens principer. Andra ekonomer invände att det inte skulle vara möjligt att motivera kollektivt ägda företag att bete sig i enlighet med marknadskonkurrensens principer.

Oavsett vad man anser om den saken, skulle det visa sig att kalkylproblemen under socialismen var oändligt mycket större än vad de flesta marxister tänkt sig.

20-talets planeringsdebatt i Sovjetunionen

Under de första åren efter 1917 var den nya sovjetstaten en ren krigsekonomi, ständigt hotad av utländsk intervention och inhemsk kontrarevolution. Lenin och hans bolsjeviker såg sig tvungna att införa en statsstyrd extremt centraliserad ekonomi. Arbetarnas och soldaternas sovjeter (råd) inordnades under statens krigskommissioner. Mensjeviker, socialistrevolutionärer och andra politiska partier tvangs underkasta sig bolsjevikernas och den nya statsmaktens ledning.

När den nya staten 1920 till slut hade överlevt till priset av en nästan totalt sönderslagen industriell produktionsapparat fanns inte heller mycket av handlingsutrymme. Tvångsleveranser från det efterblivna jordbruket och industriföretag som leddes av bolsjeviker utan teknisk och ekonomisk vardagserfarenhet kunde inte längre fungera. Misären blev närmast obeskrivlig.

Lenin såg att det var nödvändigt att ändra i systemets grundläggande mekanismer och lanserade den Nya Ekonomiska Politiken (NEP). På våren 1921 ersattes böndernas leveransplikt med en skatt räknad i pengar och med ganska stor frihet att sälja till vem man ville efter det att skatten var betald. Tekniker och ekonomer från tiden före revolutionen lockades tillbaka till industrin och en och annan kapitalist kunde också återvända. Tills vidare fick man, skrev han, nöja sig med en sorts statskapitalism med statligt ägda industriföretag drivna efter kapitalismens auktoritära principer. I ett berömt uttalande sa han också att "socialism är sovjetmakt plus elektrifiering". Han förespråkade till och med användande av Taylors företagsledningsmetoder!¹⁴⁹

Efter Lenins död i början av 1924 utkristalliserades ganska snart två huvudriktningar i synen på hur sovjetstatens industrialisering skulle fullföljas. Chefsideologen i den ena falangen var Leo Trotskij, Röda Arméns överbefälhavare under krigskommunismen. Han och hans an-

hängare trodde fortfarande på nya stora kriser och på revolutionens möjligheter i de mer avancerade kapitaliststaterna. Deras politiska bas var städernas arbetare och intellektuella och deras politiska mål var en avveckling av NEP och sovjetstatens snabba modernisering och industrialisering. Detta skulle klaras genom att man skulle ta ut ett maximalt överskott från jordbruket via ett fördelaktigt bytesförhållande för industrivaror gentemot jordbruksprodukter. Så skulle man kunna försörja en snabbt växande industriarbetarklass.

Trotskij och hans anhängare varnade för revolutionens förstelning i det gamla ryska bondesamhället. Trotskij hänvisade bland annat till Marx och Engels, som skrivit till Kommunisternas Förbund efter 1848 års revolution: Om arbetarklassen tagit makten får de inte släppa ifrån sig egendomen och kontrollen till småborgarklassen, utan den revolutionära processen måste göras ”permanent” genom proletariats centralistiska maktutövning och revolutionens internationella spridning.¹⁵⁰

Den andra falangen i partiet leddes ideologiskt av Bukharin (se avsnittet om den borgerliga fördelningsläran, kapitel 3). Han var partiledningens ledande ekonom och hävdade nödvändigheten av jordbrukets modernisering genom kooperation och fri handel. Bukharin ville fortsätta NEP-politiken och låta kapitalismens ”spontana” koncentrationsprocess verka i jordbruket tills överskottet var tillräckligt stort för att möjliggöra finansieringen av en snabb industrialisering. Han ansåg, liksom hans gode vän Kondratieff, att kapitalismen i Väst hade stabiliserats. Bukharin hade därmed också en mer pessimistisk syn än Trotskij på revolutionens möjligheter utanför Sovjetunionen.

Stalinismen

Mitt emellan Trotskij och Bukharins båda stridande grupperingar satt partisekreteraren Josef Vissarionovitj

Djugasvili, även kallad Stalin illmarigt och lyssnade. Stalin betyder "av stål", ett namn han antagit som underjordisk revolutionär i Georgien vid sekelskiftet. I början var han mest benägen att stödja Bukharins linje. I en serie föredrag vid partiskolan vid Sverdlovskuniversitetet i april 1924 utvecklade han en mycket pragmatisk syn på den ekonomiska utvecklingen: De bolsjevikiska funktionärerna måste lära sig att kopiera kapitalismens ekonomiska effektivitet och skaffa sig förmågan att kombinera en specifikt "rysk revolutionär hänförelse" med en "amerikansk driftighet".

Stalin slöt också upp på Bukharins sida i synen på revolutionens möjligheter i Väst och till en början också i synen på jordbrukspolitiken. Han angrep Trotskij och hans anhängare, som Stalin kallade "permanenterna". De förstod inte böndernas revolutionära roll i den ryska revolutionen när de ville börja direkt med proletariats makt och de såg heller inte, sa Stalin, livegenskapens rester som i en mer gradvis process skulle kunna vinna bönderna för socialismen.¹⁵¹

Stalin hade själv vuxit upp i en liten landsortsstad i Georgien, han var son till en före detta livegen. Han hade skickats till prästseminariet i Tiflis och anslutit sig till bolsjevikerna efter partisplittringen 1903. Hans första teoretiska arbeten handlade om den nationella frågan och han hävdade i likhet med Lenin den nationella självständighetens betydelse. Han hade liten förståelse för den intellektuella marxismen i Västeuropa och han försökte redan från början formulera en enklare, mer skolboksmässig och folklig marxism, som han ansåg vara bättre anpassad för studiecirkel bland proletariat och bönder. Han blev efter revolutionen folkskommisarie (minister) för nationella frågor. Han ledde ironiskt nog det bolsjevikiska maktövertagandet i sitt gamla hemland Georgien 1921, där en mensjevikisk regering hade installerat sig 1918.

Stalin var en utpräglad pessimist i synen på den västerländska revolutionen, eller snarare skall man kanske sä-

ga att han var ointresserad av den. Han hävdade i stället nödvändigheten och möjligheten att bygga socialismen i ett land. Han påstod att även Lenin före sin död varit anhängare av detta och att Lenins teori om brytandet av imperialismens svagaste länk i Ryssland i sin förlängning innebar tron på möjligheten att också bygga upp en isolerad socialism i en fientlig kapitalistisk omvärld. Trotskij hade enligt Stalin fel i att ett verkligt uppsving för den socialistiska ekonomin skulle vara möjligt enbart efter proletariatets seger i de ledande kapitalistländerna.¹⁵²

I slutet av 20-talet manövrerade Stalin ut den av Trotskij ledda oppositionen. Han fick stöd av partiapparaten i de ekonomiskt mer efterblivna delarna av Sovjetunionen. Trotskij tvangs gå i landsflykt. Därefter genomdrev Stalin ett industrialiseringsprogram, helt i strid mot vad han själv tidigare stått för, med de brutala metoder han ansåg vara nödvändiga. Han beordrade en starkt centraliserad planhushållning kombinerad med en skoningslös kollektivisering av jordbruket i början av 30-talet. Allt skulle satsas på snabb tillväxt i produktionen.

Även Bukharins falang fick nu krypa till korset. Kondratieff arresterades 1930, anklagad för att leda ett kontrarevolutionärt bondeparti. Bukharin anklagades för defaitism, eftersom han trott på kapitalismens stabilisering. Den kapitalistiska krisen i början av 30-talet blev ett trumfkort för Stalin och hans anhängare. Bukharin avrättades 1938 efter en skådeprocess. I stora Sovjetencyklopedin skrevs in att både hans och Kondratieffs teorier var felaktiga och reaktionära. Först med nymarxismen och sammanbrottet i Östeuropa skulle Bukharin få återupprättelse.

Stalin hade i slutet av 30-talet utvecklats till en dikta-
tor. I en ny serie föredrag vid partiskolan 1938, gjorde han anspråk på att ha utvecklat marxismen till "marxismen-leninismen", ett begrepp som ironiskt nog hade lanserats av Zinovjev, ännu en av de gamla bolsjevikledare som Stalin lät avrätta. Den nya läran skulle vara inte bara en

strängt vetenskaplig teori om kapitalismens undergång och socialismens seger, utan också en ”världsåskådning” som framhöll Stalins egen och partiets politik som rättesnöre för hela världens arbetarklass.

Stalin förenklade starkt den marxistiska filosofin och omvandlade den till något av lilla katekesen: ”Sådant människornas levnadssätt är, sådant är också deras tänkesätt.”¹⁵³ I denna prästerliga formulering ville Stalin föra ut historiematerialismen till de sovjetiska massorna. Marxismen hade förvandlats från läran om arbetarklassens makterövring, statens bortdöende och mänsklighetens frigörelse till en statsbärande ideologi i en järnhård partidiktatur. Socialismen hade blivit grundligt komprometterad. Och det blev inte bättre av att en rörelse som kallade sig nationalsocialism började växa fram i det kapitalistiska Västeuropa.

Fascismens politiska ekonomi

I mars 1919 grundade den före detta socialisten Benito Mussolini sitt fascistiska (*fascies* spöknippen) parti i Italien. På dess program stod bland annat nationalisering av delar av finanskapitalet, kontroll av resten av ekonomin med hjälp av korporativa råd, sammansatta av representanter för olika intresseorganisationer, konfiskering av kyrkans jord, jordbruksreformer och avskaffande av monarkin och senaten. I mitten av 20-talet hade fascisterna etablerat sin diktatur i Italien.

I Tyskland hade en viss Adolf Hitler i september 1919 tagit över ledningen för det lilla antimarxistiska och stats-socialistiska Tyska Arbetarepartiet och lagt ”nationalsocialistiskt” till partinamnet. Partiet samlade i början av 20-talet anhängare på att skylla arbetslösheten och inflationskrisen på utlänningarnas orimliga krigsvillkor och på inhemska judiska finanskapitalister. Nazisterna reste paroller om konfiskering av krigsvinster och om att Tysk-

land skulle vägra betala sina skulder. Efter ett misslyckat kuppförsök i Bayern i november 1923 hamnade Hitler i fängelse, där han skrev sitt politiska manifest *Mein Kampf*.

I sin bok försökte Hitler knyta an till 1800-talets nationalkonservativa och statssocialistiska traditioner inom den politiska ekonomin. Han ville tillämpa Darwins utvecklingslära på samhällsliga förhållanden och hävdade kriget mellan de olika människoraserna som det naturliga tillståndet. Ovanpå detta lade han en populariserad keynesiansk lära om en aktiv statlig expansionspolitik – Keynes stora bok från 1936 översattes till tyska och spreds med Hitlers välsignelse! – med bland annat rustningar, motorvägsbyggen och en ny ”folkbil” som tillväxtmotorer.

Hitler knöt också an till gamla tyska myter om germansk och arisk kultur, där gamla hjältedåd förenades med naturromantik till ”Blut und Boden” (blod och jord): ”Då människan söker komma förbi naturens järnhårda logik, råkar hon i strid mot de principer som hon har att tacka för sin existens som människa”. Hitler försökte också visa att en fundamental orsak till Tysklands problem var det minskade livsrum (”Lebensraum”) som kriget orsakat. Han och senare den nazistiska propagandan utnyttjade skickligt bitterheten över de förlorade territorierna.

När den stora krisen kom i början av 30-talet, kunde Hitler och hans rörelse kombinera sin aggressiva ideologi med de nya idéerna om en ny statlig expansionspolitik. Nazisternas rustnings- och motorvägsplaner spelade ungefär samma roll som Roosevelts New Deal-projekt i USA och arbetslöshetskommissionens vägbyggen i Sverige. Men i Tyskland handlade det efter Hitlers maktövertagande den 30 januari 1933 om en total mobilisering och omvandling av hela ekonomin. Eller som en av hans ideologer uttryckte de krav som omställningen till en krigsekonomi reste:

För att lösgöra energier i en sådan omfattning räcker det inte längre med att utrusta den arm som håller i svärdet . . . det krävs en förberedelse som går ända in i märgen, längst in i den finaste livsnerv. Att förverkliga detta är den totala mobiliseringens uppgift, en akt genom vilken det moderna livets vitt förgrenade ådersystem med ett enda tryck på knappen leds in i den krigiska energins mäktiga ström.¹⁵⁴

Under 1933 och 1934 krossade den nya regimen all opposition. Judar, kommunister och socialdemokrater skickades till koncentrationsläger. Den nazistiska propagandan riktade in sig på folkliga föreställningar om att judiska finanskapitalister i allians med den organiserade vänstern, båda med sina förment egoistiska klassintressen, låg bakom den ekonomiska krisen. Därigenom spelade nazisterna skickligt på nationalistiska och antikapitalistiska känsloträngar. Genom att arbetslösheten snabbt minskades, fick regimen ett ökat folkligt stöd. Den nazistiska staten hyllades som symbolen för allt gott. I en roman som kom ut 1933 uttryckte en arbetare den nya inställningen:

Du vet själv, hur mycket vi arbetare hatar kapitalet, detta okända, roffande och enbart profiterande kapital. Likaså hatar vi också de likgiltiga, därför att de bara är egennyttiga. Vi har skrivit på vår fana, att statens väl och därmed allas vårt gemensamma intresse går före den enskildes.¹⁵⁵

Den tyska storfinansens såg många fördelar i nazismen och slöt nu praktiskt taget mangrant upp bakom den nya regimen. Dels slapp de strejkande fackföreningar, dels kunde de göra stora vinster genom att leverera till det statliga expansionsprogrammet. En och annan av företagsledarna tyckte väl att Hitler och Göring var vulgära galningar, men med fjäsk och mutor, tänkte dom, skulle nazisterna nog kunna styras.

I september 1936 proklamerade Hitler en ekonomisk fyraårsplan som bland annat gick ut på att göra Tyskland självförsörjande med strategiska råvaror och därmed för-

bereda kriget. Satsningen på teknik och industriforskning ökade kraftigt och nya ekonomiska truster uppstod ur väldiga statliga investeringar. En kapitalistisk krigsekonomi med de stora koncernerna som drivkrafter byggdes upp. Företag som kanontillverkaren Krupp och kemiföretaget IG Farben fick väldiga statliga beställningar. De kunde dessutom rekrytera billig eller gratis arbetskraft från koncentrationslägren.

Hitlers nationella socialism hade visat sig vara en sorts kapitalistisk planhushållning. Han trodde fullt och fast att han hade skapat ett rike som skulle styra Europa för 1000 år framåt. Men det blev tack och lov inte mer än ett dussin år.

Bretton Woods och Marshallplanen

När representanter för de kapitalistiska segrarmakterna i kriget träffades 1944 i Bretton Woods i USA för att diskutera ett nytt handels- och valutasystem var Keynes själv med som expert. Han hade redan i sin bok 1936 formulerat huvudprinciperna för ett nytt internationellt samarbete:

Om nationerna kunna lära sig att åstadkomma full sysselsättning genom sin inre politik . . . behöver det inte finnas några betydelsefulla ekonomiska krafter, som skapa motsättningar mellan olika länders intressen . . . Den internationella handeln skulle icke längre bli vad den nu är, nämligen en desperat metod att upprätthålla sysselsättningen inom landet genom att tvinga varor på främmande marknader . . . utan ett villigt och oförhindrat utbyte av varor och tjänster till båda parternas ömsesidiga fördel.¹⁵⁶

Det nya valutasystem som formades i Bretton Woods innebar att dollarn blev en internationellt gångbar valuta med ett fixt guldpriis. Andra valutor fixerades så långt möjligt i förhållande till dollarn och guldets. I avtal och ge-

nom samarbetsorganisationer kom kapitaliststaternas regeringar överens om att varor och pengar alltmer fritt skulle få flöda över gränserna. En internationell valuta-fond inrättades, som kunde överföra köpkraft mellan länderna när detta behövdes. Man skulle, trodde man, på detta sätt i varje enskilt land kunna kombinera frihandelns oreglerade efterfrågeförändringar med en statlig styrning av köpkraften i keynesiansk anda. Det land som trots detta hamnade i stora underskott i utlandsbetalningarna skulle få låna pengar av länder med överskott.

Också Östeuropas stater inbjöds efter kriget till en början till det ekonomiska samarbetet. Men efter krigsslutet kärvade Öst-Väst-relationerna. USA-presidenten Franklin Roosevelt, som fungerat som medlare mellan Stalin och den antikommunistiske Winston Churchill, dog under krigets slutskede. Den 5 mars 1946 höll Churchill sitt berömda tal vid Fultons universitet i USA, där han bland annat sa: ”Från Stettin vid Östersjön till Trieste vid Adriatiska havet har en järnridå gått ned över kontinenten”.

Det kalla kriget mellan Öst och Väst hade brutit ut. Planerna från Bretton Woods vävdes samman med säkerhetspolitiken. USA-generalen Marshall lanserade en plan med två huvudpunkter i ett tal i juni 1947:

1. USA skulle förmedla lån och bidrag till krigshärjade länder som hjälp till återuppbyggnad.
2. Som tack för pengarna skulle mottagarländernas regeringar lova att delta i ett intimt ekonomiskt och militärt samarbete med USA.

Marshalls plan var – bortsett från dess militärpolitiska aspekter – ungefär den samma som den Keynes lanserat redan efter det första världskriget. Planen genomfördes 1948–50 genom att ca 10 miljarder dollars i lån och bidrag pumpades över från USA till i första hand Västeuropa med den västmaktsdominerade delen av Tyskland som

viktigaste mottagare. Bidragen och lånen späddes på med utlandsinvesteringar från USA-ägda företag och med dollarköpkraft från upprättade militärbaser. Export till andra sidan järnridån av strategiskt viktiga varor förbjöds.

I och med Marshallplanen inleddes en framgångsrik återuppbyggnad av de kapitalistiska industriländernas ekonomier. Under perioden 1945–65 växte produktionsvolymen i genomsnitt med 5 procent om året. Och världshandeln växte med 7 procent. Genom en historiens list var det förlorarstaterna Japan och Västtyskland som hade de allra största framgångarna. I Japan byggdes genom ett korporativt samarbete mellan stat och storfinans upp en aggressiv exportindustri, som kunde bygga på gamla feodala traditioner av underdånighet och samarbete mellan överhet och arbetare.

Exempel

Vid en japansk fabrik tillverkades en motordriven plog. De anställda fick lära sig att betrakta maskinerna som "föräldrar", som avlade plogarna som "söner och döttrar". Kunderna kallades "släkt och vänner" och plogarna "vigdes" vid dem vid en särskild ceremoni, där försäljarna fungerade som äktenskapsmäklare. De anställda bedrev kurser i "självförbättring" och skrev dikter om plogarna i företagstidningen.¹⁵⁷

I Västtyskland genomfördes en valutareform 1948, som tillsammans med Marshallhjälpen stabiliserade ekonomin och gav förutsättningar för ett deltagande i det internationella kapitalistiska samarbetet. De gamla storföretagen från nazisttiden tvättade sina pengar och återupptod i nya former. Under 50-talet började världen tala om det "tyska undret" med den tjocke och cigarrökande ekonomministern Ludwig Erhard som symbolfigur. Mot slutet av 60-talet hade Västtyskland åter tagit sig upp i toppskiktet i tävlingen om högsta nationalinkomst per innevånare.

Den förhållandevis stabila kapitalistiska tillväxten skapade sina egna ekonomiska analyser. ”Ekonomisk tillväxt” blev ett begrepp som alltmer hamnade först i politiska anföranden och ekonomiska planer. Keynesianismens statliga konjunkturpolitik ansågs i princip ha avskaffat de gamla inflations- och arbetslöshetsproblemen. Nu gällde det att investera för glatta livet. Det var ingen hejd på föreställningarna om hur långt man kunde komma i konsumtionsstandard och social välfärd för hela folket.

Exempel

I landet Teknokratien avsätter de strävsamma innevånarna 30 procent av sin nationalinkomst (definierat som summan av alla förädlingsvärden i ekonomin) till investeringar. Av dessa investeringar går en sjättedel åt för att ersätta förslitet realkapital (dvs produktionsmedel som redskap, maskiner och fabriksbyggnader etc). Återstår 25 procent av nationalinkomsten (nettosparkvoten är 0,25 säger man på teknokratspråket), som ger ett nettotillskott till realkapitalet. Eller i en formel:

$$I = 0,25Y$$

där I är nettoinvesteringarna och Y är nationalinkomsten.

Man har räknat ut att det i genomsnitt krävs en kronas värde av realkapital för att åstadkomma ett förädlingsvärde på 20 öre. På teknokratspråket talar man om en kapitalkvot på 0,2, eller med en formel:

$$Y = 0,2K$$

där K är det samlade realkapitalet.

Om man nu kombinerar de båda sambanden får man:

$$I = 0,25Y = 0,25 \times 0,2K = 0,05K$$

Alltså växer både nationalinkomsten och realkapitalet med 5 procent om året.

Östeuropa efter kriget

Efter det andra världskriget hade Stalins centralstyrda planhushållning och satsning på tung industri blivit vägledande för hela den del av Europa som låg inom Sovjetunionens maktsfär. I relativt efterblivna jordbruksekonomier utan demokratiska traditioner som Bulgarien och Rumänien kunde man jämföra sig med en efterbliven kapitalism i Grekland och Turkiet. Där var det nya systemet inte alldeles missanpassat. Värre var det i Tjeckoslovakien och östra delen av Tyskland, där man under mellankrigstiden både haft avancerad industri och täta ekonomiska relationer med Västeuropa. Östtyskland drabbades också av stora krigsskadeståndskrav från Sovjetunionen.

När Stalin dog 1953 blev det lättare att kritisera och leta efter alternativ till den auktoritära politiken. I Berlin fanns särskilda förutsättningar att göra jämförelser med det växande välståndet i Väst. Ett arbetaruppror bröt ut 1953 och så småningom ansåg sig regimen vara tvungen att låta bygga en mur genom staden för att undvika ekonomiskt sammanbrott.

Exempel

Familjen Öst bor i en nedgången hyresfastighet i Östberlin. De betalar bara 10 mark i hyra. Även den subventionerade maten i den statliga butiken är billig, men fru Östs pensionerade mamma måste ägna halva dagarna åt att stå i kö för att få tag i den. När hon äntligen hinner fram köper hon det som finns, även om potatisen är möjlig och tomaterna har fläckar.

Herr Öst jobbar på fabrik och tjänar 3 000 mark om året. Fru Öst har fått ett jobb som sekreterare i Västberlin (detta är således före muren), där hon tjänar lika många Västmark. För hennes lön köper de allt sådant de inte kan få tag i i Östberlin. Ibland växlar hon svart, 3 östmark mot 1 västmark. Ingen tar den officiella östdoktrinen om de bå-

da valutornas lika värde på allvar. Ibland bjuder de också hem fru Östs bror, herr Väst, på middag med billig rysk vodka och kaviar. När han kommer över något billigt i Östberlin, köper han upp hela lagret hem till familjen i Västberlin.

I Jugoslavien hade den kommunistiska regimen redan 1948 brutit med Stalin. Under 50-talet försökte man bygga upp ett helt nytt produktionssätt byggt mer på arbetarnas självstyre och mindre på statlig kontroll. Principen var att staten enbart skulle ta de övergripande besluten om produktionens inriktning, startande av nya företag etc. Arbetarna skulle sedan själva leda den dagliga produktionen, välja företagsledning och besluta om fördelningen av överskottet mellan löner, investeringar och kollektiva sociala ändamål. Produkterna skulle prissättas på marknader i stort sett efter samma principer som under kapitalismen. Efter en inledande svår omställningsperiod nådde det nya systemet stora ekonomiska framgångar.

Upproren i Ungern och Polen 1956 tvang fram ekonomiska reformer också där. En av de ledande ideologerna bakom de nya idéerna i Polen var den Oskar Lange som vi redan mött som "marknadssocialist" (s 142). Han hade flytt undan nazisterna till Väst och återvänt 1956, hemkallad av den ur stalinismens fångelser frisläppte nye partiledaren Gomulka. Lange blev ekonomiminister och fick i uppgift att försöka tillämpa nya idéer om decentralisering och materiella stimulanser i den byråkratiska planeringsapparaten.

Enligt Lange borde man med hjälp av den centrala planen nöja sig med att grovt fördela nationalinkomsten mellan konsumtion och sparande och investeringarna på näringslivets olika grenar. Konsumtionsvaror och arbetskraft borde man i stort sett helt kunna prissätta via marknadens utbud och efterfrågan. Produkter för vidareförädling skulle prissättas med "kalkylpriser", som skulle avspegla tillgång och efterfrågan. Företagen skulle utifrån

dessa priser agera ungefär som vinstmaximerande kapitalistiska företag. Administrativa metoder skulle begränsas till sådana områden där de materiella stimulanserna av en eller annan anledning inte kunde bli effektiva.¹⁵⁸

Till en början tycktes de nya ekonomiska mekanismer som nu började införas över större delen av Östeuropa bli ganska framgångsrika. En bit in på 60-talet hade det också börjat töa ordentligt i det kalla kriget. Nikita Chrustjov började resa runt i världen och blev populär på att klappa grisar och predika fredlig tävlan mellan de två ekonomiska systemen. I Öst liksom i Väst kom en kulmen på tilltron till det egna systemets förträfflighet.

Oskar Lange var övertygad om att hans nya socialistiska marknadsmekanismer skulle visa sig vara överlägsna både kapitalismens marknader och den stalinistiska planhushållningen. Den förhållandevis stabila tillväxten i Östeuropa i slutet av 50-talet och början av 60-talet stärkte honom i tron på möjligheten att reformera systemet. Så här skrev han 1965:

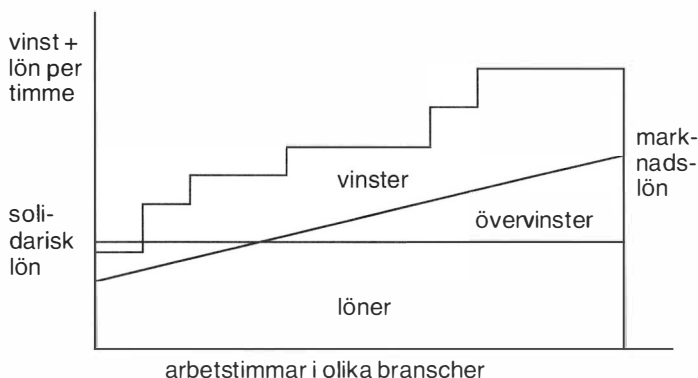
Den kapitalistiska ekonomin kan liknas vid en gammalmodig ballong som driver med vindarna. Människan har ingen kontroll över den riktning ballongen rör sig i. Den socialistiska ekonomin i den administrativa fasen är då ett gammalmodigt flygplan, som styrs av piloten för hand. Piloten sitter hela tiden vid spaken och bestämmer flygningens riktning; om vinden växlar måste han i motsvarande mån påverka rodret för att kunna bibehålla den valda riktningen. Den socialistiska planhushållningen, som utnyttjar ekonomiska dirigeringsinstrument, skulle jag däremot vilja likna vid ett modernt flygplan, som har en automatisk styrningsmekanism. Piloten ställer in mekanismen på den av honom önskade kursen, och automaterna sköter allt övrigt.¹⁵⁹

Den svenska modellen

Efter världskriget förväntade man sig i Sverige en efterkrigs-kris av samma typ som i början av 20-talet. För att hindra det skulle man ju enligt doktrinerna slösa med statens pengar: ett barnbidrag infördes och man tog bort en omsättnings-skatt från kriget. Men konjunkturen blev, bland annat tack vare Marshallhjälpen, bättre än väntat. I särskilt storstadsområdenas växande verkstadsindustri blev det brist på arbetskraft. Där blev inflationen mot slutet av 40-talet ett större problem än arbetslösheten. Samtidigt stagnerande produktionen av skor och kläder, dvs i branscher som inte klarade konkurrensen från utlandet.

En generellt expansiv finanspolitik skulle i en sådan situation ge snabba ökningar av vinster och löner i expansiva branscher men ändå inte räcka till för att rädda krisbranscher och krisregioner. På LO fanns två ekonomer, Gösta Rehn och Rudolf Meidner, som funderade på hur man skulle lösa detta dilemma och hitta en politik för både full sysselsättning och låg inflation. De ville också underlätta både tekniska framsteg, lön satt efter arbetsvärdering och en solidarisk lönepolitik, dvs principen om lika lön för lika arbete oavsett marknadskrafterna. Den lösning på problemet Rehn och Meidner tyckte sig hitta såg ut så här:

Figur 3

Figur 3 visar de vinster och löner som skulle uppstå i olika svenska industribranscher om marknaden fick råda. Längst till vänster finns till exempel sko- och textilindustrin. Längst till höger finns den modernaste delen av verkstadsindustrin. Den sneda linjen tvärs över figuren visar hur både löner och vinster växer med graden av produktivitet, dvs vinst + lön per arbetstimme.

Om nu LO i förhandlingar kräver att lönenivån skall vara densamma i alla branscher (den horisontella linjen mitt i figuren), så händer två saker: Textilindustrin klarar inte att betala lönerna och verkstadsindustrin får "övervinster", dvs vinster som är högre än de som skulle uppstått om LO inte lagt sig i lönebildningen. Om då textilindustrin går i konkurs eller om dess ägare flyttar produktionen till andra länder, så får arbetarna flytta över till mer lönsamma branscher. Staten kan då enligt Rehn och Meidner gå in med bidrag till flyttning och omskolning av arbetskraften. (Exemplets extrema löneutjämning är teoretisk, Rehn och Meidner ville inte gå så långt!)

Om arbetskraften är för gammal för att kunna flytta från företag som inte klarar de solidariska lönerna, kan staten gå in med riktade bidrag på vissa orter eller i vissa delbranscher eller i värsta fall ge förtidspension. Pengar kan staten ta in genom i första hand indirekta skatter. Genom skatterna får man också en dämpning av den överhettning, som annars kan bli följden av den fulla sysselsättningen. "Övervinsterna" (se figuren) i de mest lönsamma branscherna kan man få företagen att använda till investeringar genom ett inkomstskattesystem, som slår till först när pengarna lämnar företagen.

Exempel

På bilfabriken i Göteborg produceras genomsnittligt ett "förädlingsvärde" på 100 kronor per timme, varav 50 går till vinster och 50 till löner. (Förädlingsvärdet är skillnaden mellan ett företags inkomster från försäljning och kostnader för inköp från andra företag.) På skjortfabriken

i Borås är motsvarande siffror 50, 10 respektive 40 kronor. Konkurrensen från skjortfabriker i låglöneländer gör att textilarbetarna själva inte har vågat driva högre lönekrav av rädsla för att textilkapitalisterna skall flytta produktionen utomlands.

Inför nästa avtalsperiod genomdriver LO 10 procent generellt lönelöft plus ett särskilt låglönepåslag på 7 kr för alla som ligger under 45 kr i timmen. Bilarbetarlönen stiger då enligt avtalet med 5 kronor till 55 kr. Om då det totala förädlingsvärdet på bilfabriken ökar med 20 procent, dvs med 20 kronor i timmen, så tjänar bilkapitalisterna 15 kr mer per arbetstimme. Av dem är 10 kronor en övervinst, dvs vinst utöver den som skulle blivit resultatet om marknadskrafterna fördelat inkomstökningen lika på 10 kronor vardera åt löner och vinster per timme. Kanske blir dock övervinsterna inte riktigt så stora, eftersom bilarbetarna troligen får ut mer än vad avtalet säger i så kallad "löneglidning". Textilarbetarna på skjortfabriken tjänar enligt avtalet:

$40 + 10 \text{ procent} \times 40 \text{ generellt} + 7 \text{ i låglönesatsning} = 51 \text{ kr i timmen.}$

Om förädlingsvärdet där totalt står stilla på 50 kronor i timmen, så gör textilkapitalisterna en förlust på 1 krona i timmen. Om skjortfabriken skall kunna leva vidare krävs statliga subventioner på 1 kr per timme plus en vinst som gör att textilkapitalisterna inte lägger ned produktionen. Alternativt kan staten betala omskolnings- och flyttningsbidrag för textilarbetare som skolar om sig till bilarbetare och flyttar till Göteborg.

1956 centraliserade SAF och LO löneförhandlingarna. Några år senare kom beslutet om ATP, som innebar en indirekt beskattning av företagen och en möjlighet till statlig styrning av sparandet i Rehn och Meidners anda. 1960 infördes omsättningsskatten. Under 60-talet byggdes Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) upp med uppgift att

bygga upp den nya arbetsmarknadspolitiken.

På 1961 års LO-kongress omvandlades Rehn och Meidners idéer till en samlad strategi för fackföreningsrörelsen.¹⁶⁰ De mera framsynta kapitalisterna insåg att den förda politiken också låg i deras intresse. På Harpsund träffades regering, storfinans och fackföreningsledare. I bakgrunden fanns det unika samarbetsavtalet från Saltsjöbaden 1938. Gradvis blev denna "svenska modell" allmänt vedertagen i hela det etablerade Sverige.

I mitten av 60-talet nåddes, i Sverige och internationellt, en kulmen i samarbetet mellan kapitalister och arbetare och i tron på statens förmåga att stabilisera kapitalismen. Den öppna arbetslösheten beräknades 1965 ligga under 1 procent i Sverige, en unikt låg siffra för den internationella kapitalismen. Åran gavs åt den keynesianska finanspolitiken och den svenska modellen. Herbert Tingsten dödförklarade ideologierna. Den sociala ingenjörskonsten hade kommit i deras ställe.

Experter sändes ut i världen för att lära ut hur Sverige kunnat bli världens främsta välfärdssamhälle. Socialdemokratiska partier i andra länder pekade på Sverige som exempel. Det var just i kombination med en stark socialdemokrati och en disciplinerad fackföreningsrörelse, som den keynesianska politiken tycktes kunna nå sina allra största framgångar. Finansminister Sträng kunde i slutet av 1967 sammanfatta den vedertagna uppfattningen så här: "Vi har lärt oss hantera konjunktur- och arbetsmarknadspolitiken så att vi kommer över konjunkturdämpningar och recessioner utan bortfall eller stagnation i den ekonomiska tillväxten."¹⁶¹

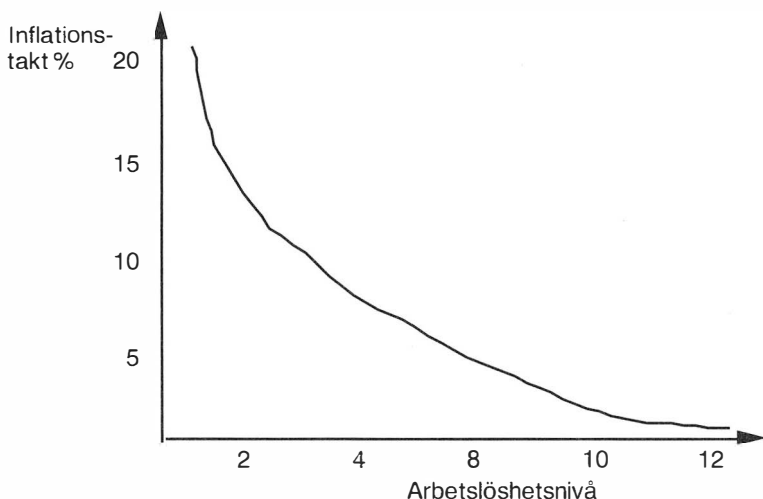
Eller som en av Strängs närmaste rådgivare, nationalekonomiprofessorn (och dåvarande socialdemokraten) Assar Lindbeck uttryckte det: "Som man kan inhämta i varje elementär lärobok i ekonomisk politik finns det idag möjligheter att med hjälp av penning- och finanspolitiska åtgärder hålla den totala efterfrågan just så hög som man önskar."¹⁶²

5. Den nya frihetsläran

Keynesianismens kris

I en artikel 1958 hade den nyzeeländske ekonomen William Phillips genom att studera Englands moderna ekonomiska historia tyckt sig se ett lagbundet samband mellan inflation och arbetslöshet:

Figur 4

Om arbetslösheten är låg betyder det att efterfrågan är hög i förhållande till produktionskapaciteten vilket leder

till att inflationstakten med nödvändighet är hög. Om arbetslösheten är hög är detta ett tecken på att det finns ledig produktionskapacitet i ekonomin och då är inflationen lägre. Sambandet kom att kallas för "Phillipskurvan" efter sin upphovsman.

Man kan också säga att det keynesianska tänkande som slagit igenom efter kriget innebar att man hade godtagit Phillipskurvan som ett oundvikligt samband. Man satte upp den fulla sysselsättningen som huvudmål för den ekonomiska politiken och ansåg då att den högre inflation som kunde följa av en högre sysselsättningsnivå var ett pris som man i huvudsak kunde ta. Vi såg i förra kapitlet att Rehn och Meidner i Sverige försökte hitta en politik som innebar både lägre arbetslöshet och lägre inflation. Man kan säga att de försökte hitta metoder att flytta hela Phillipskurvan snett nedåt vänster i figuren, men också de godtag att där fanns ett oundvikligt samband.

Mot slutet av sextioalet och i början av 70-talet drabbades västvärldens ekonomier av en rad problem. Vietnamrörelsen, studentupproren och den sovjetiska inmarschen i Tjeckoslovakien 1968 var tecken på att "rekordårens" epok höll på att ta slut. I många länder växte arbetslösheten utan att inflationstakten gick ner på det sätt som den borde i enlighet med Phillipskurvans logik. Man började tala om "stagflation", dvs en kombination av stagnation och inflation.

När engagemanget i kriget i Vietnam växte under andra halvan av 60-talet började USA få stora underskott sin betalningsbalans, dvs mer valuta rann ut ur landet än vad som kom in. När inte ens de massiva bombattackerna 1970 tycktes räcka för att vinna kriget ökade osäkerheten. Alltför mycket dollar låg och flöt ute i världen och folk började tvivla på om guldtackorna i Fort Knox (USA) räckte till. De mera insiktsfulla valutaspekulanterna började sälja ut sina dollarinnehav och byta dem mot säkrare valutor.

I augusti 1971 föll president Nixon undan. Han annonserade för världen att dollarn inte längre var värd 1/35-dels ounce guld. Dollarn föll naturligtvis i värde och åren 1972, 1973 och 1974 ökade inflationstakten i USA från fyra till tretton procent medan arbetslösheten låg kvar kring fem procent. USA led en stor prestigeförlust. Men det var ju också en fördel att i ett slag kunna skriva ned värdet på berget av utlandsdollar. Genom devalveringen kunde USA vältra över en del av kostnaderna för Vietnamkriget på andra.

Dollarns fasta guldpris var en av hörnstenarna i Bretton Woods-systemet. Men keynesianismens principer och tron på stabila valutakurser fanns trots allt kvar. I Väst-europa skapade EG-länderna med Västtyskland och Frankrike i spetsen sin egen valutaordning, den så kallade "valutaormen", som innebar att deras valutor skulle variera (flyta) i takt (som en orm i ett diagram) gentemot andra länders valutor. I Västeuropa började politikerna tala om minskat USA-beroende. Också japanerna såg chansen att skapa ett eget kapitalistiskt maktblock. Deras banker kunde med hjälp av väldiga exportöverskott göra yen till en ledande reservvaluta. USA började tappa sin oomstridda ledarroll.

Men dollarfallet var bara första spiken i Bretton-Woods-systemets kista. På hösten 1973 bröt kriget mellan Israel och Arabstaterna ut på nytt. Detta stärkte sammanhållningen mellan några av de stora oljeproducentländerna och möjliggjorde för den nya oljekartellen OPEC att höja råolja- och gaspriserna från 2 till 12\$ per fat. Det handlade egentligen "bara" om att återställa oljepriset till den reala nivån det haft i slutet av 40-talet, då den gamla "As-Is"-kartellen (se kapitel 4) brutit samman. Men de oljeimporterande ekonomierna var inställda på billig olja och bilisterna på billig bensin. De rika oljekonsumenterna i USA och Västeuropa hade i ett slag berövats en kännbar del av sin köpkraft.

Keynesianismens lära innebar ju att köpkraft skulle

överförs mellan länderna så att efterfrågan svarade mot produktionsförmågan. Men de tiotals miljarder dollars i ökad köpkraft som nu i ett slag i mitten av 70-talet fördes över till oljeproducenterna kunde inte snabbt ledas tillbaka i ökad importefterfrågan, hur många lyxbilar som än köptes till Saudiarabien och hur många "Massachusetis" (smeknamn på teknokrater från Massachusetts Institute of Technology, USA) som än spred sig i shahens Iran. Följden blev ökande dollarkonton hos oljeproducenterna – så kallade "petrodollars" – eller så köpte de nyrika oljemiljardärerna in sig i Västvärldens internationella bolag.

När spiltan är tom bits hästarna, säger ordspråket. Samarbetet mellan de stora kapitalistländerna började knaka i fogarna. På sina möten talade finansministrarna om att gemensamt hålla uppe efterfrågan. Men i alltfler länder drog regeringarna åt svångremmen för att minska importen och öka exporten. Men man kan inte – som norditalienarna påstår att man gör i Sicilien – leva på att stjäla varandras getter. Konsekvensen blev i mitten och slutet av 70-talet en hårdnande kamp om inkomsterna och en snabbt växande arbetslöshet i de oljeimporterande kapitalistländerna.

Monetarismen

Där fanns trots allt hela tiden i kapitalistländerna enstaka tvivlare på keynesianismen. I Österrike hade den konservativa ekonomen och sedermera finansministern Joseph Schumpeter redan på 30-talet varnat för den byråkratisering och stagnation som skulle komma om företagen blev beroende av statsstöd. Han hade också försvarat en spontan kapitalistisk koncentrationsprocess med argumentet att det handlade om en "skapande förstörelse" av förlegad produktionsteknik som inte skulle befrämjas av en aktiv statlig inblandning.

En annan kritiker var Milton Friedman, ekonom från

Chicago. Han hade redan i slutet av 40-talet varnat för att keynesiansk politik skulle leda till hög inflationstakt, en alltför stor offentlig sektor och på lång sikt ekonomisk stagnation. Han hade också hävdat att de finanspolitiska ingreppen var ineffektiva, att de ofta fick effekt först när konjunkturen slagit om. Friedman ville ha en balanserad budget, en penningmängd som växte i takt med produktionen, reduktion och privatisering av den offentliga sektorn samt flytande (dvs marknadsstyrda) valutakurser. Men så länge kapitalismen levde i stabil tillväxt var det få som lyssnade.

Dollarfallet 1971 stämde väl med en av de varningar Friedman hade utfärdat. Man kan inte i längden, sa han, hålla sig med stora betalningsunderskott utan att sälja guld, införa handels- och valutarestriktioner eller släppa det fasta guldpriset och låta dollarvärdet bestämmas av utbud och efterfrågan. Och eftersom guldet inte räckte och eftersom Friedman var en häftig motståndare till statliga restriktioner, så ansåg han att det bara var flytande, dvs marknadsstyrda, valutor som skulle hålla i längden.

Nu började världen lyssna på Milton Friedman. I samband med kuppen i Chile 1973 hade han i ett slag blivit en internationell berömdhet. Han hade tillkallats av militärjuntan som rådgivare och skickade ner en rad elever – ”Chicago boys” – för att hjälpa till med utformandet av en ny ekonomisk politik. I mars 1975 reste han själv till Santiago och höll en föreläsning för ledande politiker och företagsledare, där han förespråkade en ekonomisk ”chockbehandling”. Den gick ut på en drastisk bantning och privatisering av den offentliga sektorn samt en total öppenhet och fördelaktiga villkor för utländskt kapital. Den nya politiken skulle kortsiktigt vara påfrestande med ökad arbetslöshet och sjunkande levnadsstandard. Men den var enligt Friedman långsiktigt den enda möjligheten att få fart på den chilenska ekonomin.¹⁶³

*Exempel*¹⁶⁴

En dag utgick ett påbud från general Pinochets finansministerium: Taxibilarna i Santiago får i fortsättningen inte ha taxametrar med fast taxa, eftersom detta hämmar konkurrensen. I stället skall de skriva upp priset på en tavla monterad på biltaket, där den erbjudna kilometertaxan skrivs dit och suddas bort allt efter ändringarna i utbud och efterfrågan. Vid taxikö höjs priset och när bilarna raddar upp sig i väntan på kunder, så sänks priset.

Ett annat påbud annonserades av utbildningsministeriet på ett möte med landets skolrektor: att det från och med nu var fritt fram att köpa och sälja utbildning och anställa och avskeda lärare efter rektorernas egna gottfinnande. "Kan jag sparka lärarinnor som blir med barn?", frågade en förhoppningsfull rektor med otillräcklig budget. Svaret blev tveklöst ja.

Överallt i världen tog etablerade politiker och ekonomer, utom de allra längst ut på högerkanten, officiellt avstånd från Milton Friedman. Men hans böcker och idéer fick snabbt genomslag. Mest berömd blev hans bok från 1962: *Kapitalism och frihet*. Den innehöll en rasande uppgörelse med inte bara alla former av socialism, utan också med den "smygsocialisering" som keynesianismen, enligt Friedman, innebar.

Friedman gav i sin bok en helt ny bild av de kapitalistiska krisernas historia. Under den tid USA hade tillämpat guldmyntfoten (1879–1913), skrev han, hade man visserligen upplevt en rad bankkriser. Men kriserna i början av 20- och 30-talen, då man levte under en ny federal banklagstiftning utan guldmyntfot, hade blivit etter värre. En huvudorsak hade varit det federala banksystemets (Federal Reserve) oförmåga att förse det privata banksystemet med lagom mycket pengar. Vid årsskiftet 1930–31 hade man till exempel inte insett nödvändigheten av att spä på likviditeten i bankerna när folk krävde att få ut sina besparingar. Resultatet blev minskad penningmängd, dras-

tiskt sjunkande nationalinkomst och massarbetslöshet.

Enligt Friedman var det en myt att den keynesianska konjunkturpolitiken skulle ha bidragit till kapitalismens stabilitet. Expansionspolitiken mot arbetslösheten på 30-talet fick effekt först efter det att krisen var övervunnen, främst genom de av marknadskrafterna ändrade valutakurserna 1931. Han hävdade, precis som de flesta etablerade ekonomer gjort på 20-talet, att statlig upplåning och offentliga arbeten ”tränger ut” pengar och jobb från den privata sektorn och ökar inflationstakten. Politikerna har lätt att öka statens utgifter i lågkonjunkturen, skrev han, men de saknar förmåga att dra åt svångremmen när den privata sektorn har högkonjunktur. Konsekvensen av den keynesianskt inspirerade politiken blir därför en ständigt växande offentlig sektor, som åstadkommer en förlamande stagnation i hela det kapitalistiska systemet.

Regeringarna borde sluta upp med sin överdrivna ambition att åstadkomma full sysselsättning, ansåg Friedman. Det var rentav osunt med en alltför låg arbetslöshet, eftersom man då bara skulle få dålig rörlighet på arbetsmarknaden och orimligt inflationsdrivande lönekrav. Han ansåg att det fanns en ”naturlig arbetslöshet”, kanske kring så där en 5 procent, som inte kunde understigas utan att få en oacceptabel inflationstakt.

Friedman kritiserade också keynesianernas tro på ”finliret” med räntor, statsutgifter, skatter och valutakursjusteringar efter konjunkturläget. Det som behövdes var i stället ”fasta normer” i politiken. Ett minimum av statsutgifter, i huvudsak till försvar och rättsväsen, skulle klaras med en balanserad budget. Han återvände till den klassiska kvantitetsteorin och hävdade att mängden pengar i omlopp var avgörande för inflationstakten. Man borde ha en lag som reglerade att penningmängden växte i takt med produktionen. Staten borde i övrigt låta bli att försöka styra ekonomin.¹⁶⁵

Regeln om den stabilt växande penningmängden fick ge namn åt Friedmans nya lära. Han och hans anhängare

kallades "monetarister". På hösten 1976 fick Milton Friedman nobelpriset i ekonomi. Motiveringen var hans förment rent vetenskapligt ekonomisk-teoretiska insatser, men priset gav självklart också en viss glans av vetenskaplighet också åt hans mer allmänpolitiska program. En ensam motståndare till juntan i Chile demonstrerade från läktaren under prisceremonin och den svenska publiken var besvärad. Friedman själv var van och log självsäkert in i TV-kamerorna.

Den nya högerens idéer slår igenom

Senare delen av 70-talet innebar en kraftig ideologisk omsvängning i USA och Västeuropa bort från Keynes' idéer och till Milton Friedmans. Att bekämpa arbetslöshet och åstadkomma sociala skyddsnät blev inte längre övergripande mål för den ekonomiska politiken. Kamp mot inflationen och för kapitalistisk frihet kom i deras ställe. President Ford i USA gav 1976 inför ett jublande Wall-Street-auditorium den nya inställningen i ett nötskal: "arbetslösheten påverkar när allt kommer omkring bara 8 procent av folket medan inflationen påverkar 100 procent".¹⁶⁶

I USA kom under andra halvan av 70-talet allt fler tecken på att monetarismens idéer också började slå igenom i den praktiska politiken. De välbeställda innevånarna i Californien revolterade mot de, som de tyckte, alltför höga skatterna. Deras guvernör, den gamle B-filmhjälten Ronald Reagan, ordnade folkomröstning och drev igenom en lag om maximala fastighetsskatter 1977. Samma år togs ett kongressbeslut om att styrelsen för Federal Reserve skulle fastställa mål för penningmängdstillväxten och re-dovisa avvikelser i efterhand. Presidenten Carter försökte slå vakt om det demokratiska partiets keynesianska traditioner, men en ny republikansk höger började ana att deras tid snart skulle vara inne.

I de kapitalistiska industriländernas samarbetsorgani-

sation OECD hade regeringscheferna och finansministerrarna i sina årliga ekonomiska program under 1974–76 enats om att oljeprishöjningarna borde betraktas som en tillfällig störning av världsekonomin. I enlighet med traditionerna från Keynes och Bretton Woods borde krisen bemötas med en samordnad försiktig expansionspolitik, finansierad genom att man lånade tillbaka de oljepengar som inte kunde förbrukas i OPEC-länderna.

Men 1977–79 slog gradvis ett annat synsätt igenom. Krisen i mitten på 70-talet gavs nu mera långsiktigt ”strukturella” orsaker. Nu talade man om att ekonomierna hade drabbats av ”institutionell skleros”, dvs att kapitalismens marknadskrafter hade snärjts in av regleringar och av en alltför stor offentlig sektor. Nu måste inflation och underskott i första hand bekämpas, även om detta på kort sikt skulle kunna leda till ökad arbetslöshet.

Politikerna fick, skrev man i OECD-programmen, inte ge efter för kraven från löntagare och bidragstagare på kompensation för oljeprishöjningarna. Det som behövdes var ”systemförändringar”, där det ekonomisk-politiska ”finliret” (*fine tuning*) ersattes med ”fasta normer” (*fixed-rule regime*) av typ Friedmans penningmängdsregel. Regeringen skulle inte heller ”ackommodera” med fackföreningar som ställer orimliga lönekrav. Regeringarna borde annonsera sin bestämda vilja att reducera inflation och underskott och ge en ”stabil och förutsägbar omgivning” till beslutsfattarna i den privata sektorn.¹⁶⁷

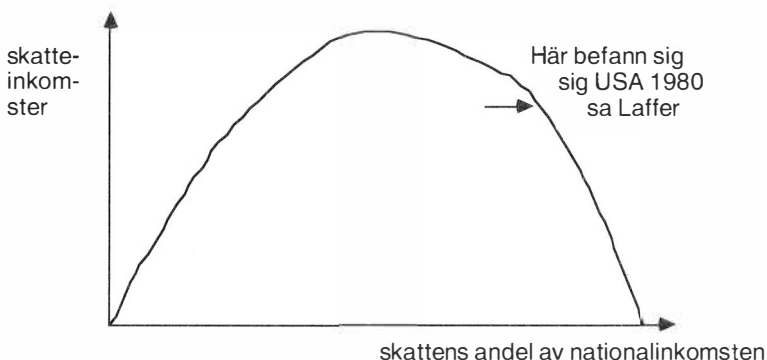
Margaret Thatchers och Ronald Reagans valsegrar 1979 respektive 1980 gav två kraftfulla politiska tribuner åt en ny sorts ekonomisk politik. Deras ekonomiska valplattformar innehöll det mesta av idéerna om privatisering, stabil penningmängdstillväxt och fasta normer. I båda regeringskanslierna sparkades keynesianerna ut och ersattes med monetarister. I andra länder blev det samtidigt alltmer rumsrent bland ekonomerna att vara anhängare till Friedmans idéer.

Friedmans recept mot inflation och underskott var i

första hand att skära i statsutgifterna, avveckla fackliga rättighetslagar och sälja offentliga företag. Regeringen Thatcher valde i första hand den vägen, vilket ledde till en våldsamt kamp mot politisk opposition och fackföreningsrörelse. Med hjälp av en växande oljeutvinning i Nordsjön och oljeprishöjningarna 1980 samt med understöd av den nya svångremspolitiken lyckades regimen pressa tillbaka underskotten. Arbetslösheten steg dramatiskt, inflations-takten föll, fackliga ledare knäcktes och Thatcher blev den nya högerens hjälte långt utanför landets gränser.

Regeringen Reagan pratade mycket om att minska statsutgifterna. Men nedskärningarna i socialprogrammen åts upp av ökningarna av militäranslagen. Regimens metod att minska budgetunderskotten följde en populära-re idé: att skattesänkningar skulle leda till "dynamiska effekter", dvs till att folk arbetade mer och därmed skulle staten få ökade skatteinkomster. Chefsideologen bakom denna enkla tanke hette Arthur Laffer. Han sägs ha ritat sin berömda "Lafferkurva" på baksidan av en restaurant-matsedel:

Figur 5

Laffers idé var ju så mycket lättare att pröva jämfört med att börja skära i offentliga utgifter och Reagans regering satte igång ett stort skattesänkingsprogram åren 1981–

83. Men finansmännen på Wall Street visste mer om ekonomi och tänkte fortare än presidenten. De började genast sälja sina statsobligationer. De insåg nämligen att skattesänkningarna skulle ge ännu större federala budgetunderskott och lån, som skulle tvinga fram höjda räntor och sänkta kurser på gamla obligationer.

Man kan säga att detta finansmannabeteende var i linje med det som hävdades av andra ekonomer vid denna tid: att människor är rationella och därför lär sig att parera politikernas försök att "lura" dem att göra sånt som de själva inte tjänar på långsiktigt. 1995 års nobelpristagare i ekonomi Robert Lucas skulle bli den mest kände av dessa ekonomer. Han hävdade att om regeringen för att få fart på produktionen ökar penningmängden mer än vad som motsvarar landets ökade produktionsförmåga så inser företag och hushåll att en ökad inflationstakt blir följden och därmed höjer de sina pris- respektive lönekrav därefter i stället för att producera respektive arbeta mera.

Lucas argument gav i huvudsak samma slutsatser som Milton Friedmans: Phillipskurvans samband mellan inflation och arbetslöshet är falsk – åtminstone om man ser på saken mer långsiktigt. Man kan inte öka sysselsättningen genom att släppa upp inflationen. Politiker skall över huvud taget inte försöka styra marknaden med hjälp av finans- och penningpolitiskt "finlir" utan nöja sig med att förse ekonomin med just så mycket pengar som motsvarar den av marknaden skapade produktionsnivån.¹⁶⁸

Finansmännen fick rätt och utlåningsräntan i USA steg till över 15 procent. Oljemiljardärer, japanska banker och andra internationella finanskapitalister gillade kombinationen av hög ränta och stabil högerregering och köpte aktier och öppnade feta bankkonton. Pengar strömmade in i USA och dollarkursen steg. USA-producerade varor blev därmed dyrare utomlands och utlandsvarorna billigare. USA förvandlades under 80-talet därmed från världens största fordringsägare till världens största skuldland. Men i rättvisans namn skall det också sägas att den öppna

arbetslösheten föll från nivån 10 procent 1980 till nivån 5 procent 1989. Effekterna av politiken hade blivit de som kan förväntas av ett traditionellt keynesianskt program. Reagans trovärdighet som nyliberal var tillräckligt stark för att han skulle kunna kosta på sig en politik med delvis omvända förtecken.¹⁶⁹

Den tredje vägens politik

I Sverige var keynesianismen och den svenska modellen så fast förankrad att det dröjde längre tid för de nya idéerna att slå igenom. Under stagflationsåren – som av den borgerliga oppositionen döptes till ”de förlorade åren” – i början av 70-talet försökte finansministern Gunnar Sträng bedriva en åtstramande ekonomisk politik som bidrog till ökad arbetslöshet. När Sverige 1972 anslöts till EGs ”valutaorm” tvangs åtstramningar fram för att kronan skulle kunna följa den starka västtyska marken uppåt. Även detta bidrog till ökad arbetslöshet.

När den ekonomiska politiken debatterades i början av 1973 var de etablerade nationalekonomerna lika eniga om att fördöma Strängs åtstramning som om det keynesianska tankemönstrets förträfflighet. Assar Lindbeck sa i en debatt med Sträng:

Det är den förväntade tillgången på lediga produktionsfaktorer som avgör, om det finns utrymme för en expansiv finanspolitik eller inte, och om tillgången på lediga produktionsfaktorer säger budgetöverskott eller budgetunderskott inte ett dugg . . . En variant av denna sammanblandning av samhällsekonomiska och statsfinansiella synpunkter är att man i den allmänna debatten tycks betrakta utrymmet på lånemarknaden som en begränsning i möjligheterna att bedriva en expansiv finanspolitik . . . rent ut sagt en missuppfattning . . . Det är i själva verket ett trivialt kreditmarknadstekniskt problem att klara en statlig upplåning utan bieffekter på andras upplåningsmöjligheter . . .

Att se på budgetunderskottets storlek i stället för på det samhällsekonomiska läget är som när en berusad person går fram till en termometer och finner att den visar på 24 och utropar: 'Å fan, är det redan midnatt'.¹⁷⁰

Oljeprishöjningarna 1973 och 1974 slog hårt på den oljeberoende svenska ekonomin, men eftersom priserna på svensk basexport också steg, så var de flesta fulla av förtröstan. Tron på den gamla sortens expansionspolitik och på att Sträng inte skulle upprepa sitt misstag från början av decenniet var stark när en internationell konjunkturbedgång började slå igenom 1974. Man gav statligt stöd till att industrin producerade på lager för att "överbrygga" lågkonjunkturen. Lönerna steg kraftigt för att kompensera den ökade inflationstakten.

I riksdagen fanns från vänster till höger en bred enighet om den expansiva politiken. På våren 1976 hävdade folkpartiets och centerns företrädare rentav att det varit deras partier som pressat regeringen till den förda politiken. Riksdagsvalet på hösten handlade om löntagarfonder och kärnkraft, där fanns ännu inga borgerliga politiker som på allvar vågade ta upp monetarismens idéer. Det var också svårt att uppleta etablerade fackekonomer som kritiserade överbryggningspolitiken.

Den stora internationella konjunkturbedgången i mitten av 70-talet ledde till att inflationstakten började sjunka i EG-länderna. Det blev allt svårare för den svenska kronan att hålla kursen i valutaormen mot främst den starka västtyska marken. Tre devalveringar vidtogs i rask takt, en 1976 och två 1977. Vid den sista lämnade Sverige samarbetet i valutaormen. Kronan skulle nu i stället fixeras till en "valutakorg", dvs ett genomsnitt av andra valutor sammanvägda genom deras olika betydelse i den svenska utrikeshandeln. De borgerliga regeringarna tog bort en del arbetsgivareavgifterna, men statsutgifterna steg ungefär i samma takt som förut. "Politiken rullade på i de gamla hjulspåren", som dåvarande statssekretera-

ren i finansdepartementet Bengt Westerberg senare skulle uttrycka det.¹⁷¹

Men efter Friedmans Nobelpris 1976 hade ändå debattklimatet långsamt svängt också i Sverige. Några yngre nationalekonomer började försiktigt hävda valda delar av den nya högerns idéer. Men ännu var de i minoritet. Fler-talet etablerade ekonomer höll – med Assar Lindbeck och Erik Lundberg i spetsen – fast vid det gamla perspektivet, att arbetslöshet är ett värre ont än inflation.

Men den andra stora oljeprishöjningen 1979/80 ledde till att både politiker och ekonomer började tänka om. På hösten 1980 lade den borgerliga regeringen fram sin första särskilda "sparproposition". Man började skära på allvar i statsutgifterna samtidigt som man genomförde lättnader i aktiebeskattningen. Vintern 80/81 började också en omprövning inom delar av socialdemokratin. Gunnar Myrdal angrep de höga marginalsatterna och klev därmed in i ett revir som tidigare varit förbehållet borgerliga politiker.

Men först i och med den uppmärksammade artikeln i tidningen *Arbetet* av sex ekonomer under rubriken "Här är hästkuren" den 18 februari 1981, bröt det så kallade "rosornas krig" inom socialdemokratin ut på allvar. De sex ekonomerna uppmanade där sina partikamrater att "bryta med en rad traditionella synsätt", att acceptera bland annat ökade vinster i industrin och att det var nödvändigt att dämpa tillväxten i den offentliga sektorn.

Ett antal LO-ekonomer gick till motangrepp och hävda de traditionella expansionistiska och fördelningspolitiska argument till försvar för offentlig sektor och progressivitet i skatteskalen. Men "en underbar natt" i april samma år gjorde socialdemokratin, folkpartiet och centern upp om att sänka marginalsatterna med ett belopp av storleksordningen ett par procent av nationalinkomsten under en treårsperiod.

På sommaren 1981 presenterade SAP sin nya "Den tredje vägens ekonomiska politik", som innebar att man

skulle ”både spara och arbeta sig ur krisen”. I realiteten hade man närmat sig monetarismen, men åsiktsbytet döl- des bakom nostalgiska hyllningar till 30-talspolitiken och allmänna fördömanden av Milton Friedman. SAP vann valet 1982 efter en valrörelse där statsminister Palme ta- lade om den fulla sysselsättningens politik, medan den blivande finansministern Feldt väntade med sparplaner och en stor devalvering i byrålådan.

Socialdemokraterna började sin nya regeringsperiod med att återställa några av de välfärdsprogram som drab- bats av den förra regeringens sparåtgärder. Man införde också löntagarfonder i slutet av 1983, men sedan var det i stort sett anpassning till de nya trenderna som gällde. I en uppmärksammas intervjubok från 1984 erkände den öp- penhjärtige finansminister Feldt att socialdemokratin en- ligt hans mening under de senaste 50 åren ”i stort sett ac- cepterat det kapitalistiska systemet”.¹⁷²

1985 inleddes en snabb avreglering av finans- och pen- ningmarknaden. Börskurserna steg i Sverige som aldrig förr (med undantag av en djupdykning på hösten 1987). Kapitalisterna trivdes ganska bra med en socialdemokra- tisk regering, även om det kunde vara svårt att erkänna offentligt. De visste ju att bara en sådan regering hade tro- värdighet nog inom arbetarklassen att få genomföra den här sortens politik utan tumult på arbetsmarknaden.

Sammanbrottet för de östeuropeiska systemen

Det var inte bara i väst som kritiken mot det ekonomiska systemet växte mot slutet av 60-talet. I och med att den ekonomiska tillväxten saktade av kunde inte längre regi- merna köpa sig fria från kritik genom en ständigt stegrad levnadsstandard. När det kalla kriget tog slut, blev det också lättare att skaffa sig kunskap om hur det egentligen stod till på andra sidan järnridån. Folken i Östra Europa

märkte att de halkat långt efter. Det verkade också som om man nu nått en sådan teknologisk nivå och grad av komplikation i produktionssystemet, att den gamla byråkratiska apparaten inte kunde hänga med i svängarna. I främst Tjeckoslovakien, Polen och Ungern formulerades en hård kritik mot det egna systemet, som gick långt utöver den Oskar Lange presterat på 50-talet.

Enligt kritikerna fanns det grundläggande systemfel bakom den permanenta varubristen och den låga kvalitén på framför allt konsumtionsvarorna. De statliga företagen hade ersatt kapitalismens vinstmaximering med tillväxtmaximering, eftersom företagsledningarna och lokala partibossar gjorde karriär på att företagen växte och på att de överuppfyllde sina planmål. Därför gällde det för dem att få maximala mängder resurser och minimala produktionskrav från planbyråkraterna.

Och om produkterna blev dåliga, hjälpte det inte att kunderna klagade, för det fanns alltid någon i kön som var beredd att köpa också det värsta skräpet. Och om planerna ändå inte kunde uppfyllas, så satte sig företagets direktör eller partisekreterare på tåget till Prag, Warszawa eller Budapest för att utverka mer resurser. Företagens budget var "mjuk" som gummiband menade Janos Kornai, en av de ledande kritikerna i Ungern.

Den reellt existerande socialismen framstod som ett nytt klassamhälle, där partifunktionärer och planbyråkrater utgjorde den nya härskande klassen, som gick före i alla köer och handlade i sina egna affärer.

Eller för att tala med poeten Vladimir Vysotskij i en dikt från 1966:¹⁷³

Men folk bara muttrar och muttrar
Ska det vara rättvist det här? Vi vill veta!
Det var ju vi som stod längst fram i kön
men de som stod bakom oss får redan äta.

Och direktören säger: Hör nu , kamrater,
vi måste be er gå ut kära vänner!

De som äter är faktiskt delegater
men ni, ursäkta, vad är ni för ena?

Lösningen måste ligga i radikala ekonomiska reformer, sa alltfler kritiker. Företagen måste ges ett självständigt ansvar för både produktion och försäljning och ekonomin måste öppnas för konkurrens från den effektivare kapitalismen. På våren 1968 fick reformivrarna med Alexander Dubcek i spetsen majoritet i kommunistpartiet i Tjeckoslovakien. Där började man i snabb takt under ledning av den militante ekonomiministern Ota Sik genomföra ett radikalt reformprogram med klara inslag av närmanden till Västeuropa. Men redan i augusti gick Warszawapak-tens stridsvagnar in i Prag och satte stopp för experimenten.

I Ungern infördes samma år, dvs 1968, ett mer försiktigt reformprogram, som innebar ett visst utrymme för privat småföretagsamhet och marknadsprisbildning. Vissa av erfarenheten från 1956 hade man där varit försiktig nog att förpacka sina reformer i marxismens teorier och använde vedertagen östeuropeisk terminologi.

I början av 70-talet verkade det återigen under några år som om östekonomierna skulle återhämta sig. OPECs oljeprishöjningar gjorde den sovjetiska oljan, som följde världsmarknadspriset först med en ordentlig tidseftersläpning, relativt sett billigare. Lågkonjunkturen i kapitalistländerna gav tillfälle att åter tala om kapitalismens kris och kontrastera den mot den evigt "krisfria" planushållningen. Segrarna för befrielseströrelserna i Vietnam, Angola och Mocambique gynnade östblocket ideologiskt och de nya socialistiska regimerna annonserade program för införande av planekonomi av Östeuropeiskt snitt.

Men länder som Polen och Ungern drabbades av de högre oljepriserna och av minskad exportefterfrågan från Väst. I Polen hade regimen lånat stora pengar och köpt västteknologi under första halvan av 70-talet. Tanken var att man skulle betala tillbaka med ökad export. Men när

exportefterfrågan i stället minskade, föll planerna samman. För att kunna betala skulderna försökte man minska på matsubventionerna. Det latent missnöjet bröt ut i strejker och i en växande arbetarrörelse utanför statens och det hitintills enväldiga Polska Arbetarpartiets kontroll. I och med det militära maktövertagandet i december 1981 krossades föreställningarna om den "krisfria socialistiska planekonomin" i kommunistpartiernas ekonomikurser.

Inte heller de försiktiga marknadsreformerna – rätten att starta småföretag i servicesektorn och rätten för exportföretag att själva handla med västvaluta – tycktes ha några större framgångar i Östeuropa. Ungern fick problem med stora utlandsskulder. Och i Jugoslavien fick man därutöver dramatiska problem med både inflation, arbetslöshet och nationella motsättningar. Det verkade som om den ekonomiska förnyelsen inte räckte till, om den inte förenades med mer grundläggande politiska och ekonomiska reformer.

De teoretiska föreställningarna om socialismen lever kvar på 30-talets nivå . . . Kontrollen av socialistisk egendom har fränts bort av ämbetsmannavälde . . . Förutfattade meningar om värdelagens verkan har lett till subjektivistiska utgångspunkter i prisbildningen . . . Den teknokratiska arbetsstilen måste bort . . . Partikadrerna får inte belastas med ekonomiska frågor . . . Verkliga självstyrelseprinciper måste införas.

Så dundrade den nye partiledaren Michail Gorbatjov i ett stort tal 1987 till den sovjetiska partiledningen.¹⁷⁴ "Perestrojka" (ombyggnad) och "Glasnost" (klarspråk) blev nya begrepp i hela världen. Gorbatjov trodde att det skulle vara möjligt att reformera systemet och införa både parlamentarisk demokrati och marknadssocialism. Men när ordet väl var fritt, gick stormvågen inte att hejda. Vi vill ha kapitalism och marknader som i väst, sa allt fler medborgare i Östeuropa.

Berlinmuren föll och med den föll också de kommunistiska regimerna som käglor. De nya makthavarna brann av iver att snabbt göra om systemen efter västliga förebilder. Just de ekonomiska experter som tidigare utmålats som imperialismens och kapitalismens lakejer kallades nu in som de nya regimernas rådgivare. Det var lite som 1917, fast åt andra hållet.

Men det var inte så lätt att bygga ett nytt ekonomiskt system som många hade trott. Det fanns helt enkelt inte många som visste hur man praktiskt kunde organisera en marknad. När de statliga monopolföretagen skulle privatiseras, visade det sig att det ofta bara var den gamla nomenklaturen som hade kontakter och kunskaper nog för att bli det nya systemets kapitalister. Och marknadskonkurrensen blev ju inte bättre av att ett statligt monopol byttes ut mot ett privat.

Trots allt fanns en hög utbildningsnivå i Öst och i vissa branscher – främst de som levererat till militären – var också teknologin nästan lika avancerad som i Väst. Efter några års kris började här och var marknadsekonomin att spira. Bäst gick det i länder som Tjeckoslovakien, Ungern och Polen som haft de tidigaste försöken med marknadsreformer. Men stora grupper som åtnjutit viss trygghet i det gamla systemet hade svårt att göra sig gällande i det nya: pensionärer, offentligtanställda kvinnor, militärer. Plötsligt blev stadgade äldre damer tvungna att sälja sina sista konjaksflaskor i Moskvas tunnelbanestationer.

De från väst importerade ekonomerna gav oftast rådet att det var bäst att gå hastigt fram med privatisering och marknadsreformer, annars skulle det gamla systemets försvarare hinna kasta allt för mycket grus i maskineriet. Men i takt med att konservativa grupperingar hade framgång i de politiska val som organiserades, tvangs man i de flesta östländerna att slå av på reformtakten. De nyliberala rådgivarna från USA och Västeuropa åkte hem. Östeuropéerna var för dumma för deras ekonomiska teorier eller också var det tvärtom.

Den så kallade ryska maffian frodades och väpnade konflikter bröt ut i före detta Sovjetunionen och Jugoslavien. Men i många öststater – med Polen och Tjeckoslovakien i spetsen – genomfördes lyckosamma marknadsreformer och levnadsstandarden där har när detta skrivs börjat att växa ganska hyggligt när detta skrivs. Kanske håller det som Hegel kallade "historiens list" på att lura oss ännu en gång. Hungern efter en högre materiell standard är en mäktig drivkraft. Vem kunde tro att förlorarna Tyskland och Japan skulle bli de nya ekonomiska stormakterna efter andra världskriget?

Den tredje världen

Den kinesiska revolutionen 1949 hade i motsats till den ryska år 1917 sina rötter på landsbygden. Kommunistpartiet hade redan på 1920-talet hjälpt fattigbönder och livegna att göra uppror mot stora jordägare och fått erfarenheter av ett självförsörjande jordbruk. Mao Tse-Tung ville, som han sa, utplåna skillnaden mellan stad och land. Jordbruksprodukter skulle vidareförädlas till industriprodukter i anslutning till landsbygdens folkkommuner. Under "det stora språnget" i slutet av 50-talet och under "kulturrevolutionen" på 60-talet tvang man städernas välutbildade befolkning att delta i jordbruket.

När de kinesiska kommunisterna bröt med Sovjetunionen i början av 60-talet framstod Kina som något nytt: ett fattigt land som agerade självständigt på världsarenan. Sympatier strömmade till från alla dem som var trötta på USAs och Sovjets storebrorsfasoner. När Mao översatte motsättningen mellan stad och land till motsättningen mellan fattiga och rika länder på det internationella planet, väckte det anklag nästan överallt i Asien, Afrika och Latinamerika. De kinesiska kommunisterna hävdade möjligheten av en ekonomiskt och politiskt självständigt block bestående av de fattigaste länderna, vid sidan av ka-

pitalismens och den östeuropeiska socialismens maktsystem.

Ambitionen att skapa nya strategier oberoende av de två stora maktblocken fanns inte bara i Kina. I Argentina vid FN:s ekonomiska sekretariat för Latinamerika verkade i början av 50-talet Raul Prebisch. Han talade om motsättningen mellan "centrum" av rika länder och "periferin" av fattiga och om hur centrum systematiskt missgynnade periferin via deras ömsesidiga ekonomiska relationer. Detta berodde på att centrum via sin makt över kapital och världshandel drev in periferin i rollen av leverantör av billiga råvaror. Enligt Prebisch måste perefärländerna bryta detta mönster genom att delvis avskärma sig från världsmarknaden och utveckla sin egen industri.¹⁷⁵

Den nordafrikanske psykiatern Franz Fanon skärpte kritiken i sin bok *Jordens fördömda: Afrika, Asien och Latinamerika* måste bryta sitt beroende av den rika delen av världen, som

har byggts upp på slavarnas ryggar och närt sig på deras blod. Den har vuxit direkt upp ur den underutvecklade världens jord och underjord . . . den hålls upp av slavar spridda över hela jorden . . . vid mellersta österns oljekällor, Perus eller Kongos gruvor och på United Fruits plantager.

Fanon drog slutsatsen:

Alltså kamrater, låt oss inte erlægga någon tribut till Europa genom att skapa stater, institutioner och samhällen som är inspirerade av dess mönster. Männskligheten väntar sig något annat av oss än en ovärdig imitation och karikatyr.¹⁷⁶

Idéerna om att bryta beroendet av den rika världen passade väl för nationalistiska politiker som Peron i Argentina, Nehru i Indien, Sukarno i Indonesien och Nyerere i Tanzania. När FN 1962 startade en serie konferenser om handel och utveckling, fick de nya nationalistiska och antiko-

loniala idéerna en internationell politisk plattform. Där restes från tredje världens länder krav på en ”ny ekonomisk världsordning”, vars grundstenar var dessa:

1. Ändrade prisrelationer på världsmarknaden till tredje världens fördel. De rika länderna skulle öppnas för import av industrivaror från tredje världen, medan fattiga länder skulle ha rätt att skydda sin egen industri.
2. Rika länder skulle betala tillbaka det de rövat under kolonialismen genom att ge fördelaktiga lån och bidrag.
3. De internationella bolagen från den rika världen skulle få mindre makt, bland annat genom restriktioner för deras rätt att skicka hem sina vinster.
4. En inhemsk elit av företagsledare och statliga planerare skulle byggas upp och ersätta de importerade experterna.

Under 60-talet byggde allt fler politiska ekonomer från tredje världens länder vidare på dessa idéer. De hävdade att de fattiga länderna var fattiga, inte på grund av bristen på kapital, marknader och entreprenörsanda, utan på grund av att de tvingats in i en ny sorts kolonialism, ett ”beroende” av de rika länderna och deras företag. Man skulle senare kalla denna grupp av teoretiker för ”beroendeskolan”.

Beroendeskolans idéer kunde presenteras i olika ideologiska förpackningar. I länder som Vietnam och Kuba framställdes handeln med Östeuropa och satsningen på en snabb inhemsk industrialisering efter sovjetisk förebild som en ny nationell socialistisk strategi. I ett antal länder i Afrika och Sydamerika satsade man på en mer neutral och mer luddig ”socialistisk” linje, som i den officiella sovjetiska propagandan hyllades som ”icke-kapitalistisk utveckling.”

I början tycktes den nya strategin ha framgång. Men så småningom drabbades alla dessa länder av svårigheter av

samma typ som de som drabbat Östblocket. När så oljeprishöjningarna, nyliberalismen i Väst och krisen i Östsystemen kom på 70- och 80-talen, så blev krisen akut. Hårdast drabbades de oljeimporterande stater, som inte hade teknologi för att starta egen oljeutvinning eller utveckla andra energikällor. Under andra halvan av 70-talet tvangs dessa länder ta stora utlandslån för att överleva. Lånen togs mest i dollars, som dessutom steg kraftigt i värde under första halvan av 80-talet.

*Exempel*¹⁷⁷

Sierra Leone i Västafrika var på väg mot den ekonomiska katastrofen. Den officiella valutakursen var 5 Leone (den inhemska valutan) per dollar i juni 1986 och utlandsskulden närmade sig 1 miljard dollars. Betalningskraven på skuldräntor och amorteringar var därmed uppe i tre gånger exportinkomsterna. Leonen gick inte att använda utanför den lokala marknaden och på svarta börsen kunde man få upp till 25–30 Leone per dollar.

Nu ingrep den internationella valutafonden. För att fonden skulle hjälpa till att omförhandla utlandslånen och ge ett nytt lån på 50 miljoner SDR (Speciella Dragnings-Rätter, då värda ca 1 dollar per SDR) ställdes följande krav: Leonen skulle få flyta fritt, statsföretagen skulle privatiseras och 15 procent av de offentligtanställda avskedas, prisregleringen skulle avvecklas liksom de statliga subventionerna till ris- och bensinimporten och producentpriserna på kaffe, kakao och kokos skulle genom fri konkurrens över gränsen höjas till grannländernas nivå.

Resultatet blev det väntade: På ett halvår (till januari 1987) föll valutakursen till 35 Leone per dollar. Priset på ris fördubblades under samma tid på den lokala marknaden. Månadslönen på mellan 150 och 200 leone för lågavlönade statsanställda räckte då inte längre än ca två veckor för en normalfamiljs försörjning. De flesta bilar slutade gå, eftersom bensinen blev för dyr.

Men alla förlorade inte på affären. Sierra Leones stat-

liga finanser förbättrades. Och de guld- och diamant-smugglande bossar, som stod för merparten av landets exportinkomster, kunde under större risker fortsätta att bygga upp sina bankkonton i utlandet. Och turisterna från USA och Västeuropa kunde leva billigare än någonsin.

Många av den tredje världens länder drabbades av förödande hungerkatastrofer och obetalbara utlandsskulder, värst var det i Afrika. Ändå började så smått under 1980-talet den nordamerikanska och europeiska dominansen i världsekonomin att brytas. Orsaken var att ett antal stater i Östra Asien hade slagit in på den japanska strategin. I Hongkong, Taiwan, Sydkorea och Singapore blomstrade en dynamisk exportledd kapitalism i koalition med starka och auktoritära statsapparater.

”Det är ärorikt att bli rik” och ”Det viktigaste är att katten kan fånga råttor, inte vilken färg den har”, sa Kinas starke man Deng Xiaoping i Kina. Varnade av kommunistpartiernas sammanbrott i Östeuropa bestämde sig det kinesiska partiet för perestrojka men ingen glasnost: marknader och kapitalism skulle få styra ekonomin, men kommunistpartiet skulle styra politiken. Ett upprorsförsök i Peking 1989 slogs brutalt ner. Västvärlden protesterade pliktskyldigast, men när läget stabiliserats strömmande politiker och företag dit igen för att komma först till den nya dynamiska jättemarknaden. Också i Vietnam öppnade den av kommunistpartiet styrda regimen landet för utländskt kapital och genomförde framgångsrika marknadsreformer i slutet av 80-talet och i början av 90-talet.

Den ene av 1993 års nobelpristagare i ekonomi hette Douglass North. En av hans teser är att effektiva ekonomiska institutioner är nyckeln till ekonomisk tillväxt. Staten kan spela en pådrivande roll i den ekonomiska utvecklingen genom att minska klyftan mellan privata och samhällliga kostnader och genom att garantera äganderätter och handelskontrakt. Men staten kan också bromsa

förnyelsen genom att slå vakt om gamla makthavares privilegier – en tanke som inte är alldeles olik marxismens tes om staten som redskap för den härskande klassen.

När detta skrivs, förutspår världsbanken att den största ekonomiska tillväxten skall komma i Östeuropa och Östasien i början på 2000-talet. Allt fler började tala om Östra Asien som världsekonominns kommande tyngdpunkt. Det finns de som påstår att Kina snart har världens största totala nationalinkomst om man räknar efter köpkraft. Kombinationen med en stark stat med "fasta normer" i symbios med en dynamisk kapitalism tycks bli det ideal som skall ersätta nyliberalismens ohämmade marknad.

Den enda vägen?

När de sista stegen togs i den svenska valutaregleringens avveckling sommaren 1989, var det som om en dammlucka hade öppnats för svenska utlandsinvesteringar. Detta var ju året för den östeuropeiska revolutionens höjdpunkt, kapitalismen framstod som slutgiltig segrare i kampen mellan de ekonomiska systemen och EG verkade vara ett dynamiskt framtidsprojekt. Svenskar köpte fastigheter i Bryssel och London för fantasisummor. Och fartblinda bankdirektörer med fallskärmsavtal lånade pengar till dem hej vilt.

Något måste göras för att få pengarna att stanna i Sverige. I början av 1990 försökte den socialdemokratiska regeringen förgäves skapa en riksdagsmajoritet för lagar som skulle begränsa lönehöjningar och strejkmöjligheter. Finansminister Feldt skulle senare deklarerat att han då ansåg att man borde ha stramat upp finanspolitiken långt tidigare och lagt utlovade reformer på hyllan långt hellre än det fruktlösa försöket att reglera marknaden genom pris-, strejk- och lönestopp.

Under 80-talet hade den globala valutahandeln vuxit så

att omsättningen var mer tio gånger så stor som betalningarna för världshandeln. Regeringen och riksbanken i Sverige fick – som i andra länder – allt svårare att påverka räntan och föra en ekonomisk politik som avvek från de krav som restes av de internationella kapitalplaceringarna.

Exempel

På finansavdelningen i ett stort svenskt exportföretag skall man placera 100 miljoner kronor under ett år i väntan på att pengarna behövs till en större investering. Man jämför erbjudanden från en svensk och en tysk bank. Den svenska banken erbjuder 6 procent ränta. Den tyska banken erbjuder växling till kursen en mark mot 5 kr och sedan 5 procent ränta. Båda bankernas erbjudanden gäller under förutsättning att pengarna inte får tas ut förrän efter det att året har gått.

Finansavdelningen räknar ut att man har att välja mellan att ha:

1,06x100 = 106 miljoner kronor om ett år på den svenska banken eller

1,05x100/5 = 21 miljoner mark på den tyska banken.

Vilket alternativ som är bäst beror på om markkursen stiger så att det kan kompensera ränteskillnaden. Dvs det hänger på om 21 miljoner mark om ett år är mer eller mindre värt än 106 miljoner kronor. 106 delat med 21 blir knappt 5,05 Om marken står i 5,04 respektive 5,05 får företaget tillbaka

21x5,04 = 105,84 respektive 21x5,05 = 106,05 miljoner kronor

Således lönar sig den svenska banksättningen bäst om marken om ett år står i högst 5,04. Enbart om finanschefen tror att marken är värd minst 5,05 om ett år så placeras pengarna i den tyska banken.

I Sverige var inflationstakten högre än i de flesta andra länder, räntan måste därför också vara högre för att kompensera för förväntningar om en ännu svagare krona. I oktober 1990 annonserade riksbankschefen stora valutautflöden, genomdrev räntehöjningar och krävde åtgärder som ökade kronkursens trovärdighet. Den socialdemokratiska regeringen svarade genom att lägga fram ett åtstramningspaket och genom att offentligt deklarerat avsikten att ansöka om EG-medlemskap. I den nye finansministern Allan Larssons första finansplan från januari 1991 lyftes inflationsmålet fram som överordnat mål för den ekonomiska politiken och den 17 maj 1991 knöts den svenska kronan (ensidigt) till EGs valuta ECU.

På ett möte i Nationalekonomiska Föreningen den 4 juni 1991 gav riksbankschefen Bengt Dennis – som snabbt hade blivit en välkänd person i TV-rutan för svenska folket – motiveringen: Bara genom denna ”självdisciplinering” skulle man kunna ge antiinflationsspolitiken och viljan att gå vidare mot ett djupare valutasamarbete i Europa den rätta ”trovärdigheten” och därmed en ekonomi i tillväxt och balans.¹⁷⁸

Arbetslösheten ökade nu starkt samtidigt med en dramatiskt fallande inflationstakt. Detta ledde till starkt stigande realräntor (ränta minus inflation) som gjorde att svenska folket började spara och betala tillbaka sina lån i stället för att konsumera för sina pengar. Knytningen av kronan till ECU innebar ju också att Sverige mitt i pågående internationell lågkonjunktur tvingades anpassa sin ekonomiska politik till den tyska, där man av tradition satte inflationsbekämpningen före kampen mot arbetslösheten. Det var ingen önskesituation för den socialdemokratiska regeringen att driva sin valrörelse i.

Moderaterna framstod på våren och sommaren 1991 tveklöst som bärare av de nya idéer som även socialdemokraterna hade tvingats anpassa sig till. Då var det också logiskt att moderatledaren Carl Bildt fick ta över efter Ingvar Carlsson. De borgerliga partierna vann valet på

hösten 1991 och två nya partier till höger kom in i riksdagen: KDS och Ny Demokrati. Huvudparollerna i regeringsförklaringen blev "den enda vägens politik" och "valfrihetsrevolution". 80-talets nyliberala våg hade till sist nått också den svenska politikens vardag.

Men den nya regeringen hade det inte lätt. Kopplingen till ECU:n ledde till återkommande spekulationsvågor mot kronan, vilket tvang fram drastiska räntehöjningar följt av åtstramningar av den inhemska efterfrågan. Arbetslöshet och underskott i statsbudgeten ökade. Den svenska opinionen svängde i EG-fientlig riktning. Under några kritiska förhandlingsnätter i september och oktober 1992 tog regeringspartierna och socialdemokraterna beslut om att en "intern devalvering" skulle genomföras, dvs en kombinerad momshöjning och sänkning av arbetsgivaravgiften. Syftet var att rädda kronans ECU-koppling.

Men den 19 november 1992 kunde kronans koppling till EG-valutan inte längre försvaras. Kronan fick flyta fritt. Alla de trosvissa ekonomer och politiker som talat om nödvändigheten av att behålla en stark krona visste nu varken ut eller in. Trots kronfallet fullföljdes den interna devalveringen genom riksdagsbeslut i december 1992. Denna "dubbla devalvering" bidrog starkt till den stora nedgången av efterfrågan på hemmamarknaden och den växande arbetslösheten under 1993 samt till den på gränsen till överhettade exportkonjunktur som slog igenom 1994.

För regeringspartierna – i första hand moderaterna – hade den nya valutapolitiken setts som en delvis ideologiskt betingad och önskvärd anpassning till de principer för den ekonomiska politiken som slagits fast i det nya så kallade Maastrichtfördraget för omvandlingen av EG till EU – den Europeiska Unionen – från senhösten 1991. I tre steg skulle organisationen bland annat utvecklas till EMU – en ekonomisk och monetär union med gemensam valuta, gemensamma principer för den ekonomiska politiken och ett gemensamt centralbankssystem.

I detta fördrag fastställdes ett antal så kallade ”konvergenzkriterier” – dvs villkor för att ett EU-land skulle kunna delta i EMU: att budgetunderskott och bruttoskuld skall vara maximalt tre respektive sextio procent av BNP, att inflation och lång ränta får vara maximalt en och en halv respektive två procent över nivån i de tre EU-länder som haft lägst inflation under det gångna året samt att valutan skall ha varit stabil i förhållande till andra EU-valutor i två års tid.

Penningpolitiken i EMU skall ha prisstabilitet som centralt mål. Den europeiska centralbanken skulle liksom varje medlemslands centralbank ha en stadga som säger att ”de inte får begära eller ta emot instruktioner från någon regering eller annan part”. Det är ingen tvekan om att det i stora drag handlade om monetarismens grundläggande principer – även om de olika medlemsvalutorna under tiden fram till att de slogs samman till en gemensam valuta – alltmer skulle låsas mot varandra.

De som pläderade för denna monetära union hänvisade till USA med sin gemensamma dollar på en ungefär lika stor marknad. Men en sådan jämförelse är problematisk ansåg andra ekonomer. Om det blir kris inom oljeindustrin i Texas, kan de arbetslösa flytta till andra delstater om konjunkturen är bättre där. Men mellan länderna i EG/EU är hindren för att flytta mycket större. En valutaunion kräver dels ett någorlunda homogent område med samma språk och kultur och hög rörlighet för arbetskraften, dels att händelser i världsekonomin utanför unionens kontroll påverkar unionsdelstaterna någorlunda likadant. Anledningen till att England från början som medlem i EG ställde sig utanför det intimare valutasamarbetet var exempelvis att ändrade oljepriser påverkade England på annat sätt jämfört med andra medlemsländer.

Socialdemokraterna – även de som var positiva till medlemskap i EU – förhöll sig med sådana argument mer skeptiska till att anpassa den svenska politiken till den

planerade valutaunionens. De hade också lärt sig av Danmark – som sagt nej till Maastrichtavtalet i en folkomröstning 1992 – att unionen inte var något populärt projekt bland socialdemokratiska väljare. I deras reservation till riksbanksutredningen tidigt 1993 avvisades det borgerliga förslaget att lagfästa inflationsmålet som överordnat samt riksbankens mer oberoende ställning.

De stora partierna hade trots allt varit eniga om kronförsvaret och efter kronans fall i november var både regering och opposition i behov av en ny ekonomisk politik. Den 12 december 1992 gavs vid ett regeringssammanträde direktiven till en särskild kommission under ledning av Assar Lindbeck, som skulle snabbutreda ”den ekonomiska politikens utformning med hänsyn till denna nya förutsättning samt en alltmer internationaliserad miljö”. Men inte ens detta mycket vida direktiv var tillräckligt:

Kommissionen skulle också ”belysa frågan om hur den ekonomiska politikens trovärdighet kan stärkas vid flytande växelkurs genom utveckling av ekonomiska spelregler och institutioner”.

Kommissionens betänkande offentliggjordes den 9 mars 1993 och det väckte en stor uppståndelse.¹⁷⁹

En huvudtes i betänkandet var att den svenska ekonomins problem i allt väsentligt hade sina rötter i olika typer av systemfel:

I den svenska ekonomin förändrades den ekonomiska och politiska miljön vid 1970-talets början på ett antal viktiga punkter. Detta ställde de existerande institutionerna inför nya problem som de inte förmådde hantera. Den institutionella trögheten vid ändrade förutsättningar är alltså, enligt vår mening en viktig förklaring till de två senaste decenniernas makroekonomiska problem . . . På 70-talet avlöstes den unika stabiliteten i regeringsinnehavet av växlande majoriteter, lotteririksdagar, minoritets- och koalitionsregeringar, vilket ökade svårigheterna att bedriva en an-

svarsfull finanspolitik. Den nya författningen förkortade också horisonterna i de finanspolitiska besluten, bl a genom slopat tvåkammerssystem och kortare mandatperioder.¹⁸⁰

Lindbeck och hans medarbetare ville också lägga huvudskulden för den aktuella finans- och arbetslöshetskrisen på det politiska systemet:

De svaga institutionerna i penning- och finanspolitiken förklarar inflationstendenserna under 1970- och 80-talen, utvecklingen mot kostnadskriserna och dagens stora arbetslöshet. Instabila spelregler på skatte- och regleringsområdet, bestämda i det politiska systemet, förklarar finanskrisen. Förkärleken för standardlösningar i det politiska systemet förklarar varför den offentliga sektorns tjänsteproduktion fortfarande bedrivs som monopol. Särintressenas makt förklarar varför statliga regleringar har motverkat konkurrens och effektivitet på många marknader. Hur den politiska processen utformat fördelnings- och trygghetssystemen förklarar det låga sparandet och den långsammare ackumuleringen av humankapital de senaste två decennierna, och hur den utformat skatte- och regleringsystemen förklarar de små och medelstora företagens begränsade tillväxt.¹⁸¹

Kommissionen tog också upp den växande klyftan mellan de som hade arbete och de som inte hade det:

En i och för sig välmotiverad trygghetslagstiftning tenderar att öka förhandlingsstyrkan i löneförhandlingarna för dem som redan har jobb, s k insiders på arbetsmarknaden, i förhållande till dem som inte har jobb, s k outsiders.¹⁸²

Lagar om restriktioner mot provanställning och tidsbegränsad anställning samt lagar om uppsägning (varsel och avgångsvederlag) ger kortsiktigt stabilare sysselsättning. Men efter en djup lågkonjunktur blir reglerna istället ett hinder för ökad sysselsättning, eftersom företagen inte behöver utökad arbetsstyrka. Det finns därför – an-

såg kommissionen – skäl att modifiera eller avskaffa lagstiftningen.¹⁸³

Hur skulle man då kunna genomföra alla nödvändiga förändringar? Kommissionen ansåg, att det också krävdes grundläggande förändringar i den svenska parlamentariska demokratins sätt att fungera. En del riksdagsledamöter anser sig – skrev kommissionen – i första rummet vara företrädare för sin valkrets. Andra riktar lojaliteten främst mot bestämda gruppintressen. Kommissionen menade att detta är ett olyckligt förhållande: ”Varje riksdagsledamot är vald för att efter bästa förmåga representera *hela nationens* intresse”. Om riksdagsledamöterna i stället för särintressen företräder allmänintresset så borde ledamotsantalet kunna halveras.¹⁸⁴ I slutkapitlet sammanfattade kommissionen sina ambitioner:

Vad kommissionen vill, när det gäller marknadssystemet, är ingenting mindre än att återupprätta den näringsfrihet som etablerades i Sverige 1846 och 1864, men som under decenniernas lopp allt mer urholkats av regleringar och konkurrensbegränsningar, i stor utsträckning som ett resultat av påverkan från olika, ofta kortsiktiga, särintressen.¹⁸⁵

Den 18 september 1994 valde svenska folket fram en ny rödgrön majoritet i Sveriges riksdag och Ingvar Carlsson kom tillbaka som statsminister. Den 13 november 1994 röstade en knapp majoritet av svenska folket ja till svenskt medlemskap i den Europeiska Unionen. Det mesta talar för att det var de ekonomiska argumenten fällde det slutliga avgörandet. De som talade för ett ja sa att räntorna skulle gå ner och investeringarna gå upp vid ett medlemskap. De som talade för ett nej pekade på medlemsavgiften och på att det skulle bli svårare att föra en ekonomisk politik för full sysselsättning och inkomstutjämning.

När detta skrivs i december 1995 diskuteras om Sverige

skall vara med i den Ekonomiska och Monetära Unionen eller inte och om riksbankens inflationsmål skall skrivas in i grundlagen. De som är för anser – i likhet med årets nobelpristagare Robert Lucas – att det inte finns någon motsättning mellan prisstabilitet som övergripande mål för penningpolitiken och en hög sysselsättning. De som är emot anser i likhet med USA-ekonomen Paul Krugman att icke-existensen av denna motsättning är en myt.¹⁸⁶

I övrigt verkar skillnaden mellan de politiska partiernas syn på den ekonomiska politiken i Sverige inte vara särdeles stora. Alla verkar vara eniga om att de globala marknaderna starkt begränsar handlingsutrymmet för den ekonomiska politiken. Till vänster är man mer för att höja skatter och mer för offentligt ägande, mindre för att privatisera och skära i offentliga utgifter, till höger är det tvärtom. Men debatten handlar mest om vem som är bäst på att styra samhällsskutan längs den utstakade farleden. De stora ideologiska striderna lyser med sin frånvaro.

6. *Alternativtänkarna*

Den nya vänsterns politiska ekonomi

Perioden mellan 30-talskrisen och fram till slutet på 60-talet hade, som vi sett, inneburit ett dubbelt nederlag för marxismens politiska ekonomi. I Väst ersattes den inom arbetarrörelsen med keynesianismen, som ideologiskt passade väl ihop med tron på en planerad och stabil kapitalism att reformera i. I Öst förvandlades marxismen, med några enstaka undantag, till stalinismens stelbent tuggande av dogmer utan kontakt med en dynamisk kapitalistisk verklighet.

Pånyttfödelsen av en ny vänstertradition inom den politiska ekonomin under 60-talet och 70-talet var ett kombinerat resultat av ökande kapitalistiska problem och nya politiska rörelser. Befrielsekampen i tredje världen och särskilt Vietnamkriget blev för en generation motsvarigheten till vad 30-talskrisen varit för en annan. Vi som åter började läsa marxismens klassiker i slutet av 60-talet såg hur den etablerade huvudfårans teorier skakades av det som Joan Robinson i ett föredrag kallade för ”den ekonomiska teorins andra stora kris”.¹⁸⁷

Den nya vänsterns politiska ekonomi var i allt väsentlig en kritik av neoklassiskt och keynesianskt tänkande, inte en egen socialistisk praktik. Dess syn på den etablerade nationalekonomin sammanfattas väl av ett uttalande som lär ha tagits i anslutning till ett årsmöte för USAs ekono-

mer 1968, där Milton Friedman betecknande nog höll ord-förändetalet:

Ekonomerna är ojämlikhetens, alienationens, miljöförstörelsens, imperialismens, rasismens och kvinnoförtryckets handgångna män.¹⁸⁸

Den neoklassiska inkomstfördelningsteorin hade överlevt både trettiotalskrisen och marxismens alla attacker. Den marxistiska arbets- och mervärdeläran hade inte kommit längre än till det allmänna påståendet om att kapitalisten berövade arbetaren en del av produktionsresultatet. Neoklassikerna hade svarat på kritiken genom att hänvisa till arbetsvärdelärans "metafysiska" karaktär, med vilket de menade omöjligheten att observera mervärdet med hjälp av den positiva vetenskapens kvantitativa metoder. Varken kapitalister eller fackföreningsekonomer räknade ju i arbetsvärdeenheter, utan i pengar, och deras siffror var de enda som fanns att tillgå.

Betydligt svårare blev det för de neoklassiska ekonomerna att bemöta angreppet från den välskolade kritiker från vänster som inte utgick från arbetsvärdeläran. 1960 gav Piero Sraffa (se kapitel 4) ut en märklig liten bok, där han förnekade möjligheten av att definiera begreppet kapital på det sätt man gjorde i den neoklassiska teorin om fördelningen mellan vinster och löner.

Sraffa utgick ifrån samma sorts matematiska modell, som den vi använde när vi studerade värdelagen och Marx' produktionspriser. Vi återvänder till vårt räkneexempel med två slags fisk (se kapitel 2).

Exempel

Det handlade således om fiskekapitalisterna Agne och Mattilda. Vi behåller alla antaganden om insats av agnfisk och arbetstid och agnfiskpriset 1 kr per kilo. Om timlönen är 50 öre räknade vi då ut att produktionspriset på matfisk blev 1,79 (avrundat) och den gemensamma profitkvoten blev 3 / 7 (eller ca 43 procent).

Antag nu att både Agnes och Matildas arbetare bestämmer sig för att gå i strejk och att de lyckas driva upp sin timlön till 80 öre. Agnes produktionskostnad per kilo agnfisk blir då

$$40 \text{ öre agnfiskkostnad} + 0,6 \times 80 \text{ i lönekostnad} = 88 \text{ öre}$$

Agnes vinst per kg blir då 12 öre och hans profitkvot faller till

$$12/88 = (\text{avrundat}) 0,14, \text{ eller } 14 \text{ procent}$$

Matildas produktionskostnad per kg matfisk blir

$$50 \text{ öre i agnfiskkostnad} + 1,50 \times 0,8 \text{ i lönekostnad} = 1,70$$

och hennes vinst per kilo matfisk blir således

$$p - 1,70$$

om p betecknar priset per kilo matfisk. Produktionen är lika lönsam för Agne och Matilda enbart om

$$(p - 1,70) / 1,70 = 12/88 \text{ eller } p = 1,70 + 12 \times 1,70 / 88 = (\text{avrundat}) 1,93$$

Matfiskpriset har stigit med ca 14 öre, samtidigt som agnfiskpriset är oförändrat jämfört med när timlönen var 50 öre. Vi ser att de lönsamhetsutjämnande produktionspriserna varierar med fördelningen mellan lön och vinst. Det betyder att man inte kan räkna fram produktionspriser, timlön och profitkvot samtidigt. Antingen får man utgå ifrån en viss lönenivå och en viss lönsamhet och sedan räkna ut produktionspriserna. Eller får man utgå ifrån vissa produktionspriser och sedan räkna ut om det finns någon löne- och lönsamhetsnivå som svarar mot dessa priser.

Sraffa kritiserade de neoklassiker, som räknade med ett "aggregerat" kapitalbegrepp, där de lade samman en rad olika "kapitalföremål" (maskiner, fabriker etc) som mättes i sina respektive priser och som sedan härledde lönen och vinsten via deras gränsproduktiviteter (se avsnittet

om den borgerliga fördelningsläran, kapitel 3). Men eftersom priserna från början inte kan bestämmas utan att man först vet fördelningen mellan lön och vinst, hamnar neoklassikern, enligt Sraffa, i ett cirkelresonemang.¹⁸⁹

Den här typen av kritik kom att kallas "nyricardianism", eftersom det ansågs att där fanns vissa likheter mellan Sraffas resonemang och Ricardos. Men nyricardianerna låg oftast närmare Marx än Ricardo i synen på kapitalistens vinst. Den var, sa dom, en arbetsfri inkomst och ett resultat av ägandet och kapitalistens makt över produktionen snarare än av "kapitalets" förmenta förmåga att bidra till produktionen. De moderna neoklassikerna hade definierat bort merparten av vinsten som en "alternativkostnad", dvs som den inkomst kapitalisten "förlorade" genom att han inte använde sina pengar till någonting annat än i produktionen. Enligt nyricardianerna var detta bara en ny variant av den gamla av Marx' förhånade abstinenteorin (se s 76).

Etablerade neoklassiska ekonomer med världens mest spridde läroboksförfattare i ekonomi Paul Samuelson i spetsen försökte bemöta den nya kritiken. Han erkände att det låg något i tanken att vinsten var en arbetsfri inkomst, men det var definitivt bara kapitalisternas konsumtion som kunde betraktas som utsugning. Merparten av vinsten gick ju till investeringar, som ju var lika nödvändiga för produktionen som för arbetskraften.

Samuelson och flera av hans kollegor bland de etablerade ekonomerna uppfattade således, liksom en gång deras kollegor gjort i kritiken av Marx, den nya vänsterns kritik som en sorts moralism över kapitalisternas vällevnad. De ville inte förstå, att kritiken riktades mot kapitalisternas makt över investeringarna snarare än mot deras konsumtionsnivå. Men "tungan söker sig ständigt till den sjuka tanden" som vänsterkritikern Mario Nuti sa om Samuelson.

Den nyricardianska kritiken var trots allt ganska mild jämfört med den som levererades av två äldre marxister

som lyckats övervintra i USA fram till den nya vänstervågen på 60-talet. Den ene hette Paul Baran, flykting från Polen under andra världskriget, som tagit med sig Kaleckis idéer (se kapitel 4) till USA. Den andre hette Paul Sweezy. Han hade arbetet i Cambridge i England och hade påverkats av nyricardianer och vänsterkeynesianer som Sraffa och Joan Robinson. 1965 slog sig Baran och Sweezy ihop om boken *Monopolkapitalet*, som snabbt skulle bli en bibel för den växande studentvänstern.

Baran och Sweezy började boken med en uppgörelse med den gamla ortodoxa marxismen, som de ville förnya på några avgörande punkter: den hade inte fångat in USAs ledande roll i världskapitalismen efter det första världskriget och inte heller självständighetskampen i tredje världens länder. Dess teoretiska kärna, arbetsvärde läran, reproduktionsschemat och tesen om profitkvotens fall byggde fortfarande på antaganden om konkurrenskapitalism, trots att systemet nu dominerades av ett litet antal jätteföretag.

Baran och Sweezy utgick i sin egen teori om den moderna kapitalismen ifrån Kalecki och hans monopolgrad som en bestämmande faktor för investeringar och profiter. Efter andra världskriget hade industrin i USA, jämfört med Kaleckis erfarenheter från 30-talet, koncentrerats ännu mycket mer. Nu bestämdes prisnivån av hela branschen som en monopolliknande kartell och sedan slogs företagen om vinsten genom reklam, produktvarianter och andra kampmedel än priset.

Baran och Sweezy hävdade också att den statliga politiken utvecklats som sin huvuduppgift att garantera vinstnivån på monopolens villkor. Problemet för monopolkapitalismen var inte, skrev de, en fallande profitkvot, som hos Marx, utan tvärtom svårigheterna att hitta meningsfulla användningar för ett växande överskott i form av skillnaden mellan produktionsförmåga och köpkraft.

Den enda verkligt effektiva metoden att göra sig av med överskottet och skaffa nya profiter för kapitalisterna,

skrev Baran och Sweezy, var satsningar på militärapparaten och på investeringar utomlands. Det var rustningarna inför andra världskriget som hade avskaffat arbetslösheten, inte Roosevelts New Deal. Marshallplanen och USAs "bistånd" till andra länder var utslag av stödet för rustningsindustrin och för USAs imperialistiska ambitioner. Staten var i grunden fortfarande ett redskap för den härskande borgarklassen. Den konventionella national-ekonomins bild av den perfekta marknaden och av en stat som gjorde marginella marknadsingrepp var en drömbild som inte hade något med den monopolkapitalistiska verkligheten att skaffa.

Löntagarfonder och arbetarstyre

När kapitalismen och keynesianismen fick ökande problem i början av 70-talet drog, som vi redan sett, den politiska ekonomins högerflygel slutsatsen att staten och facket fått för mycket att säga till om. I Baran och Sweezys efterföljd drog den nya vänstern en annan slutsats: det räckte inte med arbetarrepresentanter i regeringen. Det krävdes också direkt makt över företagen. Överallt i avancerade kapitalistländer började vänstern formulera nya ekonomiska strategier. Konfiskera kapitalet sa extremvänstern. Begreppet "Keynes plus" myntades av de mer försiktiga. De menade behovet av att kombinera efterfrågestyrningen med en reformering av ägandet.

I Sverige blev gruvstrejken 1969/70 en avgörande impuls till ett förändrat tänkande. Den "svenska modellen" hade trots allt inte ändrat kapitalismens grundläggande maktstrukturer. Den solidariska lönepolitiken hade visserligen utjämnat löner inom arbetarklassen, men makten och förmögenheterna i ekonomin var fortfarande extremt ojämnt fördelade. Allt fler socialdemokrater anslöt sig till tesen att regeringsinnehavet inte räckte till för att balansera kapitalmakten.

På uppdrag av 1971 års LO-kongress fick en arbetsgrupp under ledning av Rudolf Meidner utreda frågan om hur löntagarnas inflytande över produktionen skulle stärkas.

1973 inrättades efter ett riksdagsbeslut 4:e AP-fonden, som upp till en viss ägarandel i enskilda företag skulle köpa in sig på aktiebörsen. Finansminister Sträng skrev i propositionen att fonden skulle ge ägarinflytande, men man skulle inte få bli dominerande i större företag. De anställda i företag där 4:e AP-fonden köpt in sig gavs rätt att rösta för fondaktierna på bolagsstämmor. Genom en ny medbestämmandelag ville riksdagen också ytterligare stärka de anställdas inflytande över sina arbetsplatser.

1975 kom Meidners förslag om att privatföretag över en viss storlek (undantag: bl a banker) skulle avsätta en viss del av sin vinst, som skulle omvandlas till nya aktier i företaget. Aktierna skulle placeras i ”löntagarfonder”, som i princip skulle kontrolleras av de anställda på respektive företag, men där också högre fackliga nivåer skulle fördela inkomster från aktieutdelningar och samordna utövandet av ägarmakten. Förslaget innebar ett radikalt nytänkande på flera olika sätt. För det första innebar det ett brott mot den statliga funktions socialismen, dvs mot tanken att kapitalisterna fick sköta produktionen så länge de bara skötte sig och accepterade en stark stat som omfördelade produktionsresultatet. Rudolf Meidner sa:

Vi vill beröva de gamla kapitalägarna deras makt, som de utövar i kraft av sitt ägande. All erfarenhet visar att det inte räcker med inflytande och kontroll. Ägandet spelar en avgörande roll. Jag vill hänvisa till Marx och Wigforss . . . Enbart funktions socialismen räcker enligt min bestämda mening inte för att åstadkomma en genomgripande samhällsförändring.¹⁹⁰

Men förslaget innebar också ett brott med de traditionella kraven på ökade löner och mer offentlig styrning inom arbetarrörelsen. Det uttalades inte så tydligt, men tanken

var uppenbarligen att löntagarna delvis skulle få "köpa" sina aktier genom att lönekraven hölls tillbaka. Vidare skulle fondavsättningarna vara avdragsgilla vid beskattningen, vilket innebar att ungefär hälften av löntagaraktierna finansierades genom lägre skatter för företagen. Makt och pengar skulle således genom fonderna flyttas från *både* kapital och stat.

I fondernas ideologiska förlängning kunde man rentav ana någon slags arbetarstyrd marknadssocialism. Men arbetarrörelsens vänster var ännu inte mogen att acceptera en sådan kombination. Detta var ju året för segern i Vietnam. Vänstern i genomsnitt kritiserade bristen på demokrati i öststaterna, men trodde att det "bara" var detta som var felet på planhushållningssystemen. Den gryende debatten om nödvändiga marknadsreformer i Öst hade man föga förståelse för.

Till den ideologiska osäkerheten inför fonderna inom vänstern bidrog också att det vid denna tid fortfarande fanns ung- och vänsterliberaler samt en och annan "åsanissemarxist" inom ungcentern som talade för företagsdemokrati och löntagarfonder. Men ju närmare valet 1976 kom, desto starkare blev en borgerlig ideologisk motpropaganda, anförd av SAF och de ledande nationalekonomerna. Assar Lindbeck skrev att fonderna hotade demokratin och pluralismen, de mest rabiata sa att de skulle innebära "öststatsdiktatur". Motattackerna växte till storm, när LO-kongressen 1976 ställde sig bakom och till och med skärpte Meidnerförslaget.

Efter den borgerliga valsegern 1976 backade socialdemokratin stegvis från Meidnerfonderna. I varje nytt förslag tonades makt- och demokratifrågan ned. I stället blev behovet av "riskkapital" till långsiktiga industriinvesteringar skjutet i förgrunden. Fonderna fick nu mer karaktären av statliga utvecklingsfonder. Efter det nya förlustvalet 1979 var troligen flera ledande socialdemokrater inne på att helt avskryva fondfrågan, men de förväntningar som väckts inom LO kunde inte utan vidare klippas av.

Nya och alltmer urvattnade förslag lades på SAP- och LO-kongresserna 1981 och inför valet 1982. Resultatet blev till sist ett riksdagsbeslut i slutet av 1983 om fem statligt korporativa fonder för köp av aktier med styrelser utsedda av regeringen.

Det pliktskyldiga riksdagsbeslutet i december 1983 innebar att fem från varandra fristående regionalt baserade fonder, med korporativt sammansatta styrelser, skulle köpa aktier och andra värdepapper upp till en gräns av 8 procent av aktierna i börsnoterade företag. Facket på företag där fonderna köpt in sig kunde efter fondstyrelsebeslut erbjudas ta över rösträtten på bolagsstämmorna. 3 procent av fondernas reala värde skulle levereras in till de tre första AP-fonderna.

I debatten hade det flaggats för en framtida utbyggnad och för en demokratisering av sättet att utse fondstyrelser. Det hade till och med talats om allmänna val. Men under 1984 och 1985 fick, som ovan beskrivits, nyliberalismen sitt ideologiska genombrott. Direktörerna gick ut på gatorna och visade upp sitt fondmotstånd. I samband med valet 1985 utlovades ett stopp för fortsatt fondutbyggnad efter 1990. Detta var "steget", som Olof Palme uttryckte det.

Men det blev till sist inte ens ett steg. Socialdemokraterna började alltmer prata om att fondpengarna tillhörde pensionärerna snarare än löntagarna och allt tal om fonder som medel att öka den ekonomiska demokratin försvann i det sena 80-talets nyliberala yra. Den borgerliga regeringen förhandlade med Ny Demokrati och gav löntagarfondspengarna till riskkapitalbolag, i huvudsak ägda av de företag som betalt in vinstdelningsskatten till fonderna tidigare. En del av pengarna gick också till forskningsstiftelser, som gjordes oåtkomliga för den nya regeringen strax före valet 1994.

När LO i en skrift 1988 utvärderade löntagarfonderna, sa en av arbetarrepresentanterna i en fondstyrelse att frågan om fonderna var "iskall bland jobbarna". Men en fond-

direktör var mera optimistisk: Fonderna är som grundskolan, sa han, deras betydelse kommer att märkas först senare. Det är farligt, ansåg han, med alla dessa civilekonomer med deras gemensamma synsätt, de ser bara till kapitalavkastningen och inte till de grundläggande fakta om produktionen som finns bakom kalkylerna.¹⁹¹

Man skrev också i LO-skriftens efterord:

Vårt samhälle behöver inte oundgängligen hålla sig med en grupp rika människor som står för sparandet och har kunskaper och förmåga att fördela dessa dit de kommer till effektivaste användning . . . teknikutvecklingen gör företagen alltmer beroende av de anställda . . . Med dagens komplicerade produktion vore det fel att bara använda människors fysiska muskelkraft som ersättning för maskiner, handlande endast på direkta order. Företagen måste kunna lita på att de anställda kan sina saker och gör vad de ska utan att ständigt behöva instrueras, övervakas och kontrolleras.¹⁹²

Det här var tankar som fanns inte bara i Sverige. Det talades på många forskningsinstitut och företag om att investeringar i "humankapitalet" – dvs i kunskaper – blivit allt viktigare jämfört med de rent "fysiska" anläggningarna. I de multinationella storföretagens nya fabriker måste arbetarna ges ett eget ansvar för att allt löper "just in time". På den punkten instämmer också den moderne kapitalisten. Den nya tekniken – främst de moderna informationssystemen – gjorde det lättare att lägga ut produktionen på självstyrande resultatenheter samtidigt som man kunde styra pengarna inom företaget centralt.

En grupp brittiska marxister hade försökt analysera det nya systemet, som de kallade för den "postfordistiska kapitalismen". Med detta begrepp menade de att epoken som startat med Henry Fords löpande band vid bilfabriken nu definitivt var slut. Den moderne välutbildade arbetaren accepterade inte att bli en anonym kugge i en produktionsmaskin. Kritiken mot en alltför långt gången ar-

betsdelning – dess rötter finns både hos Adam Smith och Karl Marx – hade blivit kapitalistisk realpolitik. Kapitalägarna måste helt enkelt skaffa sig nya metoder att styra sina företag för att kunna locka till sig den bästa arbetskraften.

I den postfordistiska kapitalismen ändras också företagens sociala mönster. När det löpande bandet ersätts med arbetslag bryts den lägre delen av hierarkin ner och gränserna mellan arbetare och tjänstemän suddas ut. Därmed minskar tjänstemännens traditionella lojalitet gentemot den överordnade kapitalmakten. Till och med mera produktionsinriktade kapitalister kan tänka sig att bilda allianser med sina anställda mot finansmarknadernas yuppisar och klippare.

De enskilda produktionsenheternas självstyre utvecklas på sina håll till en rätt att själva teckna kontrakt med underleverantörer och återförsäljare. Den storskaliga kapitalmakten på aktiebörser och i koncernernas finansavdelningar reduceras i och med detta. Det lättflyktiga ägarkapitalet blir en "främmande makt" – för att tala med Marx – från produktionens horisont.

Hur skall då aktieägarna kunna behålla de anställdas lojalitet? Det mest effektiva bedömdes i en del företag vara aktier åt de anställda.

Exempel

Metallarbetare Svensson har just löst in sin första konvertibel – ett papper som han fick när han avstått en hundralapp av lönen – och fått sin första aktie i det stora företaget. Han slår upp i tidningen att dagskursen är 500 kronor och att styrelsen i bolaget föreslår en utdelning på 10 kronor inför nästa veckas bolagsstämma. Det var ju ingen dålig värdestegring tänkte han. Men 10 kronor är bara 2 procent av 500 kronor, det är ju dåligt jämfört med bankräntan. Fast egentligen har han ju bara satsat en hundralapp och räntan på den blir ju 10 procent, så han får ju vara nöjd.

Svensson undrar varför aktien är värd just 500 kronor

och lyckas snika åt sig en glättad årsredovisning på kontoret när ingen ser honom, han skäms lite för gubbarna nu när han blivit kapitalist. Han lyckas till slut hitta siffran 100 miljoner aktier, som förts upp till värdet 10 miljarder kronor i koncernens balansräkning. Det blir ju bara 100 kronor per aktie tänker Svensson. Det är ju bara det nominella värdet!

Men så tittar han på hela balansräkningen för 31 december förra året:

Tabell 4

Omsättningstillgångar (kassa, kundfordringar, varulager m m)	50
Anläggningstillgångar (Fastigheter, maskiner, aktier m m)	30
Summa tillgångar	80
Skulder	40
Eget kapital	40
Summa skulder och eget kapital	80

Jaha, tänker Svensson, 40 miljarder i eget kapital, det måste ju vara en del av det jag äger. Men 40 miljarder dividerat med 100 miljoner aktier ger 400 kronor per aktie. Varför kostar aktien då inte 400 utan 500? Är värdet av det egna kapitalet undervärderat i balansräkningen? Eller har något hänt sedan årsskiftet?

Tabell 5

Försäljning	+100
Löner och andra ersättningar	-10
Övriga rörelsekostnader	-80
Rörelseresultat	+10
Avskrivningar	-2
Resultat efter avskrivningar	+8
Finansnetto	+1
Bokslutsdispositioner	-2
Skatter	-2
Nettovinst	+5

Nettovinsten per aktie blir således 5 miljarder / 100 miljoner = 50 kronor. Det var bara en femtedel som de delade ut till oss aktieägare, tänker Svensson. Inte så konstigt att aktien stigit i värde.

Men är verkligen nettovinsten det rätta måttet på hur mycket han tjänat som aktieägare? Hur är det med avskrivningarna och bokslutsdispositionerna? Avskrivningarna är tydligen beräknade värdeminskningar på bolagets tillgångar. Och där framgår av texten att man ofta varit försiktig när man värderat tillgångarna. Och om bokslutsdispositionerna står det i en fotnot att de gjorts i "konsolideringssyfte" och att ungefär hälften av dem hade ingått i nettovinsten om bolaget hade tillämpat de redovisningsprinciper som används i USA.

Men Svensson är ju trots allt först och främst en jobbare. Han hade en bruttolön på 200 000 kronor förra året. Han ser i bokslutet att koncernen hade ca 50 000 anställda, som fick 10 miljarder i löner, och att han därför tydligen låg ganska nära genomsnittet. Men så ser han att mer än 4 miljarder av lönerna betalades ut till anställda i andra länder. Och 150 miljoner gick till styrelse och verkställande ledning, en ökning med 20 miljoner sedan förra året.

Svensson fick bara 2 procent påökt förra året. Han blir förbannad och vill höja lönerna. Han bestämmer sig för att gå på bolagsstämman och säga nåt om saken. Kanske han skulle snacka med de andra gubbarna? Han har för sig att det är de flesta som har konvertibelaktier.

Men så ser han att det är en B-aktie han har och de har bara en tiondel av röstvärdet av en A-aktie. Han har en röst av 300 miljoner och han inser snabbt det hopplösa i att försöka påverka bolagsstämman. Koncernchefen skriver i bokslutet: "Det är tålmod och riskvilja som skall föra företaget vidare". Det är väl mitt tålmod och hans riskvilja då, tänker Svensson och säljer sin aktie.

Grön ekonomi

När Berlinmuren fallit och kommunistpartierna i Östeuropa fallit med den framstod för många den kapitalistiska marknadsekonomin som det enda möjliga systemet och den ekonomiska liberalismen som det enda möjliga ideologin. "Historien är slut" sa en japansk tänkare och det verkade nästan så. Men det dröjde inte länge förrän också kapitalismen fick problem. Växande offentliga underskott, skakningar i valutasystemen och starkt växande arbetslöshet ledde till ifrågasättanden av både nyliberala idéer och av regeringar som bar upp dem.

Socialdemokratiska och socialliberala idéer kom gradvis tillbaka en bit in på 90-talet. Men det var oklart vad man kunde göra gentemot ett allt rörligare internationellt spekulationskapital, vars omsättning hade blivit mer än tio gånger större än utrikeshandelns. Vi behöver en helt ny ekonomisk teori, sa Sveriges statsminister. Men han verkade inte riktigt veta var någonstans han skulle börja leta. Bland de etablerade ekonomerna fanns en stark misstro mot alla de "flummiga" tankeskolor, som inte kontrollerades av dem själva.

Av hänsyn till de estetiska kraven
(som också är ändamålsenligheten)
har arkitekterna gjort molnen fyrkantiga.

Över de öde skogarna sträcker sig alltså förstaden . . .
mäktiga filer av tomhetsfönster
understrukna av solnedgångens vackert röda neon . . .

Och det blir natt och tyst. Bara sophelikoptern
surrar i sakta mak från port till port
förd av en framtida utstött, en anarkist och poet
livdömd att bortskaffa allt fantasisnusk . . .

Så skrev poeten Gunnar Ekelöf 1945 i sin uppgörelse med det nya materialistiska välfärdssamhället i dikten "Till De Folkhemske".¹⁹³

Paul Samuelson beskrev det lite annorlunda i den första upplagan från 1948 av efterkrigstidens mest spridda lärobok för ekonomistuderande, *Economics*: "Konsumenten är så att säga kung . . . var och en röstar och använder sina pengar som röst för att få gjort vad han önskar."¹⁹⁴

Denna tes om "konsumentsoverhögheten" i den fria kapitalistiska marknadsekonomin förlade alla diskussioner om inriktning och mening med den kapitalistiska produktionen utanför den vetenskapliga nationalekonomins område. Begränsningen i perspektivet gällde också doktrinära keynesianer, som aktade sig noga för att ange var konjunkturpolitikens offentliga investeringar skulle satsas. Man kunde lika gärna sätta arbetslösa på att gräva skyttegravar som på att plantera blommor.

I och med 60-talets framväxande miljöreligiosa blev också denna hörnsten i den etablerade borgerliga nationalekonomin ifrågasatt. I den interna ekonomdebatten framträdde John Kenneth Galbraith med sina böcker, där han hävdade att tekniker och ekonomer, "teknokrater", hade tagit makten i storföretagen, som själva genom sin marknadsföring prackade på konsumenterna det som teknokrater själva ville. Han gav som exempel hur man med mördande reklam lyckades sälja en brödrost med personligt silvermonogram till alla de statusjagande innekonsumenterna i ett villasamhälle.¹⁹⁵

I *Monopolkapitalet* riktade också Baran och Sweezy ett rasande angrepp på den monopolkapitalistiska kulturen och på den moderna nationalekonomin, som avvisar varje uppdelning i nyttig och onyttig produktion eller produktivt och improduktivt arbete som ovetenskapligt:

Man behöver inte ha en detaljerad uppfattning om hur en förnuftigt konstruerad bil, en välplanerad stadsdel, en vacker musikkomposition, ska vara för att inse att de modellförändringar som oavbrutet tvingas på oss, de slumområden som omger oss, och den rock-and-roll som böljar mot oss, ger exempel på ett mönster för användningen av

mänskliga och materiella resurser som är skadligt för den mänskliga välfärden.¹⁹⁶

Baran och Sweezy gav också en nästan hatisk beskrivning av det moderna utbildningssystemet i USA, där examina köps för pengar och där beställda doktorsavhandlingar om rugbyhjälm gav bättre meriter än humaniora. Det blev något av åldrade kyrkofäder över de gamla marxisterna, när de sammanfattade:

En tung känsla av livets meningslöshet genomtränger landets moral . . . Den borgerliga ideologin är inte längre en världsåskådning som försöker urskilja en ordning i ett existerande kaos och att upptäcka en mening med livet. Den har förvandlats till en sorts låda med olika slags verktyg och knep för att uppnå . . . en enda sak: status quo.¹⁹⁷

För den nya vänstern var det naturligt att på den här punkten knyta an till Marx' idéer om kapitalismens dyrkande av varan som en "fetisch". På 60- och 70-talet publicerades en flod av böcker med i huvudsak ett politiskt vänsterperspektiv. De handlade om prylsamhället, slit och släng, utarmningen av människosjälens och sexuallivet och om utplundringen av naturen.

Men den nya ungdomsgeneration, som engagerade sig i kampen mot kärnkraft och miljöförstörelse på 70-talet, såg också marxismens traditionella tro på produktivkrafternas eviga utveckling, som ledde till teknikoptimism och de statsbärande socialisternas fixering vid kvantitativ ekonomisk tillväxt. En grön rörelse, vid sidan av de två gamla politiska blocken, började växa fram och fick sitt politiska genombrott under 80-talet.

I Sverige var det striden om kärnkraften, som först mobiliserade en opinion mot den av storfinans och stat planerade industriutvecklingen. Folkomröstningen 1980 om bibehållande eller avveckling av kärnkraften var unik i industrialismens historia. För första gången skulle människor utan egen ägarmakt eller egna specialkunskaper få

ta ställning till en avgörande fråga för produktionens inriktning.

I stort sett alla etablerade nationalekonomer i Sverige ställde upp för kärnkraftens bibehållande. De hävdade att rationella ekonomiska kalkyler sa att kärnkraften på lång sikt var nödvändig för att förse industri och konsumenter med elkraft till konkurrenskraftiga priser. I utredningar inför folkomröstningen hävdade de också att en snabb avveckling av kärnkraften skulle leda till en kraftigt sänkt konsumtionsstandard i Sverige.¹⁹⁸

Men miljöaktivisterna godtog inte ekonomernas argument. De hävdade att kärnkraften innebar risker och kostnader för bland annat omhändertagandet av avfallet, som ekonomerna inte på ett rimligt sätt hade vägt in i sina kalkyler. Helt avgörande för kalkylen över kärnkraftens lönsamhet var till exempel "kalyträntan", dvs hur man vägde samman nutida och framtida kostnader.

Också frågan om trafiken ledde till gräl om ekonomiska kalkylmetoder. Hur skulle man till exempel mäta kostnader för trafikolyckor och luftföroreningar?

Exempel

Bilorganisationerna i Sverige påstår att bilägarna betalar mer i skatter och avgifter än vad bilismen får tillbaka från samhället i form av bidrag till vägunderhåll och annat som kommer den tillgodo och att bilismen därmed var kraftigt överbeskattad.

Men det finns många sätt att räkna. Här är en beräkning som är från 1993 (siffrorna anger miljarder kronor).¹⁹⁹ Om man således enbart jämför vad bilismen betalar med dess direkta samhällskostnader för vägarna så är den "överbeskattad" med nästan 18 miljarder kronor. Men om man också räknar med vad den kostar samhället i sjukvård, miljöskador mm så är den "underbeskattad" med nästan 15 miljarder.

Samhällskostnaderna för trafikolyckorna omfattar i huvudsak det produktionsbortfall, de sjukvårdskostnader

Tabell 6

	Bilisterna betalar		Bilismen kostar
Bilaccis	1,7	Vägar	16,4
Bensinskatt	19,9	Trafikolyckor	17,7
Kilometerskatt	3,1	Miljöeffekter	15,1
Fordonsskatt	4,0		
Koldioxidskatt	5,6		
Summa	34,3	Summa	49,2

och allt det lidande som trafikolyckorna orsakar. I den här kalkylen så "kostar" en dödsolycka i trafiken 10,85 miljoner kronor i så kallat "förlorat humanvärde" medan svåra respektive lindriga personskador taxeras till 2,025 mkr respektive 80 000 kronor per individ. Egendomsskador värderas 11 000 per drabbad trafikant.

I posten "miljöeffekter" ingår två poster: koldioxidutsläpp till en samhällskostnad av 5,6 miljarder (här har avgifterna satts så att de skall täcka kostnaderna) samt "luftföroreningar" till en kostnad av 9,5 miljarder. I kalkylen saknas således kostnader för buller, trängsel som drabbar andra trafikanter och, en ofta bortglömd post, den gigantiska förstörelsen av landskapet, stadsbilden och den kulturhistoriska byggnadsmiljön.

Det har gjorts försök till motsvarande kalkyler för kärnkraften och för andra energislag. Om man till de direkt företagsekonomiska kostnaderna lägger kostnaden för utbildning av kärnkraftsspecialister, för kärnkraftsinspektion och andra statliga säkerhetssystem, för framtida lagring av kärnkraftsavfallet etc. så kan man motivera högre elskatter för att täcka dessa samhällskostnader.

Under miljörelsens genombrottstid i Sverige på 70-talet var den vanligaste föreställningen att en progressiv miljöpolitik innebar mer av planhushållning, mindre av marknadsmekanismer. Men i och med marknadstänkandets allmänna genomslag på 80-talet accepterade miljöro-

relsen alltmer tanken att det gällde att "sätta pris på miljö", dvs att marknadsmekanismen kunde åstadkomma positiv förändring om bara producenter och konsumenterna genom skatter och bidrag kunde förmås att bete sig mera miljövänligt. Opinionsbildningen för miljövänligare papper och tvättmedel började också påverka producenterna som märkte att miljö kunde vara ett försäljningsargument.

Allt fler företagsledningar och personalrekryterare har också upptäckt att natur- och kulturmiljön verkar bli allt viktigare för var människor vill bo. Närheten till orörd natur, sjöars och åars badbarhet och stadsbebyggelsens historiska kontinuitet kan komma att betyda alltmer för rekryteringen av kvalificerad arbetskraft och därmed för företagens lokalisering.

Miljöekonomerna talade allt oftare om "skatteväxling", dvs att man borde höja skatterna på energi, bensin, bekämpningsmedel inom jord- och skogsbruk samt andra miljöskadliga produkter för att istället sänka skatten på arbete. Genom detta skulle man befrämja mer arbetsintensiva och miljövänliga produktionsmetoder och produkter, exempelvis kollektivtrafik, odling av energiskog och manuell ogräsbekämpning inom trädgårdsnäringen.

Den svenska elen kostar när detta skrivs väsentligt mindre för konsumenten än i de flesta andra länder. Detta beror bland annat på att vi har överkapacitet i svensk elproduktion. Vindkraft och kraft baserad på biomassa kostar troligen minst det dubbla (i nya anläggningar som kan ersätta kärnkraft) och solkraft kostar idag flerdubbelt mer. Tveklöst måste priset på kärnkraftsel upp rejält om de förnybara energikällorna skall klara konkurrensen. Men detta skulle – säger kärnkraftsvännerna – ofelbart slå ut merparten av den elintensiva industrin och innebära bortfall av flera hundra tusen jobb i Sverige.

En avveckling av kärnkraften förutsätter ändrade priser och kostnader för olika slag av energi. Industrin och de som skall investera i förnybara energikällor måste ha tyd-

liga prisförutsättningar. Men kan riksdagen ta beslut så alla litar på att detta skall hålla? 1980 tog riksdagen ett principbeslut att beskattningen av oljan skulle höjas i sådan takt att konsumenternas oljepriser ökade med två procent per år mer än prisnivån i genomsnitt. Detta genomfördes dock aldrig, för när industrins företrädare sa att de inte kunde överleva i konkurrens med producenter i andra länder där oljepriserna var lägre, så föll politikerna undan.

Merparten av den ekonomiska tillväxten de närmaste decennierna kommer med all sannolikhet att finnas i länder som Kina och Indien. Den enda egna energikälla de själva skulle kunna använda i stor skala för att klara elförsörjningen är troligen kol – konsekvensen blir då enorma ökningar av koldioxidutsläppen med de klimatkonsekvenser och annat som troligen följer av det. Bara detta räcker för att visa vilken gigantisk uppgift det är att ändra konsumtions- och produktionsmönster på ett sätt så att naturen klarar påfrestningarna.

Räntefria pengar

Som vi såg i det första kapitlet fanns i den tidiga kristendomen ett förbud mot att ta ränta och inom islam gäller förbudet i princip fortfarande. Men förbudet var alltid svårt att genomdriva i praktiken och historien känner många metoder att kringgå det. Vi har redan nämnt Tomas av Aquinos försök att döpa om räntan till en ”straffavgift” vid sena återbetalningar av lån.

Men idén om att avskaffa räntan har levt vidare också utanför de religiösa institutionerna ända in i modern tid. Statssocialister som Rodbertus såg ränteavskaffandet som socialismens själva grundidé. Den amerikanske ekonomen Henry George ville att all jord skulle ägas av staten och hyras ut till brukarna samt att all jordränta borde dras in genom beskattning. Han gav upphov till en poli-

tisk rörelse som man kallat ”georgism” och som haft politiska avläggare långt in i modern tid.

Som den moderna räntebefrielselärens främste ideologiske fader brukar man dock betrakta den tyskfödde framgångsrike argentinske affärsmannen Silvio Gesell. Han upplevde den stora ekonomiska krisen i 1880-talets Argentina och föreslog något han kallade ”fria pengar” som medel mot depressionen. Dessa pengar skulle tillhandahållas räntefritt av staten, men om man innehåft pengarna en tid skulle man betala en avgift för innehavet. Han blev sedermera finansminister i den kortlivade bajerska Sovjetrepubliken 1919 men hann aldrig införa sitt system där. Han ägnade sig som benådad rättshaverist åt propaganda för sina idéer tills han dog 1930.

Det första försöket att tillämpa Gesells idéer gjordes 1932 då borgmästaren i den lilla staden Wörgl i Tyrolen med drygt 4 000 innevånare lät trycka upp och distribuera räntefria och avgiftsbelagda så kallade ”arbetskvitton”, som hade valörer uttryckta i de vanliga pengarna den österrikiska shillingen – men som cirkulerade vid sidan om det ordinarie penningssystemet. Avgiften låg på 1 procent i månaden och den betalades av den som innehade kvittot i slutet av månaden, som då fick ett litet frimärke värt 1 procent av kvittots valör att klistra på dess baksida. Som man kunde vänta sig fick folk som innehade dessa kvitton mer bråttom att bli av med dessa än med sina vanliga pengar.

Den lilla staden fick åren 1932 och 1933 ett visst ekonomiskt uppsving – detta var ju i slutet av den stora trettio-talskrisen. Men när andra städer ville följa Wörgls exempel ingrep den österrikiska centralbanken som såg sitt monopol hotat. Frågan drevs till Österrikes högsta domstol, som förbjöd systemet. I USA planerades liknande experiment, men den nyvalde president Roosevelt stoppade dem i mars 1933. I Danmark gjordes också ett kortvarigt experiment med en lokal räntefri valuta. Systemet förbjöds 1934, men rörelsen återupptogs, bland annat i form

av ett politiskt parti – Rättsförbundet – som lever ännu idag. Också det dansk-svenska JAK (se nedan) har sina rötter i denna danska rörelse.

Keynes ägnade Gesells idéer om räntefrihet några sidor i sin *The General Theory of Employment Interest and Money*. Keynes hade under 20-talet – som han själv uppgav – blivit ”bombarderad” med propaganda från räntebekämparna. I boken (utkommen 1936) bad han om ursäkt för att ha sett på Gesell som en ”crank”. Efter att nu ha läst honom såg han honom som ett intressant exempel på att praktiskt verksamma affärsmän och politiker kan ha ”flashes of deep insight” även om de ”only just failed to reach down to the essence of the matter”.

Keynes ansåg att de ”fria pengarna” kunde fungera i begränsad skala, som i Wörgl. Men han avfärdade dem som generellt system. Hans avgörande argument var att om man införde en avgift på pengar och därmed berövade dem den egenskap som gjorde att folk ville ha en del av sina ekonomiska reserver i den formen, så skulle andra bytesmedel komma i pengarnas ställe: bankkonton, skuldsedlar, juveler eller ädla metaller. Keynes ansåg också att Gesell inte förstått räntans roll som styrinstrument vid val mellan olika investeringar.

Den i västvärlden nu levande mest kända ideologen bakom de räntefria pengarna är förmodligen den tyska arkitekten Margrit Kennedy, som också försökt bygga samman idéerna med både beroendeskolan och den moderna ekologismen. I sina böcker har hon hävdatt att räntan är en ”cancer” i samhället som orsakar nästan alla orättvisor och ekologiska problem. Hon angriper den kapitalistiska marknadsekonomin ekonomer, som inte har begripit detta. Hon är lika kritisk mot marxisterna: Räntesystemet innebär ”en annan och långt mer subtil och effektivare form av utsugning än den som Karl Marx försökte avlägsna”.²⁰⁰

Kennedy hävdar att det idag skulle det vara mycket lättare än på 30-talet att införa systemet, eftersom 90 pro-

cent av det som kallas pengar idag är "siffror i en dator". Konton för löpande transaktioner skulle kunna beläggas med en avgift på 0,5 procent per månad. Detta skulle leda till att alla skulle föra över pengar utöver akuta behov till avgiftsfria och räntelösa sparkonton, från vilka bankerna skulle låna ut räntefritt. Men de utlånade pengarna skulle värdesäkras och låntagare skulle betala "riskbelopp och bankavgifter som är jämförbara med dem som idag är inräknade i varje banklån".

Margrit Kennedy vill också – som en gång Henry George – att jorden skall vara kollektivt ägd, men privat brukad. Med stöd av erfarenheterna från "kommunistisk expropriation" vill hon dock kompensera jordägarna. I och med denna reform anser hon sig kunna avskaffa jordspekulationen. När också inflationen försvinner i det nya systemet av "tekniskt förbättrad byteshandel", så försvinner också spekulatören i pengar. Investeringarna behöver då inte heller ge kortsiktig avkastning – långsiktigt resursbevarande, ekologiska projekt blir lönsamma. Såväl planekonomins ineffektivitet som kapitalistisk spekulatör ersätts med ett "livsbefrämjande" penningssystem, som svarar mot "kvinnors uppfattning om makt".

Ekonomer har invänt och frågat hur Kennedy kan hindra framväxten av nya betalningsmedel som lånas ut mot ränta utanför hennes "fria" penningssystem. Datorerna gör det ju inte bara lättare att införa ett avgiftssystem, de ger också oändliga möjligheter att uppfinna nya sorters transaktioner. Det har exempelvis indrivarna av den svenska omsättningsskatten på handel med värdepapper ("valpskatten"), som fanns en period på 80-talet, tvingats lära sig. Men å andra sidan finns också ekonomer som föreslagit just en internationell transaktionsskatt för att dämpa de skadliga svängningarna i valutakurser och räntor.

Traditionella ekonomer har också invänt att så länge det finns knapphet på resurser för investering (eller "kapital"), så måste det finnas ett "pris" som speglar denna

knapphet och då blir det en ränta även om man döper den till något annat. Om man skall besluta om exempelvis i vilken turordning kollektivtrafiken och solenergin skall ersätta bilism och kärnkraft, så måste man på något sätt väga för- och nackdelar idag mot för- och nackdelar i framtiden, man måste med andra ord ha någon slags kalkylränta. Man kan också befara att det kan uppstå nya former för spekulation i brukningsrätter till jord – just det har faktiskt hänt i de länder där man privatiserat brukningsrätterna på senare tid.

Den moderna rörelsen för en räntefri ekonomi bärs i Sverige upp av i första hand JAK – Jord Arbeta Kapital – som har en mer omfattande dansk motsvarighet som förebild. JAK fungerar så att medlemmarna/insättarna efter att ha sparat sina pengar får låna i proportion till hur mycket de satt in och hur länge. Utlåningen beläggs med en (låg) avgift. Den stora bankkrisen i Sverige i början på 90-talet gav föreningen ett uppsving, men när detta skrivs har föreningen problem.

I de engelsktalande länderna har det också uppstått så kallade LET-system (LET = Local Employment and Trade) där lokal byteshandel organiserats inom allmännyttiga föreningar med hjälp av utanför lokalsamhället icke växlingsbara pengar – eller kvitton. Särskilt i orter med hög arbetslöshet har verksamheten kunnat få en viss mobiliserande effekt. Den globala penningspekulationen och räntesvängningarna har bidragit till att göra dessa lokala alternativ både praktiskt och ideologiskt attraktiva.

Kvinnoekonomi

Inte bara staten, utan också familjen och religionen tillhörde enligt den klassiska marxismen en överbyggnad som förändrades med produktionssättet. I *Familjens, privategendomens och statens ursprung* från 1884 utvecklade Engels detta tema. Både den mansdominerade parfa-

miljen och staten var, enligt Engels, i grunden produkter av överskottet, den privata äganderätten och klassamhället. Med kapitalismens borgerliga familj förvandlades könsrelationen till ett penningförhållande där mannen köper kvinnans tjänster och sexualitet: ”Den moderna parfamiljen grundar sig på kvinnans öppna eller dolda hemslaveri.”²⁰¹

I och med socialismen kommer mannens förtryck av kvinnan automatiskt att försvinna – då först blir det möjligt att upprätta jämlika parförhållanden. Så sa de marxistiska auktoriteterna och den uppfattningen fördes vidare inom den tidiga arbetarrörelsen kring sekelskiftet. Kvinnofrigörelsen var ett mål, men den fick vänta på klasskampen och socialismen.

Till och med det lilla fåtalet kvinnor, som erövrade ledande positioner och uttryckte sig i tal och skrift inom den tidiga arbetarrörelsen, representerade i huvudsak denna ståndpunkt. Rosa Luxemburg skrev att kvinnorna inom industrin hade lägre politiskt medvetande, att de var hårdare exploaterade jämfört med männen och att de därför försvagade arbetarklassens position. Hennes slutsats var att lönekraven borde ställas så att männen ensamma kunde försörja familjen och att således ”proletariseringens järnkvast” bland kvinnorna kunde bekämpas.²⁰²

Rosa Luxemburg stred för den kvinnliga rösträtten, men hon ansåg att sufragetterna i England med deras spektakulära demonstrationer var en ”farsartad rörelse”. Hon ansåg att borgarklassens kvinnor borde låta ”friska vindar dra in i det kälkborgerliga familjelivets kvava luft”, men hon kunde inte inse att också de borgerliga kvinnorna hade något fundamentalt behov av att frigöra sig.²⁰³

I den östeuropeiska marxismen hävdade man att kvinnokampen var onödig i och med socialismens genomförande och i kapitalistländernas arbetarrörelse lanserades idéer om det rationaliserade hushållsarbetet som ersättning för kravet på ekonomiskt oberoende för kvinnor. Li-

berala och socialistiska kvinnoorganisationer kämpade för ökad jämlikhet, men det mansdominerade etablissemanget i företag och statsapparat stretade emot.

Med den offentliga sektorns expansion med dess nya kvinnodominerade yrken och med den nya vänsterns framväxt på 60- och 70-talen i kapitalismens välfärds-samhällen utvecklades en feministisk kritik av den etablerade politiska ekonomin. Den nya kvinnorörelsen kunde konstatera att de kända ekonomerna med mycket enstaka undantag varit män. Mönstret hade inte heller brutits – som i en del andra akademiska ämnen. Feministiska kritiker av traditionell ekonomisk teori ville visa att det är just detta faktum som lett till att vissa perspektiv utelämnas.

Den manliga vänsterkritiken mot neoklassikerna hade mest handlat om sättet att behandla produktionsprocessen och inkomstfördelningen mellan klasserna. En avgörande punkt var att neoklassikernas produktionsteori såg det kapitalistiska företaget som en social atom med en enhetlig vinstmaximerande vilja. En grupp kvinnliga ny-marxister och feminister inriktade sig i stället på den neoklassiska teorins sätt att strunta i könskampen genom att behandla hushållet som en nyttomaximerande enhet vid valet av konsumtion och arbetsfördelning. Och här hade kritikerna också anledning att peka på den klassiska marxismens försummelse.

Gemensamt i denna kritik var att man ville föra in könskampen och särskilt männens exploatering av det kvinnliga hemarbetet i teorin. Inläggen i debatten kan grovt sorteras längs en skala från radikalfeminister i ena änden till mer traditionella marxister i den andra. Feministerna hävdade könskampen som överordnad eller åtminstone parallell med klasskampen. De ansåg att hushållsarbetet var lika nödvändigt och produktivt som avlönat förvärvsarbete och att mannen exploaterade kvinnans arbetskraft i hushållet på ungefär samma sätt som kapitalisten exploaterar arbetaren. En del av dem drog

slutsatsen att kvinnorna borde kräva lön för sitt hushållsarbete.

Mer traditionella marxister ansåg också att kvinnor exploateras av män. Men i motsats till de mer utpräglade feministerna ville de inte jämställa denna utsugning med produktion för mervärde i den ursprungliga marxistiska meningen. Maktrelationerna bakom äktenskaps- eller sambo-kontraktet är, ansåg de, trots allt av en annan karaktär än relationen mellan kapitalist och arbetare bakom anställningskontraktet.

Marxister har också försökt tillämpa alienationsbegreppet på könskampen. Den moderna arbetsdelningen avskiljer inte bara den arbetande människan från kontakten med sina egna produkter, utan också det "offentliga" från det "privata" och förvärvsarbetets värld från hemmets värld och familjen. Därigenom återskapas dessa klyvningar mellan olika världar inom individen själv. Mannen blir alienerad framför de olydiga barnen lika väl som hemmafrun blir det inför hushållsmaskinen, eftersom ingen av dem riktigt begriper företeelsernas ursprung.²⁰⁴

Feministiska ekonomer ansåg också att ett kvinnoperspektiv på ekonomi skiljer sig från det rådande bland etablerade nationalekonomer genom att andra sektorer av tillvaron blir synliga, i att sociala perspektiv och motsättningar blir tydligare samt att kvinnoperspektivet erkänner det personligas inverkan på forskningsprocessen. Orsaken till detta skulle vara de problem kvinnor möter i sin vardag, att dessa "kräver inlevelseförmåga, förmåga till identifikation med andra och behovsmedvetenhet". Kvinnlig forskning präglas av kritisk självmedvetenhet om egna värderingar medan mannen utvecklar ett mer "instrumentellt och neutralt" beteende.²⁰⁵

Politiskt har feminister haft sex timmars arbetsdag som ett av de samlande kraven. Vuxna män i Sverige på 1980-talet arbetar i genomsnitt per dag ca två timmar mer i förvärvsarbete och kvinnorna ca två timmar mer i hem-

arbete jämfört med det andra könet. I en undersökning förklarar man detta genom att visa att om familjen nytto-maximerar i enlighet med den neoklassiska teorin, så säljer den sin tid på marknaden så länge värdet av lönen överstiger alternativkostnaden för tidsanvändningen, dvs värdet av vad familjen annars skulle kunna använda tiden till. Och eftersom mannen har högre lön och kvinnan är mer produktiv i hushållsarbetet, så väljer familjen att hon skall vara hemma mer och att han skall vara mera i förvärvsarbete.²⁰⁶

Exempel

Det hade låtit så övertygande när han övertalat henne att lämna igen daghemsplatserna, sluta i sångkören och nöja sig med tidningsutbärningen på morgnarna. Han hade sagt att nu när marginalskatten sänkts och dagisavgiften höjts var det bättre att han tog några extraknäck utöver ingenjörsjobbet på kärnkraftsverket än att hon jobbade kvar på hotellet. Han hade visat henne en kalkyl, som gick ut på att de skulle tjäna ca 5 000 kronor netto om året på affären.

Men när hon hade torkat av dasstolen för femtielfte gången, han vägrade att sitta ner när han pinkade, blev hon förbannad. Hon tog med sig ungarna och gick upp på hotellet för att snacka med den kvinnliga ekonomichefen. Hon hade berättat om en bok hon läst där det stod att de olika sociala nätverken – sångkörer till exempel – var avgörande för produktiviteten i en ekonomi. Ekonomichefen hade också sagt att hennes jobb på hotellet drog in utländsk valuta och att kärnkraften – hans jobb – ändå skulle avvecklas.

”Vad skulle vi ta för den här servicen på hotellet?” frågade hon och beskrev allt det hon brukade göra för honom hemma. De satt och räknade tillsammans och jämförde med lönerna för kockar, diskare, och städare. Efter viss tvekan avstod de från att räkna på de taxor, som de visste förekom hos vissa flickor i receptionen. De kom fram till att

den del av hennes oavlönade hemarbete som hon själv inte gillade att utföra, hade ett årligt marknadsvärde på minst 200 000 kronor.

Sedan gick hon hem och la offerten på dasstolen.

Noter

- ¹ Danielsson, s 5.
- ² Citerat efter Paul Johnson, s 211.
- ³ I första hand har jag använt Nordisk Familjebok och det biografiska uppslagsverket The New Palgrave för biografiska data, Maurice Dobbs, Hubermans och Åke Holmbergs böcker om världshistorien, Eli Heckschers, Sten Carlsson & Jerker Roséns och Erik Lönnroths böcker om svensk historia samt Hartvig Frischs och Sven-Eric Liedmans böcker om den internationella idéhistorien och Sten Lindroths om den svenska. Inom det mer specifikt ekonomiska tänkandets historia har jag främst använt Isaac Rubins, Eric Rolls och Joseph Schumpeters arbeten. På några ställen har jag också använt nya svenska och danska litteraturhistoriska översiktsverk.
- ⁴ Se Wägner, s 89.
- ⁵ Dikten är skriven av Alf Henriksson och finns i Thalín-Bergmans antologi på s 8.
- ⁶ Se Olgeirsson.
- ⁷ Fahlbeck (1892), 10.
- ⁸ Första Mosebok 2:21–23 respektive Sura (avsnitt) 22 i Koranen. Statschefen var Khomeyni i Iran och författaren var Salman Rushdie.
- ⁹ Se Engels (1980), inledningen.
- ¹⁰ Mattheus 6:19–24, första Timotheosbrevet 6:8–10 resp Lukas 18:25.
- ¹¹ Lukas 19:11–27.
- ¹² Efesierbrevet 5:22–23 resp 6:5 samt första Korinthierbrevet 7:21.
- ¹³ Avsnittet om kyrkans syn på pris och ränta är i huvudsak hämtat från Viner.
- ¹⁴ Citerat från not på s 42 i Léons bok.
- ¹⁵ Andra Mosebok 22:25, resp Lukas 6:34.
- ¹⁶ Lukas 19:23.
- ¹⁷ Koranen, sura 2.
- ¹⁸ Dansk Litteraturhistorie *band 1*, s 99, Gyldendals 1984.
- ¹⁹ Citerat från Lönnroth & Delblanc, *Den Svenska Litteraturen* del 1, 1987, s 78.
- ²⁰ Se Per Nyströms uppsats om landskapslagarna.
- ²¹ E. Lönnroth (1959), s 94 ff.
- ²² Se Odd Langholm.
- ²³ Citerat efter E. Lönnroth (1984), s 233. Hela dikten finns i *Svenska medeltidsdikter och rim*, utgivna av G.E. Klemming 1881–82.
- ²⁴ Brev till allmogen i Linköpings stift från 1524, se Åberg.
- ²⁵ Båda breven finns i Åberg.
- ²⁶ Tawny, s 81.

- ²⁷ Citerat efter Lindberg (1980), s 115. Denna version av hustavlan är från 1600-talsupplaga.
- ²⁸ Citerat efter Per Nyström i uppsatsen om Luther, s 212.
- ²⁹ Utgiven 1971 på modern svenska, se litteraturförteckningen under Brahe.
- ³⁰ Tagen ur *Verdens Litteraturhistorie*, Norsk upplaga, red H. Hertel, Gyldendal, band 3, s 10.
- ³¹ *Verdens Litteraturhistorie*, band 4, s 1–3.
- ³² Citerat efter Ehnmark s 94.
- ³³ Se Dobb kap 3.
- ³⁴ Herlitz (1964), s 115 ff.
- ³⁵ Citerat efter Karleby, s 20.
- ³⁶ Fryxell band II, s 154.
- ³⁷ Usselinx, s 15 ff.
- ³⁸ Fritt översatt efter Jameson, s 109–110.
- ³⁹ Jameson, s 184.
- ⁴⁰ brask *skryt*, *brusa* svälla. Dikten finns i Strindberg (1951).
- ⁴¹ Se J Lönnroth (1987b) för en utförligare presentation av Rising.
- ⁴² Lindroth (1975b), s 543.
- ⁴³ Polhems skrift publicerades 1721, se litteraturförteckningen.
- ⁴⁴ Systematiska Nöd-Hiels Tankar Göteborg 1730
- ⁴⁵ Boken heter *Arcana oeconomiae et commercii* (Om hushållningens och handelns hemligheter).
- ⁴⁶ Se Berch i litteraturlistan. En utförlig genomgång av Berch finns i Liedman (1986).
- ⁴⁷ Om den politiska aritmetiken i England, se Lars Herlitz ”Till tre-enighetens förhistoria” i *Frihetens Former* en vänbok till Sven-Eric Liedman på 50-årsdagen. Om Berch, se Johannisson, s 98.
- ⁴⁸ Swedenborg, s 10 ff.
- ⁴⁹ Christiernin, s 77 ff.
- ⁵⁰ Ekvationen formulerades matematiskt först 1911 av matematikern Irving Fisher i USA.
- ⁵¹ Lönnroth E (1986), s 212.
- ⁵² Bearbetat från Herlitz (1988), s 10 och Meek, s 158.
- ⁵³ Citerat efter Karleby, s 6.
- ⁵⁴ Avsnittet bygger på Chydenius’ och Uhers arbeten i litteraturförteckningen.
- ⁵⁵ Chydenius, s 42.
- ⁵⁶ New Palgrave, vol 4 s 357 ff.
- ⁵⁷ Smith bok I, s 1.
- ⁵⁸ Smith, bok IV, s 20.
- ⁵⁹ Stycket bygger i huvudsak på en föreläsning av Bo Sandelin, våren 1988.
- ⁶⁰ Om Ricardo i New Palgrave, vol 4, s 185.

- ⁶¹ Se Rubin, s 236 ff.
- ⁶² Ib, s 264 ff.
- ⁶³ Ib, kap 29.
- ⁶⁴ Skriften hette *Essay on the principles of population*. Se i *New Palgrave* om Malthus.
- ⁶⁵ Rubin, s 293.
- ⁶⁶ Se prestesåndets protokoll 6.3 1840.
- ⁶⁷ Samuel Hollander i *The New Palgrave dictionary of economics* från 1987.
- ⁶⁸ Mill 1880, s 2 ff.
- ⁶⁹ Ib, s 46.
- ⁷⁰ Ib, s 53.
- ⁷¹ Ib, s 60 ff.
- ⁷² *Om Frihet* översättning från andra engelska upplagan, Helsingfors 1865, s 113.
- ⁷³ I ”Marxismens tre källor och tre beståndsdelar” i *Valda Verk*, band 1, bok 1 (mars 1913).
- ⁷⁴ Burkes skrift hette *Reflections on the Revolution in France*.
- ⁷⁵ Denna korta sammanfattning bygger i huvudsak på Liedman (1982), s 151 ff.
- ⁷⁶ Meurling, s 84.
- ⁷⁷ Ljungdal, s 54 ff.
- ⁷⁸ Från ”Inledning till kritiken av den politiska ekonomin”, Marx& Engels (1975), s 36.
- ⁷⁹ Från förordet 1859 till *Till kritiken av den politiska ekonomin*.
- ⁸⁰ *Kapitalet*, band I, s 373.
- ⁸¹ *Kommunistiska Manifestet*, s 51.
- ⁸² a a, s 11.
- ⁸³ Se Gambys uppsats i litteraturförteckningen.
- ⁸⁴ Bäckström, s 83 ff.
- ⁸⁵ Citerat efter Branting (1909), s 108.
- ⁸⁶ De tre citaten i detta stycke är hämtade från *Teorier Om Mervärdet*, som ingår i Marx&Engels (1975), s 57, 53 resp. 190.
- ⁸⁷ Ib, s 67 resp 99.
- ⁸⁸ Ib, s 222 ff.
- ⁸⁹ *Kapitalet*, Band I, s 34–35.
- ⁹⁰ Ib, s 127–132.
- ⁹¹ Ib, s 180 ff.
- ⁹² Uppgifter hämtade från Östen Johansson (1987), s 27.
- ⁹³ *Kapitalet*, Band I, s 152.
- ⁹⁴ Ib, s 504.
- ⁹⁵ Marx (1971 b), s 62.
- ⁹⁶ *Kapitalet*, Band I, s 523. Dikten är tagen från Kautsky (1887), s 231.

- ⁹⁷ *sykofant* listmare. Ib, s 526.
- ⁹⁸ *Kapitalet*, Band III, s 160.
- ⁹⁹ Ib, s 684.
- ¹⁰⁰ a a, s 11, (egen översättning).
- ¹⁰¹ Definitionerna av de olika prisbegreppen finns på s 25, 142 resp 163 i *Kapitalet*, Band III.
- ¹⁰² Svar på Wagners angrepp finns i Marx&Engels (1975), s 679–704.
- ¹⁰³ Marx&Engels (1975), s 349.
- ¹⁰⁴ *Kapitalet*, Band III, s 438–439.
- ¹⁰⁵ *tautologi defintionsmässigt sant. Ib, s 495 och 496.*
- ¹⁰⁶ *Kapitalet*, Band I, s 670–671.
- ¹⁰⁷ Engels (1978), s 219–20.
- ¹⁰⁸ *Kapitalet*, Band I, s 11, parentesen är från originalet. ”Comtismen” syftar på Comte, positivismens skapare.
- ¹⁰⁹ *Kapitalet*, Band I, s 671.
- ¹¹⁰ a a, s 37–39.
- ¹¹¹ *Kapitalet*, Band III, not på s 443.
- ¹¹² Exemplet Kreuger bygger på framställningen hos Hildebrand.
- ¹¹³ Om Taylor, se Harry Bravermans *Arbete och monopolkapital*, (originalet utkom på engelska 1974), Rabén&Sjögren. Om Jonsered, se a a av Östen Johansson.
- ¹¹⁴ Detta exempel och hela den följande framställningen om neoklassikerna bygger delvis på ett opublicerat föreläsningsmanus av Bo Sandelin från våren 1988.
- ¹¹⁵ Den som kan derivera kan räkna ut att derivatan av inkomsten med avseende på priset blir 100–20p, som blir noll när p är 5 och som ger ett maximum där.
- ¹¹⁶ Unitaristisk betyder en som tror på en enhetlig gudom och som således förnekar treenighetsläran om Fadern, Sonen och Den Helige Ande.
- ¹¹⁷ Wicksell, del II, s 217.
- ¹¹⁸ Nuti (1974).
- ¹¹⁹ Kurvan finns återgiven i *Manual of Political Economy*, (den engelska översättningen från 1971 av Paretos ursprungsarbete från 1909), s 285.
- ¹²⁰ Citerat efter Nuti, ursprunget är från Bukharins *The Economic Theory of the Leisure Class* (1924).
- ¹²¹ Gustafsson (1969), s 203 ff.
- ¹²² Gustafsson a a, s 151.
- ¹²³ Ib, s 147.
- ¹²⁴ Luxemburg (1983), s 35 resp 58.
- ¹²⁵ I Lönnroth (1987a) finns en levnadsteckning och en utförligare litteraturlista över hennes skrifter.
- ¹²⁶ Citerat från den östtyske utgivaren av Luxemburgs *Gesammelte*

Werke band 1, bok 2, förordet, s 4.

¹²⁷ *Marknadsfrågan* kom ut på svenska 1971 med förord av Bo Gustafsson, Gidlunds. *Kapitalismens utveckling i Ryssland finns på tyska: "Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland"* i *Werke*, band 3, Dietz Verlag Berlin, 1972.

¹²⁸ I "Valda Verk", Band 1:del 2. Bucharins finns bl a i en tysk upplaga från 1969 *Imperialismus und Weltwirtschaft*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt.

¹²⁹ Ib, s 470.

¹³⁰ Ib, s 585–586.

¹³¹ Strindberg, Röda rummet, s 151.

¹³² Citerat efter Olson, s 38.

¹³³ Karleby, s 181 f.

¹³⁴ Ib, s 209–210.

¹³⁵ Ib, s 278.

¹³⁶ Wigforss, del II, s 153.

¹³⁷ Se om Kondratieff i uppslagsboken *The New Palgrave*.

¹³⁸ Se Gramsci (1971).

¹³⁹ Sraffa skrev om detta i *The Economic Journal* 1926.

¹⁴⁰ Robinson presenterade den nya teorin i *The Economics of Imperfect Competition* 1933.

¹⁴¹ Exemplet bygger på Sampsons bok i litteraturförteckningen.

¹⁴² Myrdal, s 13.

¹⁴³ Keynes, a a, s 32.

¹⁴⁴ Avsnittet om Kalecki bygger i huvudsak på Laskis framställning i *New Palgrave*.

¹⁴⁵ Keynes (1945), s 349–350.

¹⁴⁶ Branting (1909), s 94.

¹⁴⁷ a a, s 18 (egen fri översättning).

¹⁴⁸ Engels (1970), s 428–439.

¹⁴⁹ "Om naturaskatten" är från 1921 och finns i *Valda Verk*, Band 2, del 2, s 564 ff.

¹⁵⁰ Marx&Engels, *Collected Works*, vol 10, s 287.

¹⁵¹ *Om leninismens grunder* från april 1924, finns i Stalin, s 39 ff. (Arbetet utgavs 1951 och man kan inte vara säker på att texterna är ursprungsversioner.)

¹⁵² Se *Oktoberrevolutionen och de ryska kommunisternas taktik* från dec 1924. Ib, s 130.

¹⁵³ *Om den dialektiska och den historiska materialismen* från sept 1938. Ib, s 840.

¹⁵⁴ Citerat efter Karlsson&Ruth, s 309.

¹⁵⁵ Citerat efter Karlsson&Ruth, s 34. Romanen skrevs av Theo Berkert och hette *Herüber zu uns*.

¹⁵⁶ Keynes, s 354–355.

- ¹⁵⁷ Hämtat från Paul Johnson, s 845–846.
- ¹⁵⁸ Lange, s 46.
- ¹⁵⁹ Ib, s 48.
- ¹⁶⁰ Se kongressrapporten *Samordnad Näringspolitik*.
- ¹⁶¹ Svensk sparbanks-tidskrift nr 1, 1968.
- ¹⁶² Lindbeck, s 20.
- ¹⁶³ Friedman (1977).
- ¹⁶⁴ Exemplet bygger på en föreläsning av Stefan de Vylder.
- ¹⁶⁵ Friedman (1972), kap 5.
- ¹⁶⁶ Citerat från Tobin.
- ¹⁶⁷ Se OECD-rapporterna *Medium Term Strategy 1976, Towards Full Employment and Price Stability 1977, Interfutures 1978* och *The Case for Positive Adjustment 1979* samt Björn Johnsons och Robert Lucas' översikter.
- ¹⁶⁸ Se Lucas 1981. Krugman 1995, s 60–61, har en pedagogisk framställning om detta.
- ¹⁶⁹ Avsnittet om Reagan-regeringens politik bygger på Samuelson (1984).
- ¹⁷⁰ Ur referat från Strängs presentation av statsbudgeten 1973 på *Nationalekonomiska Föreningen, Ekonomisk Debatt* nr 1 1973, s 67.
- ¹⁷¹ I *Ekonomisk Debatt* 1983.
- ¹⁷² Se Ahlqvist&Engqvist.
- ¹⁷³ Hela dikten finns i Vysotskij.
- ¹⁷⁴ Tal till centralkommitténs plenarsammanträde 27.1 1987 enligt referat från presstjänsten Novosti.
- ¹⁷⁵ Avsnittet om Prebisch bygger på föredrag av och samtal med Renato Aguilar och Osvaldo Salas.
- ¹⁷⁶ Fanon, s 78–79 resp. 242.
- ¹⁷⁷ Exemplet bygger på Ankie Hoogvelts ”Open letter to the IMF”, *Monthly Review*, maj 1987.
- ¹⁷⁸ ED nr 6 1991, s 547–554
- ¹⁷⁹ SOU 1993:16 *Nya villkor för ekonomi och politik*, mars 1993, s 21. Utöver Assar Lindbeck ingick statsvetaren Olof Petersson samt ekonomerna Torsten Persson, Agnar Sandmo, Birgitta Swedenborg och Niels Thygesen i kommissionen.
- ¹⁸⁰ Ib, s 33 och 27.
- ¹⁸¹ Ib, s 149.
- ¹⁸² Ib, s 36.
- ¹⁸³ Ib, s 63. På denna punkt gavs en hänvisning till Lindbeck&Snower 1988.
- ¹⁸⁴ Ib, s 158.
- ¹⁸⁵ Ib, s 180.
- ¹⁸⁶ *Peddling Prosperity* från 1994.
- ¹⁸⁷ Robinson (1971).

- ¹⁸⁸ Enligt Nuti (1974).
- ¹⁸⁹ Sraffa, s 19 f.
- ¹⁹⁰ Fackföreningsrörelsen nr 19, 1975.
- ¹⁹¹ Se intervju med Lennart Låftman i Landsorganisationen i Sverige (1988) *Mitt i Steget, om ägande och inflytande inför 90-talet*, en antologi, Tiden, s 129.
- ¹⁹² Ib, s 164.
- ¹⁹³ Den fullständiga dikten finns i diktsamlingen *Non Serviam*.
- ¹⁹⁴ Samuelson (1948), s 56.
- ¹⁹⁵ Taget från Galbraith i *Den nya industristaten*.
- ¹⁹⁶ Ib, s 125.
- ¹⁹⁷ Ib, s 297.
- ¹⁹⁸ Lönnroth J (1985), s 165–166.
- ¹⁹⁹ Lars Hansson i en skrift från Lunds universitet september 1993. Siffrorna i tabellen avser egentligen perioden 1.7 1992 till 30.6 1993.
- ²⁰⁰ Kennedy, s 30.
- ²⁰¹ Engels (1978), s 95.
- ²⁰² Luxemburg (1982–83), del 1:2, s 185.
- ²⁰³ Ib, del 1:1, s 291.
- ²⁰⁴ Katz, s 135.
- ²⁰⁵ Katinka Hort i *En feministisk kritik av den neoklassiska national-ekonomi* Kvinnovetenskaplig Tidskrift nr 1 1987.
- ²⁰⁶ Siv Gustafsson och Petra Lantz i sin studie från 1985: *Arbete och löner, Ekonomiska teorier och fakta kring skillnader mellan kvinnor och män*, Arbetslivscentrum och IUI.

Litteratur

- Ahlqvist, Bernt & Engqvist, Lars (1984): *Samtal med Feldt*, Tiden
- Baran, Paul & Sweezy, Paul (1970): *Monopolkapitalet*, (orig på engelska 1965), Rabén&Sjögren
- Berch, Anders (1747): *Inledning till allmänna hushållningen*, Stockholm
- Brahe, Per (1971): *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt Adelsfolk*, utgiven och kommenterad av J. Granlund & G. Holm, (originalet skrevs i slutet av 1580-talet), Nordiska museets handlingar nr 78
- Branting (1909): "Socialdemokratin, dess uppkomst och utveckling" i *Tal och skrifter* del II, utgiven 1926 av Tiden
- Braverman, Harry (1977): *Arbete och monopolkapital*, (originalet på engelska 1974), Rabén&Sjögren
- Bäckström, Knut (1972): *Götrek och manifestet*, Gidlunds
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker (1980): *Svensk Historia*, del 2, fjärde upplagan, Scandinavian University Books
- Cassel Gustaf (1899): "Vetenskapen och det 'socialistiska samhället', *Ekonomisk Tidskrift*
- Christiernin, Pehr N (1761): *Utdrag af föreläsningar Angående Den i Swea Rike upstigne Wexel-Coursen*, Stockholm
- Chydenius, Anders (1765): *Källan till rikets vanmakt*, broschyr
- Danielsson Axel (1889): *Socialismens Hörnsten*, (Historisk och teoretisk framställning af läran om värdet), (broshyr) Malmö
- Dobb, Maurice (1973): *Studier i kapitalismens utveckling*, (första engelska upplagan 1963), Rabén&Sjögren
- Ehnmark Anders (1986): *Maktens Hemligheter – En essä om Machiavelli*, Norstedts
- Engels, Friedrich (1970): *Herr Eugén Dührings omvälvning av vetenskapen*, (ursprungligen från 1875), Arbetarkultur
- Engels, Friedrich (1978): *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, (urspr 1884), Arbetarkultur
- Engels, Friedrich (1980): *Bidrag till urkristendomens historia*, (urspr 1895), Arkivet för folkets historia, Stockholm
- Fahlbeck (1892): *Stånd och klasser*, Lund
- Fanon, Frantz (1969): *Jordens Fördömda*, (med förord av Jean Paul Sartre), Rabén&Sjögren
- Friedman, Milton (1972): *Kapitalism och Frihet*, (urspr 1962), Bonniers.
- Friedman, Milton (1977): "Recept för Chile", *Ekonomisk Debatt*, Årg 4, nr 1
- Frisch, Hartvig (1962–63): *Europas kulturhistoria*, i fyra delar, (översättning från danskan), Natur&Kultur
- Fryxell Anders (1982–83): *Berättelser ut svenska historien*, Band

- I–IV, i urval av Axel Strindberg, (ursprungligen från 1800-talet), Gidlunds
- Galbraith, John Kenneth (1968): *Den nya industristaten*, Wahlström & Widstrand
- Gamby, Erik (1983): ”Hantverkskommunismen i Sverige”, i *Marx i Sverige* (red L Vikström), Arbetarkultur
- Geijer, Erik Gustaf (1980): *Historiska skrifter i urval*, utgiven av Torsten Nybom, Tiden
- Gramsci, Antonio (1971): *Prison Notebooks*, (red Q Hoare och G N Smith), Lawrence&Wishart
- Grassman, Sven (1988): *Bokslut*, Årstiderna förlag
- Gustafsson, Bo (1969): *Marxism och revisionism*, Svenska Bokförlaget
- Heckscher, Eli F (1936–1949): *Sveriges Ekonomiska Historia*, (i två delar om vardera två volymer, Bonniers
- Herlitz, Lars (1964): ”The concept of mercantilism”, *The Scandinavian Economic History Review*, vol XII, nr 2
- Herlitz, Lars (1988): *Fysiokraterna*, Stencil
- Herlitz, Lars (1989): ”Till treenighetens förhistoria” i *Frihetens former*, Arkiv Förlag
- Hertel, Hans, red (1984): *Dansk Litteraturhistoria*, Gyldendal
- Hildebrand, Karl-Gustav (1985): *The Swedish Match Company 1917–1939*, Liber
- Hitler, Adolf (1970): *Mein Kampf*, (urspr från mitten av 1920-talet), Glostrup
- Holmberg, Åke (1982): *Vår världs historia* (i två delar), Natur&Kultur
- Hort, Katinka (1987): ”En feministisk kritik av den neoklassiska nationalekonomin”, *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*, nr 1
- Huberman, Leo (1965): *Människans rikedomar*, (med inledning av Lars Herlitz och tillägg av Bo Gustafsson), (urspr 1936), Rabén& Sjögren
- Jameson, J Franklin (1887): *Willem Usselinx*, (Papers of the American Historical Association vol. II, nr 3), G P Putnam’s sons
- Johannisson, Karin (1988): *Det mätbara samhället*, Norstedts
- Johansson, Östen (1987): *På Gibsons tid*, Warne förlag
- Johnson, Björn (1981): ”Nyliberalismen inom den ekonomiska politiken”, *Zenit*, nr 5
- Johnson, Paul (1987): *Moderna Tider*, (urspr 1983 på engelska), Ratio
- Jonung Christina & Ståhlberg Ann-Charlotte (red) (1990) *Ekonomporträtt – svenska ekonomer under 300 år*, SNS Förlag
- Järta, Hans (1823): *Om spannmålspris och spannmålshandeln*, Falun
- Karleby, Nils (1926): *Socialismen inför verkligheten*, Tiden

- Karlsson, Ingemar & Ruth, Arne (1984): *Samhället som teater*, Liber
- Katz, Katarina (1986): "Och hon skall sopa trappan och hon skall skura golv, kön och klass i politisk ekonomi", i *Feminism och marxism – en förälskelse med förhinder*, (red H Ganetz, E Gunnarsson och A Göransson), Arbetarkultur
- Kautsky Karl (1887): *Karl Marx' ekonomiska läror*, översatt från tyskan av Fr Sterky
- Kennedy Margrit (1994) *Pengar utan ränta och inflation*, Korpens förlag
- Keynes, John Maynard (1945): *Syssetsättningsproblemet*, (engelskt original från 1936), Tiden
- Krugman Paul (1995): *Valser om Valfärd*, (översättning av Peddling Prosperity från 1994), Juridik & Samhälle
- Lange, Oskar (1965): *Ekonomisk utveckling och socialism*, (polskt original från 1964), Rabén&Sjögren
- Langholm, Odd (1983): *Wealth and Money in the Aristotelian Tradition*, Universitetsforlaget, Oslo
- Lenin, Vladimir Iljitsj (1956): *Valda Verk*, (i två band om vardera två delar), Förlaget för litteratur på främmande språk, Moskva
- Léon, Abraham (1982): *Judefrågan och sionismen*, (andra upplagan med förord av Katarina Katz), Bokförlaget Röda Rummet
- Liedman, Sven-Eric (1985): *Från Platon till Reagan*, Bonniers
- Liedman, Sven-Eric (1986): *Den synliga handen*, Arbetarkultur
- Lindbeck, Assar (1970): *Den nya vänsterns politiska ekonomi*, Aldus/Bonniers
- Lindberg, Bo (1980): "Teokratisk åskådning och naturrätt", i *17 uppsatser i svensk idé- och lärdomshistoria*, bokförlaget Carmina
- Lindroth, Sten (1975a): *Svensk Lärdomshistoria – Medeltiden, Reformations-tiden*, P A Norstedt & Söner
- Lindroth, Sten (1975b): *Svensk Lärdomshistoria, Stormaktstiden*, P A Norstedt & Söner
- Lindroth, Sten (1978): *Svensk Lärdomshistoria – Frihetstiden*, P A Norstedt & Söner
- Ljungdal, Arnold (1967): *Marxismens världsbild*, (första upplagan 1947), Pan/Norstedts
- Lucas, Robert E (1981): *Studies in business-cycle theory*, Basil Blackwell
- Luxemburg, Rosa (1982–83): *Gesammelte Werke*, (i fem band numrerade 1:1, 1:2, 2, 3 och 4), Institut für Marxismus-Leninismus vid tyska socialistiska enhetspartiets centralkommitté, DDR
- Luxemburg, Rosa (1983): *Reformpolitik och socialism*, Arkivs klassiker-serie
- Lönnroth, Erik (1984): "Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige", *Göteborgs högskolas årsskrift*, 1940

- Lönnroth, Erik (1959): *Från svensk medeltid*, Aldus/Bonniers
- Lönnroth, Erik (1986): *Den stora rollen*, Norstedts
- Lönnroth, Johan (1987): "Rosa Luxemburg", *Kvinnovetenskaplig Tidsskrift*, nr 1
- Lönnroth, Johan (1993): *Schamanerna – om ekonomin som förgylld vardag*, Arena
- Lönnroth Johan (1995): "Swedish Model Market Socialism" i Ian Steedman (red), *Socialism and Marginalism in Economics 1870–1930*, Routledge
- Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven (1987): *Den svenska litteraturen*, Bonniers
- Marx, Karl (1969–73): *Kapitalet*, Bok I, II och III. (Urspr utgivna 1867–1895), Cavefors/Clarté
- Marx, Karl (1971a): *Critique of the Gotha programme*, (orig. 1875), Progress Publishers
- Marx, Karl (1971b): *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, (i urval av Sven-Eric Liedman), Zenit i samarbete med Rabén&Sjögren
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1975): *Skrifter i Urval*, (Innehåller bland annat utdrag ur "Teorier om Mervärdet"), Zenit/Cavefors
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1970–80): *Collected Works*, Lawrence&Wishart
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1986): *Kommunistiska Manifestet* (ursprungligen 1848, Kallas Manifestet i texten), Arbetarkultur
- Meek, Ronald (1962): *The economics of physiocracy*, Allen&Unwin
- Meurling, Per (1983): *Geijer & Marx*, Tiden
- Myrdal, Gunnar (1935): "Den förändrade världsbilden inom nationalekonomin", i *Samhällskrisen och socialvetenskaperna*, (installationsföreläsning den 31.3 1934), Kooperativa Förbundets Förlag
- Nordencrantz(-Bachmansson), Anders (1730): *Arcana oeconomiae et commercii*
- Nuti, D Mario (1974): "En kritik av allmän jämvikt", i *Nordisk Tidsskrift för Politisk Ekonomi*, nr 1
- Nyström, Per (1974): *Historieskrivningens dilemma och andra studier* (red T Forser), Pan/Norstedts
- Olson, Jan-Erik (1983): "Atterdag Wermelin och arbetarrörelsen – en biografi", i *Marx i Sverige* (red L Vikström), Arbetarkultur
- Persson, Christer (1983): "Marx, Danielsson, Vi", i *Marx i Sverige* (red Lars Vikström), Arbetarkultur
- Persson, Mats & Siven, Claes-Henric (1988): "Ekonomporträttet Pehr Niclas Christiernin", i *Ekonomisk Debatt*, nr 5
- Quiding Nils Herman (1871–1876) *Slutliiquid med Sveriges lag*, (i fyra böcker uppgjord af Nils Nilsson Arbetskarl), Carlshamn
- Robinson, Joan (1972): "The second crisis of Economic Theory", (Ri-

- chard T Ely lecture vid möte nr 84 i the American Economic Association dec. 1971), *American Economic Review*, majnumret
- Rubin, Isaac I (1979): *A history of economic thought*, (översättning och redigering av det ryska originalet från 1929 av Donald Filtzer, efterord av Catherine Colliot-Thélène), Ink Links
- Sampson, Anthony (1975) *The Seven Sisters*, London
- Samuelson, Paul (1948): *Economics*, (första upplagan), Mc Graw Hill
- Samuelson, Paul (1969): *Samhällsekonomi*, (svensk översättning av 5:e upplagan av Economics från 1967), Rabén&Sjögren
- Samuelson, Paul A. (1984): "Evaluating Reaganomics", *Challenge*, nov/dec
- Schumpeter, Joseph (1954): *History of economic analysis*, Allen&Unwin
- Smith, Adam (1909–11): *En undersökning av folkens välförstånd dess natur och orsaker*, (översättning med vissa strykningar från femte engelska upplagan från 1789), Gleerups, Lund
- Sommarin, Emil (1917): *Träldomen i Norden*, Verdandis småskrifter nr 104
- Sraffa, Piero (1960): *Production of commodities by means of commodities*, Cambridge University Press
- Stalin, Josef V (1951): *Leninismens problem*, (tal och artiklar från perioden 1924–1939), Förlaget för litteratur på främmande språk, Moskva
- Steffen Gustaf (1890): "Den nya riktningen inom Englands nationalökonomi", *Finsk Tidskrift*, Senare halfåret, s 3–18
- Strindberg, August (1961): *Röda Rummet*, (Med kommentar av Gunnar Brandell), (Urspr. skriven 1879), Bonniers
- Swedenborg, Emanuel (1771): *Oförgräplige Tankar om myntets upphöjande och nedsättjande*, (första delen av texten utgiven 1722 men nu, enligt författaren, ". . . på fleres begäran ånyo tryckte tillika med någre i anledning deraf författade oförgräplige reflexioner"), Broschyr
- Thalin-Bergman, Lena (1975): *O forna tiders kvinnor*, Antologi, (Thalin-Bergman red), utgiven i samarbete med statens historiska museum, LTs förlag
- Tobin, James (1977): "Inflationsbekämpning till varje pris", *Ekonomisk Debatt*, Årg 4, nr 1
- Uhr, Carl G (1963): "Anders Chydenius 1729–1803. A Finnish predecessor to Adam Smith", i *Meddelanden från nationalekonomiska institutionen vid Handelshögskolan vid Åbo Akademi*, nr 6
- Usselinx, Willem (1626): *Utförligh förklaring öfver handels contractet angående thet Södre Compagniet uthi Konungariket Swerighe*, (översatt från holländskan av Erico Schrodero), Stockholm
- Viner, Jacob (1978): *Religious thought and economic society*, (fyra ka-

- pitel av ett oavslutat arbete skrivet 1957–62, postumt utgivet av D
Winch och J Melitz), Duke University Press
- Wermelin, Atterdag (1887): *Karl Marx' värdeteori*, Bonniers
- Wicksell, Knut (1966): *Föreläsningar i nationalekonomi*, utgivna av
Emil Sommarin, (femte upplagan med inledning av Carl G Uhr, Del
I och II, urspr. 1901 resp. 1906), Gleerups
- Wigforss, Ernst (1950–54): *Minnen*, del I–III, Tiden
- Vysotskij, Vladimir (1986): *Vysotskij*, dikter tolkade av Carsten och
Ola Palmaer, Ordfront
- Wägner, Elin (1978): *Väckarklocka*, (urspr 1941), Bonniers
- Åberg, Alf (1960): *Gustaf Vasas brev*, (Åberg utgivare och kommenta-
tör), Natur & Kulturs klassikerserie

Personregister

Adam 16

Den förste mannen enligt Bibeln

Agardh, Carl-Adolph 1785–1859 62

Professor i botanik och ekonomi i Lund. Präst, biskop, riksdagsledamot och jordägare. Konservativ anhängare av statslån till offentliga arbeten 100 år före Keynes och Wigforss

Allah 16

Islams gud

Allat 13, 16

Arabisk gudinna, dyrkades troligen före Allah

Alströmer, Jonas 1685–1761 41

Potatisens svenske introduktör. Spekulerade framgångsrikt i statsbidrag till sina manufakturverk i Allingsås

Ansgar 801–865 13, 21

Utsändes av påven för att kristna bångstyriga vikingar

Aristoteles 384–322 f kr 16, 19

Grekisk filosof. Försvarede slavsamhällets naturahushållning och angrep köpmännens ocker

Astarte 13

Babylonisk fruktbarhetsgudinnagudinna. ”Vilda danser och annan tygellöshet” förekom när man dyrkade henne enligt en upprörd skribent i sekelskiftesupplagan av Nordisk Familjebok

Bagge, Gösta 1882–1951 120

Framgångsrik fixare av Rockefeller-pengar till svensk nationalekonomi. Högerledare. Ecklesiastikminister under andra världskriget

Bakunin, Michail 1814–1876 90

Adlig rysk revolutionär och anarkist. Aftonbladets korrespondent i Bryssel, men gav dålig valuta för pengarna

Baran, Paul 1910–1964 *198f, 208f*

Ryskfödd marxist, flydde från Tyskland till USA, skrev om monopolkapitalismen

Bastiat, Frédéric 1801–1850 *73*

Fransk harmonieekonom. Enligt Marx ”den ytligaste, och därför den mest lyckade företrädaren för den vulgärekonomiska apologetiken”

Bebel, August 1840–1913 *90*

En av den tyska socialdemokratins grundare. Enligt Lenin ”den inflytelserikaste ledaren för socialdemokratien i kampen mot reformismen och opportunismen.”

Berch, Anders 1711–1774 *43, 47*

Sveriges förste ekonomiprofessor. Merkantilist som gillade att räkna på var människor gjorde störst nytta. Han var lärare till Gustaf III

Bernstein, Eduard 1850–1932 *108ff, 115, 121, 139*

Den store revisionisten av Marx. Sa att ”rörelsen är allt, målet intet”.

Bildt Carl 1949– *187*

Moderat svensk statsminister. FNs medlare i Bosnien

Birger Jarl ?–1266 *22*

Regent och stark man i det medeltida Sverige. Stiftade lagar, bland annat den om ”hatt till och huva ifrån” (dotter fick hälften i arv mot son)

Birgitta, ”den heliga” ca 1303–1373 *29*

Svenskt helgon, andlig moder till klosterorden

Bismarck, Otto 1815–1898 *107*

Tysklands järnkansler, segraren i kriget mot Frankrike. Förbjöd socialistisk organisering, men genomdrev sociala reformer

Brahe, Per (1520–1590) *29ff*

Riksdrots och greve av Visingsö. Hushållningsexpert

Brahma 16

Prästkastens anfader i hinduismen

Branting, Hjalmar 1860–1925 118ff

Socialdemokratisk partiledare och statsminister

Brask, Hans 1464–1538 29

Biskop med berömd lapp

Bukharin, Nikolaj 188–1938 106f, 114, 132, 144ff

Rysk marxist och kritiker av neoklassisk teori. "Partiets älskling" enligt Lenin. Gick emot Stalins tvångskollektivisering och avrättades.

Burke, Edmund 1729–1797 65

Konservatismens tankefader, kapitalteoretiker och antimarxist

Böhm-Bawerk, Eugen von 1851–1914 98

Österrikisk neoklassiker, kapitalteoretiker och antimarxist

Cabet, Etienne 1788–1856 69f

Fransk utopisk kommunist. Grundade koloni i Texas

Calvin, Johannes 1509–1564 28

Kristen reformator med puritanska trossatser lämpliga för flitiga affärsmän

Carlsson, Ingvar 1934– 188, 192

Socialdemokratisk statsminister som nog var den som mest bidrog till att Sverige kom med i EU

Carter, Jack 1924– 168

USA-president med otur i Iran och på oljemarknaden

Cassel, Gustaf 1866–1945 120

Nationalekonomiprofessor som först låg nära katedersocialismen, sedan blev han liberal och ännu senare blev han en av den svenska högerns ekonomiska chefsideologer. Gunnar Myrdals lärare. Självmedveten

Christiernin, Pehr Niclas 1725–1799 *45f, 57, 87*
Skarpsynt peningteoretiker, reaktionär filosof

Chrustjov, Nikita 1894–1972 *156*
Fryntlig sovjetisk partichef som gjorde upp med Stalin

Churchill, Winston 1874–1965 *151*
Överklasshjälte som ung, finansminister med extrem högerpolitik på 20-talet, cigarrökande symbol för segern över nazisterna, nobelpristagare i litteratur och skapare av begreppet ”järnridån”

Chydenius, Anders 1729–1803 *50*
Finlandssvensk präst, politiker och liberal ekonom före Adam Smith

Cournot, Antoine Augustine 1801–1877 *96f, 99*
Fransk marginalist före marginalismen

Danielsson, Axel 1863–1899 *10f, 118*
Legendarisk socialdemokratisk ledare med en dragning åt det utopiska hålet. Grundare av tidningen Arbetet

Darwin, Charles 1809–1882 *104, 148*
Skrev om arternas uppkomst. Ogillas av kristna fundamentalister som tror på skapelseläran

Deng Xiaoping 1904– *184*
Den kinesiska kommunistpartileda marknadssocialismens ideologiske fader

Dennis, Bengt 1930– *187*
Tuff riksbankschef med rekordröntor

Djingis Khan 1162–1227 *31*
Fruktad grundare av mongolisk stormakt

Dubcek, Alexander 1921– *177*
Tjeckoslovakisk partiledare under ”pragvåren” 1968, bortföst av sovjetiska stridsvagnar

- Eck, Johann 1846–1543 28
Katolsk anti-reformator, fick påven att bannlysa Luther
- Ekelöf, Gunnar 1907–1968 207
Antiauktoritär poet
- Engelbrektsson, Engelbrekt ?–1436 23
Svensk-nationell frihetshjälte med bidrag från Hansan
- Engels, Friedrich 1820–1895 18, 64, 66, 69ff, 81, 84, 90ff,
111, 123, 141f, 144, 217f
Marx' kompis
- Erhard, Ludwig 1897– 152
Västtysk borgerlig politiker, cigarrökande ekonomiminister,
symbol för ekonomiskt under
- Erik av Pommern 1382–1459 23
Nordisk unionskung och myntförsämrare, fiende till Engel-
brekt
- Erik XIV 1533–1577 30
Svensk kung med äktenskapsbesvär. Petades av brorsan Jo-
han III
- Eva 16
Den första mannen enligt Bibeln. Påstås av mansgrisar vara
skapad av Adams revben
- Faggot, Jacob 1699–1777 43
Storskiftets chefsorganisatör
- Fanon, Frantz 1924–1961 181
Algerisk läkare, antikolonialistisk författare
- Feldt, Kjell-Olof 1931– 175, 185
Socialdemokratisk finansminister och stark man, anklagad
för att leda ”kanslihusögern”

Feuerbach, Ludwig 1804–1872 66

Tysk materialistisk filosof som sa att människan skapar sina gudar i stället för tvärtom

Ford, Gerald 1913– 168

Blev USAs president när den valde presidenten avgick. Går knappast till historien

Fourier, Charles 1772–1837 68

Fransk utopisk socialist. Ansåg att barnen borde göra skitjobben

Friedman, Milton 1912– 11, 46, 87, 164ff, 171, 175, 195

Nyliberal överstepräst från Chicago. Monetarismens fader. Nobelpristagare

Frode 20

Dansk sagokung, ägde guldkvarnen Grotte

Fryxell, Anders 1795–1881 34, 40

Populärhistoriker och lärdomsgigant. Hyllade i motsats till Geijer adelns mer än kungarnas roll i historien

Fugger 28

Grevlig bankirsläkt från Bayern med storhetstid på 1400- och 1500-talen

Galbraith, John Kenneth 1908– 208

Liberal kritiker av neoklassisk teori och överflödssamhälle

Geijer, Erik Gustaf 1783–1847 66

Svenska kungars och bönders store historieskrivare. Romantiker, konservativ och liberal. Andlig fader till det mesta

George, Henry 1839–1897 213, 216

Först sjöman och guldgrävare, sedan ekonomisk författare. Den ideologiske fadern till georgismen, läran om indragning av jordräntan till staten

Gesell, Silvio 1862–1930 214f

Tyskfödd argentinsk affärsman, grundaren av den moderna rörelsen för en räntefri ekonomi

Gibson, William 1783–1857 75

Skotsk företagsledare och patriark i Jonsered

Gomułka, Władysław 1905–1982 155

Polsk kommunistledare som ville ha ”polsk väg till socialismen”. Uteslöts ur partiet under Stalin-tiden 1948, men kom tillbaka som partichef 1956. Blev sedan alltmer konservativ, tvangs avgå 1970

Gorbatjov, Michail 1931– 11, 178

Den man som ledde Sovjetunionen in i förnyelsen och sammanbrottet

Gramsci, Antonio 1891–1937 129

Italiensk kommunist och ideolog, ville byta ut revolutionen mot hegemoni för arbetarklassens värderingar

Gripenstedt, Johan August 1813–1874 73

Frihandelsvänlig finansminister med Bastiat i bokhyllan

Gustav Vasa 1496(?)–1560 26f, 29ff, 34

Svensk frihets- och diktatorskung

Gustav II Adolf 1594–1632 34ff

Svensk hjälte- och imperialistkung

Gustav III 1746–1792 40, 46f

Svensk kulturkung. Ville gärna bli hjältekung

Göring, Hermann 1893–1946 149

Hitlers närmaste man med svensk fru, fet och brutal älskare av flygplan, föredrog giftpilller framför hängningen

Görtz, Georg Heinrich von (1668–1719) 40

Karl XII:s finansminister och avrättade nödmynsutpräglare

Hamilton, Gustaf Knut 1831–1913 73
Nationalekonomiprofessor och skandinavist i "the Bastiat fan club". Försökte stoppa Knut Wicksell från att bli professor

Hathor 13
Egypptisk ödes- och fruktbarhetsgudinna

Heckscher, Eli F 1879–1952 120
Handelshögskolegrundande keyneskritiker och neoklassisk ekonomhistoriker

Hedin, Adolf 1834–1905 107
Socialliberal riksdagsman och katedersocialist enligt Eli Heckscher

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1770–1831 65ff, 180
Dialektikens store tyska filosof

Heimdall 14
Fornnordisk gud, även kallad Rig. Vaktade regnbågen och avlade anfäder

Henrik Tidemansson ?–1500 23f
Biskop i Linköping och sparsamhetspoet

Henriksson, Alf 1905–1995 15
Populärhistoriker och versskrivare

Hitler, Adolf 1889–1945 147ff
Österrikisk misslyckad målare, nazistisk diktator med storhetsvansinne och ansvar för folk mord

Huberman, Leo 1903–1968 11
Marxistisk populärhistoriker

Hutcheson, Francis 1694–1747 53
Irländsk-skotsk moralfilosof. Lärare till Adam Smith.

Hägerström, Axel 1868–1939 121
Uppsalafilosofins grundare

Jevons, William Stanley 1835–1882 98, 102ff, 107
Engels marginalistisk nyttoteoretiker

Johan III 1537–1590 30
Svensk kung, som förgäves försökte återinföra katolicismen

Jordanes 14
Gotisk 500-tals-författare som skrev om folken i norr

Kalecki, Michał 1899–1970 138f, 198
Polsk keynesian före Keynes

Karl IX 1550–1611 34
Son till Gustav Vasa. Praktisk och brutal kung.

Karl X Gustaf 1622–1660 37f
Krigshetsare och hjältekung. Tågade över isen

Karl XI 1655–1697 40
Enväldig reduktionskung, puritan och slagskämpe

Karl XII 1682–1718 40f, 44
Hjältekung, myntförsämrare och imperieförlorare

Karleby, Nils 1892–1926 121f, 142
Socialdemokratisk socialiseringsutredare och chefsideolog

Kautsky, Karl 1854–1938 114f
Tysk marxist åt det ödestroende hållet. Kritiserade Bernstein, men blev själv revisionist och röstade för krigskrediterna

Keiller, Alexander 1804–1874 75
Skotsk företagare och industrikapitalist i Göteborg, Gibsons kompanjon i Jonsered

Kennedy, Margrit 1939– 215f
Tysk arkitekt och chefsideolog för den nya räntebefrielseerörelsen

Keynes, John Maynard 1883–1946 11, 125, 132f, 137f, 148, 150f, 168f, 215
Engelsk liberal ekonom. Chefsideolog för den typ av aktiv ekonomisk politik nästan alla regeringar i kapitalistiska länder försökte föra under perioden från 1930- till 1960-talet.

Kondratieff, Nikolai Dimitrievich 1892–1931 *128f, 144, 146*

Kornai, Janos 1928– *176*

Ungersk reformekonom och kritiker av allmän jämviktsteori

Kreuger, Ivar 1880–1932 *94ff, 131*

Tändstickskapitalist med världsmonopol, kraschad

Kristina 1626–1689 *37*

Drottning. Utmanade opinionen genom att vara duktig på sådant kvinnor inte ansågs skola kunna. Gav bort gods till män hon gillade. Abdikerade och drog söderut

Krugman, Paul 1953– *193*

Kritisk ekonom från USA

Krupp *150*

Tysk kapitalistdynasti med kanonen som specialitet

Laffer, Arthur 1940– *170*

Skatterevoltens ideolog i USA

Lange, Oskar 1904–1965 *142, 155f*

Polsk minister och marknadssocialistisk reformekonom

Larsson, Allan 1938– *187*

Journalist, generaldirektör för AMS, finansminister och EU-byråkrat

Lasalle, Ferdinand 1822–1865 *70f, 92, 118*

Socialistisk agitator, statssocialist och god vän till Bismarck

Lenin, Vladimir Iljitj (urspr. efternamn: Uljanov) 1870–1924
64f, 68, 70, 112, 113ff, 123, 128, 141ff, 145f

Rysk marxistisk revolutionär, Sovjetunionens förste statschef, postumt ofelbarhetsförklarad

Liebkecht, Karl 1871–1919 *90, 112*

Antimilitaristisk socialdemokrat, grundare av det tyska kommunistpartiet, mördad tillsammans med Rosa Luxemburg

Liebknecht Wilhelm 1826–1900 90
Tysk marxist. Tillsammans med Bebel grundare av den tyska socialdemokratien

Lindbeck, Assar 1930– 160, 172, 174, 190f, 201
Nationalekonomiprofessor, socialdemokratisk avhoppare, nyvänsterätare, nobelprisutdelare och fondmotståndare

Linné, Carl von 1707–1778 43
Världsberömd växtsorterare, biologiekonom och reseskildrare

Lucas, Robert 1929– 171, 193
De rationella förväntningarnas teoretiker, nyliberal guru

Lundberg, Erik 1907–1937 174
Ledande svensk ekonom under den keynesianska eran

Luther Martin 1483–1546 28f
Bannlyst, men framgångsrik protestantisk reformator

Luxemburg, Rosa 1870–1919 110ff, 114, 218
Polsk-judisk revolutionär marxist, grundare av tyska kommunistpartiet, mördad tillsammans med Karl Liebknecht

Machiavelli, Nicolò (1469–1527) 32
Cynisk författare och maktspelare från Florens, ”machiavellismens” ideologiske fader.

Magnus Eriksson 1316–1374 21, 24
Svensk kung och lagstiftare med maktproblem

Malthus, Thomas 1766–1834 53, 60ff, 71, 73, 111, 117
Präst, jordägare, domedagspredikande befolkningsekonom och skolbildare

Mao Tse-Tung 1893–1976 180
Den kinesiske revolutionens store rorsman

Marshall, Alfred 1842–1924 98f, 101
Socialliberal, pedagogisk neoklassiker, lärare till Keynes

- Marshall, George Catlett 1880–1959 151f
USA-general, konstruktör av biståndsprogram och säkerhetsstrategi
- Marx, Karl 1818–1883 64, 66ff, 77ff, 81f, 84, 87ff, 94, 102, 111, 114ff, 120, 123, 132f, 138, 141f, 144, 196ff, 204, 209, 215
Lärdomsgigant, ibland något tungläst.
- Meidner, Rudolf 1914– 157ff, 162, 200
Fackföreningsekonom, löntagarfondskonstruktör och en av den "svenska modellens" chefsideologer
- Menger, Karl 1840–1921 98
Österrikisk marginalist och kronprinslärare
- Mill, John Stuart 1806–1873 53, 62ff, 70
Socialliberalismens fader, brittisk parlamentsledamot, hyllad av Knut Wicksell som den störste nationalekonomen
- More, Thomas 1478–1535 52, 68
Engelsk lordkansler och författare av *Utopia*, en skildring av ett kommunistiskt idealsamhälle. Mopsade sig mot kung Henrik VIII, som var vänlig nog att mildra straffet från hängning till halshuggning.
- Moses 19
Egyptisk budordsbudbärare och religionsstiftare
- Mun, Thomas 1571–1641 32f
Engelsk kompanidirektör och merkantilist
- Mussolini, Benito 1883–1945 106, 129, 147
Italiensk fascist och diktator, hängd upp och ner i en lyktstolpe
- Myrdal, Gunnar 1898–1987 132, 174
Socialdemokratisk planhushållare och finansminister med berömd fru och vanartig son
- Månsson, Peder ?–1534 29
Svensk munk, Heliag Birgittas boupptecknare, ekonomisk författare

Nehru, Jawaharlal 1889–1964 181
Indisk statschef, världspolitisk balanskonstnär

Nerthus (Jord) 14
Germansk och nordisk fruktbarhetsgudinna

Nixon, Richard 1913–1994 163
USA-president, antikommunist som blev historisk när han gjorde upp med de kinesiska kommunisterna. Kallades av sina motståndare för ”Tricky Dick” och tvangs avgå när han anklagades för att ha varit inblandad i Watergateskandalen – inbrottet på demokraternas partihögkvarter

Njord 15
Nordisk fruktbarhetsgud, manlig efterträdare till den föregående

Nordencrantz (Bachmansson före adlandet), Anders 1697–1772 33, 45
Svenskmerkantilist, hattsympatisör som blev mössanhängare

North, Douglass 1920– 184
Nobelpristagare i ekonomi som betonar institutionernas roll i den ekonomiska utvecklingen

Nyerere, Julius 1921– 181
Antikolonialistisk statschef i Tanzania, drömde om afrikansk bondesocialism

Oden 15f
Asarnas chefs gud

Ohlin, Bertil 1899–1979 140
Socialliberal frihandelsteoretiker och nationalekonomiprofessor, uppfinnare av Stockholmskolan och folkpartiledare

Oxenstierna, Axel 1583–1654 34, 36
Rikskansler, länsstyrelsernas och den svenska ämbetsmannatraditionens andlige fader

Owen, Robert 1771–1858 68
Engelsk-skotsk kapitalist, utopisk patriarkal socialist och fackföreningsgrundare

Palm, August 1849–1922 118f
Skräddare som importerade de socialdemokratiska idéerna från Tyskland och Danmark till Sverige. Stridbar pionjär som satt i fängelse för sina idéer och grundade rörelsens första tidningar. Detroniserades när partiet behövde mer salongsfärdiga ledare

Palme, Olof 1927–1986 202
Socialdemokratisk statsminister

Palmstruch, Johan 1611–1671 40
Holländsk-svenskavrttadsedeluppfinnare och bankgrundare

Pareto, Vilfredo 1848–1923 104, 106
Italienfödd Lausanne-professor, marginalistisk ekonom med ojämlika fördelningsprinciper, gillad av Mussolini

Paulus 18f
Kristen apostel, flitig brevskrivare

Perón, Juan Domingo 1895–1974 181
Argentinsk fackföreningsledare, partigrundare och statschef med korporativistisk, nationalistisk ideologi

Phillips, William 1914–1975 161f
Nyzeeländsk ekonom som fick kurva som beskrev sambandet mellan arbetslöshet och inflation uppkallad efter sig

Platon ca 427–347 f kr 16
Grekisk brottare och idealistisk filosof med idealstat

Polhem, Christopher 1661(?)–1751 41f, 44
Svensk superuppfinnare i bland annat gruv- och kanalbranscherna

Prebisch, Raul 1901– 181
Argentinsk nationalekonom – beroendeskolans andliga fader

Proudhon, Pierre Joseph 1809–1865 68
Fransk småborgerlig filosof med dragning åt anarkism och utopism

Quesnay Francois 1694–1774 47ff, 53, 72
Läkare och fysiokratisk överideolog

Quiding, Nils Herman 1808–1886 117
Svensk jurist, kritiker av överklassen och lokalsamhällesutopist, påverkade Strindberg

Reagan, Ronald 1911– 168ff
B-filmskådespelare, högerpolitiker, älskad och hatad och USA-president

Rehn, Gösta 1913– 157ff, 162
En av den ”svenska modellens” chefsideologer, OECD-ekonom

Ricardo, David 1772–1823 52, 57ff, 62, 71ff, 79, 81, 84, 87f, 103, 111, 197
Engelsk bankir, klassiskt liberal nationalekonom och arbetsvärdeteoretiker, påverkade Marx och bildade skola i England 150 år efter sin död

Rig 15f
Fornnordisk gud, även kallad Heimdal. Vaktade regnbågen och avlade anfäder

Risingh Johan 38, 44
Sveriges förste nationalekonom enligt Eli Heckscher

Robinson, Joan 1903–1983 129f, 194, 198
Kvinnlig engelsk nationalekonom på vänsterkanten som aldrig fick nobelpriset

Rockefeller, John D. 1839–1937 94, 96
Storkapitalist och oljemagnat i USA, stiftare av forskningsfonder

Rodbertus (-Jaetzow), Johann Karl 1805–1875 71, 92, 141, 213

Jurist, nationalekonom och godsägare. Den tyska statssocialismens fader. Trodde på en socialism utan ränta och pengar

Roosevelt, Franklin 1882–1945 124, 148, 151, 214
Polioskadad USA-president med populärt expansionsprogram

Rosenhane, Shering 1609–1663 38
Adlig diplomat, kansliråd och ståndssamhällets klassanalytiker

Rousseau, Jean-Jacques 1712–1778 49
Schweizisk-fransk politisk filosof, mest berömd för slagordet ”tillbaka till naturen”. Anses ha inspirerat både romantiken och franska revolutionen

Salander, Eric 1699(?)–1764 42
Merkantilist och chef för Manufakturkontoret

Samuelson, Paul 1915– 197, 208
Författare av ekonomisk lärobok med världsspridning

Say, Jean-Baptiste 1764–1834 73, 87, 111
Eftersägare till Smith, ansåg att utbudet skapar sin egen efterfrågan

Scheffer, Carl Fredrik 1715–1786 47
Gustaf III:s chefsideolog i ekonomiska frågor, skapare av fysiookratism i förenklad svensk tappning

Schumpeter, Joseph 1883–1950 164
Österrikisk finansminister, pessimistisk antisocialistisk idéhistoriker

Shaw, George Bernhard 1856–1950 107
Engelsk författare och fabiansk socialist

Sik, Ota 1919– 177
Tjeckisk finansminister under ”pragvåren”, flykting i Schweiz

Smith, Adam 1723–1790 31f, 50ff, 71ff, 79, 81, 84, 102f, 204
Den ekonomiska liberalismens förste store teoretiker, tyckte sig se den osynliga handen

Sraffa, Piero 1898–1983 129, 195, 198
Italiensk socialist, kritiker av neoklassisk teori, biblioteksbiträde i Cambridge

Stalin, (Josef Vissarionovitj Djugasvili) 1879–1953 144ff, 154f
Prästseminarist och underjordisk arbetarledare från Georgien, taktisk partisekreterare, brutal diktator med massmord på sitt samvete

Steffen, Gustaf 1864–1929 117
Tyskvänlig socialdemokrat på högerkanten, nationalekonomiprofessor med avlagda vänsteråsikter

Strindberg, August 1849–1912 117
Stor svensk författare

Sträng, Gunnar 1906–1992 160, 172f, 200
Lantarbetarförbundets store organisatör. Finansminister med pondus, hängslan och livrem

Sudra 16
Tjänarkastens anfader enligt hinduismen

Sukarno, Achmed 1901–1970 181
Ledare för den indonesiska självständighetskampen mot holländarna. Nationell socialist, ledde massmord på kommunister men fälldes av sina generaler

Swedenborg, Emanuel 1688–1772 44
Svensk mystiker och religionsstiftare, stortänkare i många
ämnen

Sweezy, Paul 1910– 198f, 208f
Nymarxist från USA som analyserade monopolkapitalismen

Syrak (eller Jesus Syrak) 30
Moralpredikant med egen bok i Gamla Testamentet

Tacitus ca 50-tal–120-tal 14
Romersk politiker och historisk författare

Taylor Frederick Winslow 1856–1915 95, 143
USA-ingenjör, uppfinnare av MTM-metoden

Thatcher, Margaret 1925– 169f
Brittisk järnlady, premiärminister på högerkanten

Tingsten Herbert 1896–1973 140, 160
Statskunskapsprofessor, socialdemokratisk partihistoriker,
liberal chefredaktör på Dagens Nyheter med NATO-sympatier

Tomas av Aquino 1225(?)–1274 25, 213
Katolsk kyrkofader och prakisk ekonomi-ideolog

Tor 15f, 21
Asarnas krigsgud

Trotskij, Leo 1879–1940 112, 143ff
Rysk-judisk mensjevik och lärdomsgigant som blev bolsjevik,
ledare av röda armén och anförare av kommunistpartiets
vänsterfalang under 20-talets, mördad med ishacka i Mexiko
av Stalins agenter

Urban II ?–1099 17
Påve

Usselinx, Willem 1567–1647(?) 35f
Holländsk entreprenör och pamflettförfattare med uppdrag från Gustaf II Adolf att starta handelskompani i Sverige

Wagner, Adolph 1835–1917 84
Medlem av den tyska historiska skolan, vän till Bismarck, kritiker av Marx

Vaisya 16
Jordbrukarnas och hantverkarnas och köpmännens anfader enligt hinduismen

Walras, Léon 1834–1910 98, 103
Fransk-schweizisk jämviktsteoretiker och jordsocialist

Wargentin, Pehr Wilhelm 1717–1783 43
Astronom och statistiker, vetenskapsakademiens sekreterare, den som kanske främst kan ta åt sig äran för att Sverige har haft en av världens bästa befolkningsstatistik

Webb, Betrice 1858–1943 107
Fabiansk engelsk socialist

Webb, Sidney 1859–1947 107
Dito

Weber, Max 1864–1920 27
Tysk sociolog med teori om sambandet mellan kapitalism och protestantism

Veblen, Thorstein 1857–1929 103
Norsk-amerikansk ekonom och gisslare av den arbetsfria överklassen

Wermelin, Atterdag 1861–1904 118, 120
Den ende (?) och missförstådde marxisten i den tidiga svenska arbetarrörelsen. USA-emigrant.

Westerberg, Bengt 1943– 174
Statssekreterare på ekonomidepartementet under de borgerliga regeringsåren. Folkpartiledare.

Wicksell, Knut 1851–1926 62, 98, 101ff, 117ff, 121
Rabulistisk nymalthusian och marginalistisk lärofader

Wicksteed, Philip Henry 1844–1927 107f, 117, 121
Unitaristisk predikant, som försökte förena marxismens inkomstfördelningsteori med marginalismen

Wigforss, Ernst 1881–1977 126, 133ff
Socialdemokratisk historiematerialist, finansminister och ortnamnsforskare

Vysotskij, Vladimir 1938–1980 176
Den sovjetiska, vardagens poet

Xatrya 16
Krigarkastens anfader enligt hinduismen

Zinovjev (eller Sinovjev) 1883–1936 146
En av ledarna för ryska revolutionen, avrättad av Stalin

Politisk ekonomi är en grundläggande kritisk genomgång av det national-ekonomiska tänkandet från de första samhällsbildningarna under stenåldern till vår tid. Med tyngdpunkten lagd på svenska förhållanden presenterar Johan Lönnroth de ekonomer och ekonomiska teorier som påverkat samhällsutvecklingen genom historien.

Vi möter de första merkantilisterna, Vasatidens ekonomer, de klassiska liberalerna, Karl Marx och hans samtida kritiker, ryska revolutionärer och socialdemokratiska finansministrar, monetarister och marknadssocialister.

Johan Lönnroth är docent i national-ekonomi vid Göteborgs universitet och har tidigare givit ut bl.a. boken *Schamanerna – om ekonomin som förgylld vardag*.

2:a upplagan

ISBN 91-7150-640-3

SNS
FÖRLAG